Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

ҚОЗОҒИСТОН тарихи

(Қадимги дунё)

5

Умумтаълим мактабларининг
5-синфи учун дарслик

Қозоғистон Республикаси
Таълим ва фан министрлиги тасдиқлаган

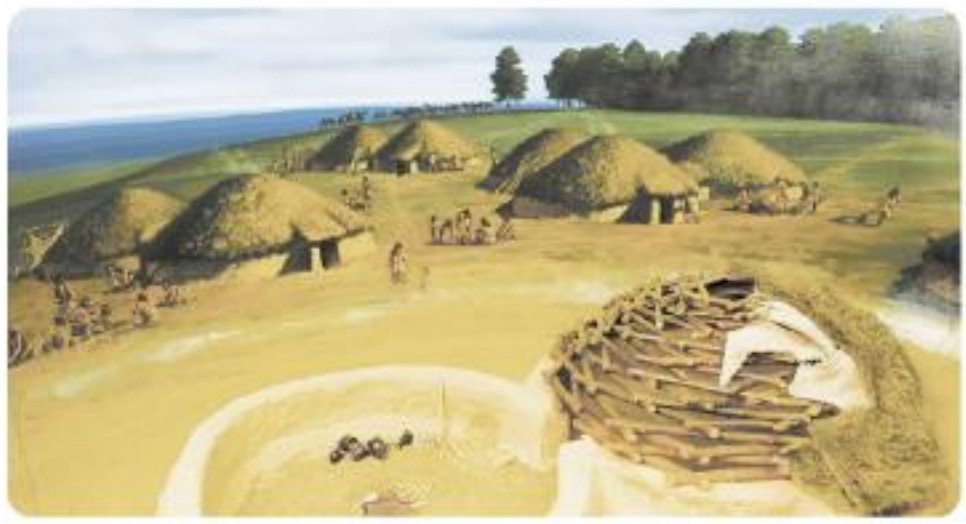

Алмати "Мектеп" 2017

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

УДК 373.167.1
ББК 63(5Қаз)я72
Қ77

Муаллифлар:
Т. Ўмарбеков, Г. Хабижонова, Т. Қартаева, М. Нўғойбоева

Таржимон: **Р. Азимий**

Қозоғистон тарихи (Қадимги дунё). Умумтаълим мактабларининг 5-синфи
Қ77 учун дарслик / Т. Ўмарбеков, Г. Хабижонова, Т. Қартаева, М. Нўғойбоева. — Алмати: Мектеп, 2017. — 200 б., расм.

ISBN 978—601—07—0936—2

Қ $\frac{4306020600-163}{404(05)-17}$ 50—17

УДК 373.167.1
ББК 63(5Қаз)я72

© Омарбеков Т., Хабижанова Г., Қартаева Т., Ноғайбаева М., 2017
© Таржимон Азимий Р., 2017
© "Мектеп" нашриёти, бадиий безак берган, 2017
Барча ҳуқуқлар ҳимояланган
Нашрнинг мулкий ҳуқуқлари "Мектеп" нашриётига тегишли

ISBN 978—601—07—0936—2

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

I боб
ҚОЗОҒИСТОНДА ИБТИДОИЙ ОДАМЛАР ҲАЁТИ

II боб
ҚАДИМГИ КЎЧМАНЧИЛАР ҲАЁТИ

III боб
САКЛАР

IV боб
УЙСУНЛАР ВА ҚАНҒЛИЛАР

V боб
ҲУНЛАР

VI боб
САРМАТЛАР

VII боб
ҚАДИМГИ ҚОЗОҒИСТОН ТАРИХИГА ШАРҲ

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

МУНДАРИЖА

Кириш.....6

ҚОЗОҒИСТОНДА ИБТИДОИЙ ОДАМЛАР ҲАЁТИ

1-§. Қадимги Қозоғистон тарихига шарҳ.....8
2-§. Тош даври.....11
3-§. Ибтидоий одамларнинг ривожланиши ва қиёфаси.....13
4-§. Ибтидоий одамларнинг турмуш тарзи.....16
5-§. Қозоғистонда тош даврига оид археологик топилмалар.....19
6-§. Тош даври аҳолисининг меҳнат қуроллари ва жиҳозлари.....22
7-§. Тош даврининг охирларида хўжалик тараққиёти.....26
8-§. Мезолит ва неолит даври меҳнат қуроллари ва жиҳозлари.....29
9-§. Мис даври деб нимага айтилади?.....31
10-§. Бўтойликлар отни биринчи бўлиб қўлга ўргатганми?.....33
11-§. Бронза даврини даврлаштириш ва унинг маданиятлари.....36
12-§. Қадимги кончилар ва ишлаб чиқариш масканлари.....39
13-§. Андроново маданияти.....42
14-§. Беғози-Дандибой маданияти.....45
15-§. Алкей Марғулон кашф этган археологик янгиликлар.....47
16-§. Ибтидоий одамларнинг диний тушунчалари ва дунёқарашлари.....49
17-§. Қоятошларга расм чизиш санъати ва ибтидоий одамларнинг дунёқарашлари.....52
18-§. Қадимги турмуш тарзи.....55

ҚАДИМГИ КЎЧМАНЧИЛАР ҲАЁТИ

19-§. Темир даврини даврлаштириш ва унинг ўзига хос хусусиятлари.....60
20-§. Темирни ўзлаштириш ва унинг илк кўчманчилар ҳаётида тутган ўрни.....62
21-§. Кўчманчи чорвачилик ва ҳаёт тарзининг шаклланиши.....65
22-§. Кўчманчиларнинг жаҳон цивилизациясига қўшган ҳиссалари.....68
23-§. Қадимги қабилалар санъати.....70
24-§. Кўчманчилар турар-жойлари — кигиз уй.....72
25-§. Қадимги кўчманчиларнинг анъаналари ва урф-одатлари.....74
26-§. Қадимги кўчманчиларнинг дунё тўғрисидаги тушунчалари.....76

САКЛАР

27-§. Қозоғистон ҳудудидаги саклар.....80
28-§. Саклар тўғрисида қадимги юнон ва форс тилидаги маълумотлар.....83
29-§. Саклар тўғрисидаги археологик маълумотлар.....86
30-§. Эсик қабристони. Олтин одам.....89

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

31-§. Шиликти ҳавзасидаги подшо қароргоҳлари 92
32-§. Бесшотир — муқаддас, анъаналар маскани.....95
33-§. Берел — "Абадий музликлар"да сақланган ёдгорликлар.....98
34-§. Сакларнинг амалий-тасвирий санъати. Ов усули 100
35-§. Сакларнинг диний ишонч-эътиқодлари ва урф-одатлари 104
36-§. Тосмўла маданияти. "Мўйловли қабристонлар" сир-синоатлари.....106
37-§. Саклар жамиятининг тузилиши 109
38-§. Тумархоним 111
39-§. Сакларнинг ижтимоий тузилиши 113
40-§. Широқнинг қаҳрамонлиги 115
41-§. Сак қабилаларининг қўшни давлатлар билан алоқалари.....117
42-§. Александр Македонскийнинг саклар устидан юриши 120

УЙСУНЛАР ВА ҚАНҒЛИЛАР

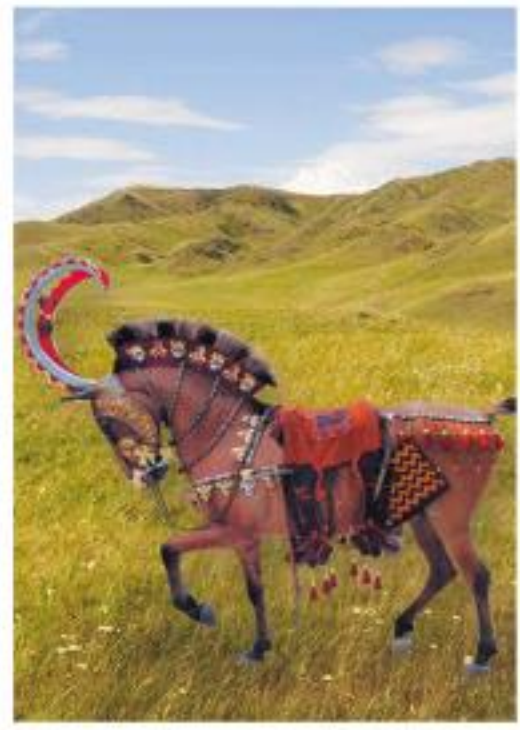

43-§. Қадимги уйсунлар кимлар эди?.....124
44-§. Уйсунлар ҳақида Хитой манбалари 127
45-§. Қадимги Қанғлилар кимлар эди? 129
46-§. Қадимги Қанғлиларда бронза маданияти 131
47-§. Қанғлилар жамиятининг тузилиши ва сиёсий ҳаёти 133
48-§. Сима Цянь ва Жанг Чян манбалари 135
49-§. Уйсун ва Қанғлилар маданияти.....137
50-§. Уйсун ва қанғлиларнинг археологик ёдгорликлари 140
51-§. Ҳунлар кимлар эди? 144
52-§. Мўде тангриқутининг давлат бошқаруви сиёсати 146
53-§. Ҳунлар ва Буюк Хитой девори 149
54-§. Ҳун давлатининг тузилиши, хўжалиги ва маданияти.....151
55-§. Ҳунлар ва "Аҳолининг буюк кўчиши".....154
56-§. Аттила (Итил) ва унинг ғарбга юришлари.....156

САРМАТЛАР

57-§. Қозоғистон ҳудудида қадимги сарматлар 161
58-§. Сарматлар хўжалиги ва маданияти 163
59-§. Сарматларнинг археологик ёдгорликлари 165
60-§. Сарматларнинг қўшни халқлар билан муносабатлари.....167

ҚАДИМГИ ҚОЗОҒИСТОН ТАРИХИГА ШАРҲ

61-§. Қадимги давр аҳолисининг тури ва юз тузилиши.....171
62-§. Темир даври аҳолиси қиёфаси ва ирқий ўзига хосликлари 173
63-§. Қадимги дунёга сайру саёҳат уюштирамиз.....175
64-§. Қадимги қабилалар маданияти.....178
Глоссарий.....182

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

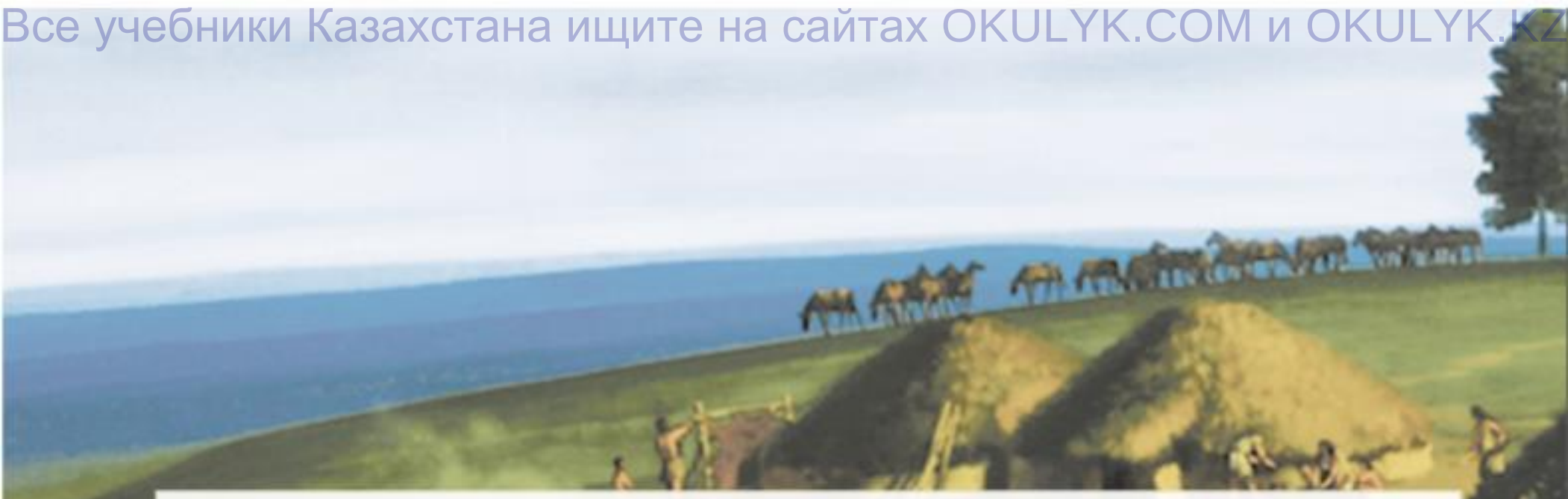

Кириш

Ёш дўстлар!

Қадимги Қозоғистон тарихи ибтидоий одамларнинг пайдо бўлиши ва яшаш тарзига оид эски даврларни ўз ичига оладиган *тош давридан* бошланади. Ҳар хил маданиятлар ва уларга тегишли ёдгорликларни ўз ичига оладиган бу давр босқичма-босқич *бронза даврига* уланган. Инсоният тараққиётининг навбатдаги ва энг муҳим янги даври одамзотнинг темирни ўзлаштиришидан бошланади. Бу тарихда *темир даври* деган ном билан маълум. Буюк Дашт ҳудуди бу даврда кўчманчи чорвачиликни кенг кўламда тарқатиш имконини қўлга киритган. Тавсия қилинаётган мазкур дарсликда инсониятнинг, жумладан, қозоқ халқининг шаклланишида муҳим роль ўйнайдиган ҳамда жаҳон цивилизациясида ўзига хос ўринга эга бўлган кўчманчи чорвачилар ҳаёти махсус тарзда ўрганилган. Буюк Дашт тарихи Марказий Осиё минтақасидаги ибтидоий қабила бирлашмалари — саклар, уйсунлар ва қанғлилар, хунлар ва сарматларнинг яшаш тарзи, шунингдек, уларнинг қўшни давлатлар билан алоқалари билан чамбарчас боғлиқ. Улар, аслида, ҳозирги қозоқ халқининг ота-боболари ҳисобланади. Ушбу қабила иттифоқлари нафақат юқорида таъкидланган ҳудудларга, балки умуминсоният цивилизациясига ҳам катта ҳисса қўшиб, ўчмас из қолдирган. Бугунги кунда тарихимизни ўқиш ва ўрганиш ҳар бир баркамол инсоннинг аждодлар олдидаги муқаддас бурчи саналади.

Тавсия қилинаётган дарсликда Сиз тарихий воқеалар билан танишасиз. Бундан ташқари, дарсликда берилган рукн ва топшириқлар билимингизни мустақил равишда оширишингизга яқиндан ёрдам беради.

“Ўйланг!” рукни берилган ахборотлар асосида мантиқий хулосалар чиқаришингиз, саволларга қисқа ва аниқ жавоб беришингиз, ўз фикрингизни етказа олишингизга даъват этади.

“Изланинг!” рукни дарсликда берилган маълумотларга қўшимча тарзда мустақил ахборот олишингиз учун имкон яратади. Ушбу рукн Сизнинг фанга бўлган қизиқишингизни уйғотади, изланишингиз учун имкон беради ҳамда билимларингизни янада мукаммаллаштиради.

“Ёдда тутинг!” рукни ўрганилаётган мавзуга оид ёдда тутишингиз шарт бўлган муҳим масалаларни кўрсатади. Мазкур рукн кейинги мавзуларда ўтиладиган айрим ахборотларни тўғри тушунишингиз учун киритилган.

“Ёдга тушуринг!” рукни янги мавзуни ўтган мавзулар билан боғлаш мақсадида берилган.

“Бу қизиқ!”, “Бу муҳим!”, “Бу ким?” рукнлари ўз номидан кўриниб турганидек қизиқарли, муҳим ахборотлар бериб, шахслар билан таништиради.

Болалар, янги тарих фанини ўзлаштириш борасидаги одимларингизга муваффақиятлар тилаймиз!

Муаллифлар

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

I

ҚОЗОҒИСТОНДА ИБТИДОИЙ ОДАМЛАР ҲАЁТИ

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

КИРИШ ДАРСИ

1-§. ҚАДИМГИ ҚОЗОҒИСТОН ТАРИХИГА ШАРҲ

Бугунги дарсда:

Қадимги Қозоғистон тарихида ўқитиладиган масалалар билан танишамиз;

тош даври даврларини ўрганамиз;

археология фанининг тадқиқот объекти билан танишамиз.

Таянч сўзлар:

- Тарих
- Тош даври
- Бронза даври
- Темир даври
- Археологик ёдгорликлар

1-расм. Тошдан ясалган қуроллар

Тарих деб нимага айтилади?

Изланинг!

Қадимги Қозоғистон тарихи нималарни ўргатади?

Қадимги Қозоғистон тарихида тош давридан бошлаб, милоднинг V асри оралиғигача бўлган тарих ўқитилади. Дарсликда шу даврдаги археология, Қозоғистонда яшаган ибтидоий одамлар ҳаёти ва турмушида рўй берган воқеалар баён қилинади. Шунингдек, одамларнинг яшаш тарзи, хўжалиги, маданияти, диний ишонч-эътиқодлари, дунёқарашларини ўқиб-ўрганамиз. Қадимда яшаган қабилаларнинг сиёсий ҳаёти, сиёсий бирлашмалари билан танишамиз. Дарсликда қозоқлар ҳудудида яшаган қабилаларнинг бошқа қўшни қабилалар билан муносабатлари, маданий алоқалари хусусида сўз юритилади.

Ушбу дарслик орқали тарихнинг даврийлаштирилиши ва ушбу даврлардаги археологик ёдгорликларнинг юртимиз тарихида тутган ўрни хусусидаги маълумотлар билан танишамиз.

Қадимги давр даврлари?

Қадимги давр тарихи бир неча турда даврийлаштирилади. Улар орасида археологик усуллар асосида даврийлаштириш энг кўп қўлланилади. Археологияда инсоният тарихининг тараққиёти уларнинг меҳнат қуролларини яратган асосий материаллар номи билан

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Тош даври ёки тош асри	палеолит (мил. авв. 2,6 млн. — мил. авв. 12-мингйилликлар) мезолит (мил. авв. 12 — 5-мингйилликлар) неолит (мил. авв. 5 — 3-мингйилликлар) энеолит (мил. авв. 3 — 2-мингйилликлар)
Бронза даври	(мил. авв. 2 — 1-мингйилликлар боши)
Темир даври	(мил. авв. 1-мингйилликлар боши — милодий 1-мингйилликнинг ўрталари)

боғлиқ ҳолда даврийлаштирилади. Масалан, қурол-аслаҳалар, жиҳозлар тошдан ясалган (1-расм) давр — *тош даври*, бронзадан ясалган давр — *бронза даври*, темирдан ясалган давр — *темир даври* деб аталади.

Тарихда вақт қандай ҳисобланади?

Ҳар қандай тарихий воқеалар, ҳодисаларнинг вақти бор. Тарих фани рўй берган воқеаларнинг вақтини кўрсатиш, номаълум бўлган ҳолларда тахминий аниқлашга ҳаракат қилади. Тарихий вақт кўрсатилганда кун, ой, йил, аср, давр каби ўлчовлар қўлланилади. Тарих фанида йилларни араб рақамлари билан (1, 2, 3...), асрларни рим рақами билан (I, II, III...) бериш шаклланган. Милоддан аввалги вақт — милоддан аввалги деб айтилади ва мил. авв. деган тарзда қисқартирилган ҳолда берилади (2-расм).

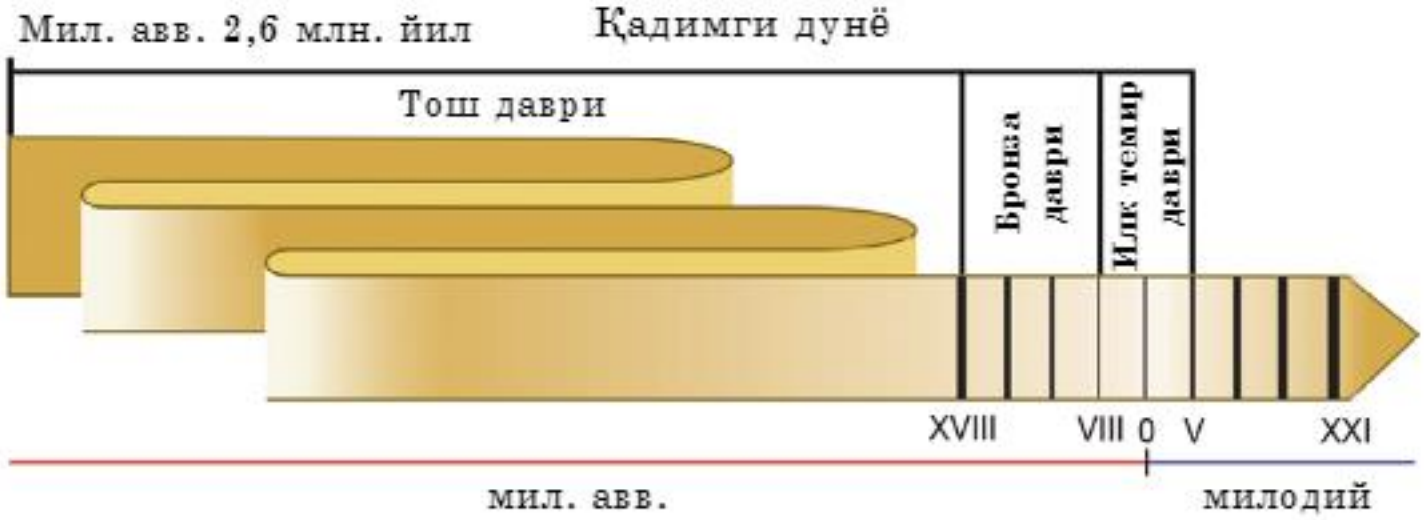

2-расм. Вақт схемаси

Ўйланг!

Тарих вақт ва муайян бир жой билан чамбарчас боғлиқ ҳолда ўрганилиши шарт. Бунинг сабабини нимада деб ўйлайсиз?

Тарихда бир неча йил ҳисоблари намуналари бўлса-да, бугунги кунда *Григорян тақвими* қўлланилади.

Замонавий жаҳон йил ҳисоблари қандай юритилади?

Изланинг!

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Ўтган ҳаётни биз қандай аниқлаймиз?

Тарихий воқеаларни билиш учун турли манбаларга таянилган ҳолда тадқиқот ишлари олиб борилади. Бундай манбалар *моддий манбалар*, *ёзма манбалар*, *оғзаки манбалар* деб уч асосий гуруҳга бўлинади.

Моддий манбалар, ***ёзма манбалар***, ***оғзаки манбалар*** деб нимага айтилади?

Изланинг!

Археология фани тўғрисида нималар биламиз?

Қозоғистоннинг қадимги давр тарихига тааллуқли қимматли маълумотлар археология фанидан олинади. *Археология* юнонча сўз бўлиб, *archaios* — эски, *logos* — фан деган маънони англатади. Археология тарих фанининг эски даври ва ўрта асрлардаги кишилик жамияти тараққиёти қонуниятлари ва асосий даврларини ўрганадиган тармоғи. У тарих фанини муҳим қимматли моддий манбалар билан таъминлайди.

Ёдда тутинг!

Тарих фанининг *археология, этнология, антропология, ўлкашунослик* каби соҳалари бор.

Археологик ёдгорликлар деб нимага айтилади?

Археологик ёдгорликлар деб ибтидоий одамлар ҳаёти ва фаолияти излари мавжуд бўлган масканлар ва қадимги замонлардан қолган буюмларга айтилади. Улар эски замондаги одамларнинг турмуш тарзи, урф-одати, расм-русуми, ҳаёти, диний қарашлари, дунёқараши ва уларнинг ижтимоий-иқтисодий ҳолати тўғрисида маълумотлар беради. Археологик ёдгорликлар сирасига қадимий масканлар, шаҳарчалар, қўрғонлар, истеҳкомлар, эски кон масканлари қолдиқлари, қадимги қабристонлар, тош ҳайкаллар, тошларга битилган тасвирлар ва ёзувлар ҳамда меҳнат қуроллари, қурол-яроғлар, зийнат буюмлари турлари киритилади.

Топшириқ

Археологик қазилма ишларни олиб бориш жараёнига боғлиқ саволлар тайёрланг ва уни дафтарингизга ёзиб, мустақил жавоб беришга интилинг.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Ёдда тутинг!

Археологик тадқиқот ишлари билан археологлар шуғулланади.

Тарихий даврларда мавжуд бўлган қалъалар ва истеҳкомларнинг вайронага айланган ўрни тупроққа кўмилиб, улар ўрнида бир неча қаватлардан иборат тепаликлар пайдо бўлади. Бундай қаватлар *маданий қатламлар* деб аталади.

Билимингизни текширинг!

1. Қадимги Қозоғистон тарихи қандай масалалар ҳақида билим беради?
2. Тош даври қандай даврларга бўлинади?
3. Маданий қатлам деб нимага айтилади ва у қандай маълумотлар беради?

2-§. ТОШ ДАВРИ

Бугунги дарсда:

тош даврининг даврийлаштирилишини ўқиймиз;

энг қадимги одамларни қайси фан соҳалари ўрганишини биламиз.

Энг қадимги одамлар, асосан, тошдан ясалган қуроллар билан (1-расм) ишлаган давр *тош даври* ёки *тош асри* (мил. авв. 2,6 млн. йил — мил. авв. 3-мингйилликлар) деб аталади.

Таянч сўзлар:

- Палеолит
- Мезолит
- Неолит
- Энеолит

Тош даври фанда бир неча даврларга бўлинган:

1. *Қадимги тош даври* — ***палеолит*** (юнон. *palaios* — *қадимги*, *lithos* — тош) мил. авв. 2,6 млн. йил — мил. авв. 12-мингйилликлар оралиғини ўз ичига олади.

2. *Ўрта тош даври* — ***мезолит*** (юнон. *mesos* — оралиқ, ўрта, *lithos* — тош) мил. авв. 12—5-мингйилликларни ўз ичига олади.

3. *Янги тош даври* — ***неолит*** (юнон. *neos* — янги, *lithos* — тош) тахминан мил. авв. 5 — 3-мингйилликларни ўз ичига олади.

Ёдга туширинг!

Инсониятнинг тараққиёт тарихи археология фани асосида қандай даврларга бўлинади?

Мис даври — ***энеолит*** мил. авв. 3 — 2-мингйилликларда тош даври тугаши даврида яшаган одамларнинг мисни ўзлаштирган даврини ўз ичига олади.

Тошдан ясалган қуроллар

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Ўйланг!

Тош даврида бошқа материаллардан жиҳозлар яратилганми? Мисоллар келтиринг.

Шунингдек, қозоғистонлик кўпгина бугунги олимлар **палеолит даврини** *қадимги (ибтидоий, қуйи) палеолит* ва *сўнгги (кейинги, юқори) палеолит даври* деб икки даврга ажратади. Бунда: *қадимги палеолит* мил. авв. 2,6 млн. йил — мил. авв. 40—35-мингйилликлар оралиғини ўз ичига олади.

Тош даврида табиий шароитлар. Тош даври одамларининг саъй-ҳаракатлари натижасида ер рельефининг ўзгарган шакли, антропоген (*antropos* — инсон, *genesis* — вужудга келиш) даври белгилари ҳозирги кунда ҳам сақланган. Уларга палеолит, мезолит даврига мансуб одамлар масканлари, тош, суякка ишлов бериш устахоналари, овчилик касби пайтида қолдирган уялар, маконлар, ғорлар, киради. Ер тарихида илк ўзгаришлар антропоген давргача бўлган неоген (*neo* — янги, *genos* — туғилиш, ёш) даврида кечган. Бу даврда Қозоғистон ерида тоғлар ва кичик тоғ чўққилари қад ростлаган. Денгизларнинг суви тортилиб, қуруқликлар шаклланган. Айиқ, гиена, қундуз, ит, бўрсиқ, мостодонт, шохли ҳайвонлар, қўй, фил, гиппопотам, буғу, уч оёқли от — гиппартион (неоген даври охирларида оддий от шаклига айланган) ривожланган ва яшаган.

Ёдда тутинг!

Антропоген давр қуйи, ўрта, юқори ва замонавий антропоген давр сифатида йирик тўртта босқичга бўлинади.

Палеолит даврининг илк босқичларида қуруқ об-ҳаво қайтадан намли ҳавога ўзгарди. Кунлар совиб, тоғли туманларни муз босди. Одамлар музлаш, кун ниҳоятда қаттиқ совиган пайтларда яшади. Ўрмонлар ва бутазорларда ўрмон филлари, тўғайзорларда ҳамда баланд текисликларда бизон, дашт шохтумшуқлари, оҳу, буғу, ёввойи от, йирик туялар яшаган. Қозоғистондан қадимги ҳайвонлар суяклари кўп топилган.

Юқори палеолит ва мезолит даврида ҳам табиий шароитлар ўзгаришларга юз тутган. Кунлар исиб, музликлар эриган, сув кўпайган. Чўл зоналари кенгайган. Бу каби ўзгаришлар ҳайвонлар ҳаётига салбий таъсир кўрсатган. Мамонтлар ва жундор шохтумшуқлар йўқола бошлаган. Охирги мамонтлар Ёйиқ дарёсининг чап қирғоқларида яшаган.

Табиий шароитлардаги ўзгаришлар одамларнинг тараққий топиши ва шаклланишига таъсир кўрсатган.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Ёдда тутинг!

Тарих фанида воқеа-ҳодисаларни даврларга ажратишда ва уларнинг вақтларига боғлиқ бир неча турли қарашлар бўлиши мумкин.

Топшириқ

Тош даврига оид қурол-аслаҳалар расми асосида уларнинг номини ёнингизда ўтирган ўқувчи билан бирга маслаҳатлашган ҳолда аниқланг. Қадимги замон одамлари уларни қандай ясаган ва қандай мақсадда фойдаланган, деб ўйлайсиз? Фикрингизни дафтарингизга ёзинг.

Билимингизни текширинг!

Тош даври қандай даврларга бўлинади? Қадимги Қозоғистон тарихи даврларини дафтарингизга ёзинг.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

ИБТИДОИЙ ОДАМЛАР ҲАЁТИ

3-§. ИБТИДОИЙ ОДАМЛАРНИНГ РИВОЖЛАНИШИ ВА ҚИЁФАСИ

Бугунги дарсда:

ибтидоий одамларнинг пайдо бўлиши ва ривожланиш босқичлари ҳақида ўқиймиз;

ибтидоий одамларнинг суяк қолдиқлари топилган ҳудудлар билан танишамиз;

ибтидоий одамларга оид антропологик таърифлар қандай бўлганини билиб оламиз.

Таянч сўзлар:

- Австралопитек
- Архантроп
- Палеоантроплар
- Билағон одам
- Homo sapiens

Ибтидоий одамлар ривожланишнинг қандай босқичларидан ўтган?

Одамлар аждодига мансуб *австралопитеклар* (*жануб одами*) деб номланган вакилларнинг суяк қолдиқлари Жанубий Африкадан топилган. Австралопитек сўзи лотин тилидан таржима қилинганда *жануб одами* деган маънони англатади. Тайёр табиий тошлар, таёқлар, ҳайвонлар суякларини ўткирлаб, улардан меҳнат қуроллари, қурол-яроқ сифатида фойдаланганлар. Австралопитеклар топилган суяк қолдиқлари ва яшаган масканларига кўра *зинджантроп, жанубий африкалик, парантроп, билағон одам* (*Homo habilis*) турларига бўлинади. 1959—1963 йилларда Шарқий Африканинг Олдувэй дарасидан *Homo habilis*нинг суяк қолдиқлари топилган.

Австролопитекларнинг қўллари узунроқ бўлган. Бўйини эгган ҳолда тутганликлари сабабли паст бўйлиларга ўхшаган, аммо тикка юришга мослаша олган. Бош суяги кичикроқ, ёқ суяклари эса катта, кўзларининг атрофлари чуқур, пешоналари кенг ва бўртма бўлган. Бармоқлари билан нарсаларни ушлай олган.

Қадимги билағон одамлар (Homo habilis) тош, ёғоч, ёғоч парчаларига ишлов бериб, улардан турли хил қуроллар тайёрлаган. Малта тошларни қиррадор қилиш ва ўткирлаш мақсадида уларни бошқа тошлар билан уриб, юпқалаштирган, оғир тош парчаларидан ҳам шу тариқа қирра чиқарганлар.

Навбатдаги ривожланиш босқичига ўтган ибтидоий одамлар ***архантроп*** ёки *тикюрувчи одамлар* (*Homo erectus*) деб аталади. *Homo erectus*га мансуб Ява оролидан *питекантроп*, Хитойдан *синантроп* деб

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Ўйланг!

Ибтидоий одамларнинг ривожланиш босқичлари тасвирланган ушбу расмдан нималар сездингиз? Одамларда қандай ўзгаришлар юз берган? Фикрингизни дафтарингизга ёзинг ва синф бўйича таҳлил қилинг.

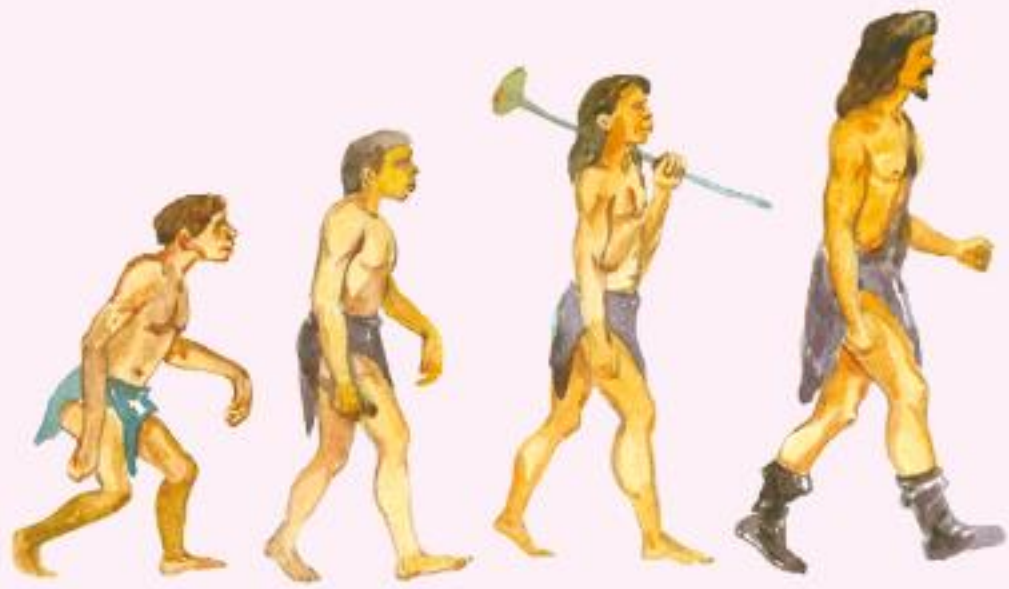

номланган тури топилган. Питекантроплар ва синантроплар бир-бирига ниҳоятда ўхшаш бўлганликлари туфайли улар инсон тараққиётининг битта босқичига киритилади.

Питекантропларнинг мия шакли катталашган, бош суяги ва ёқ суяклари кичрайган. Оёқ ва қўлларининг узунликлари ўзгарган. Австропитеклар турларига нисбатан оёқлари узун, қўллари қисқароқ бўлган.

Синантропларнинг ташқи қиёфаларидан ҳам тараққиёт белгилари яққол кузатилади. Мия шакли катталашган, пешоналари қисман текисланган. Қовоқлари ясаки, ияклари эса қулайлашган.

Архантропнинг ўзига хос хусусиятлари нимада?

Изланинг!

Навбатдаги тараққиёт босқичида яшаган ибтидоий одамлар ***палеоантроплар*** деб аталади. Палеоантропларнинг суяк скелетлари биринчи бўлиб Неандерталь текислигида топилгани боис *неандерталь одам* деб ҳам аталади. Улар қиёфаси бугунги одамлар қиёфасига яқинроқ. Мия қатламининг шакли катталашган. Қош суяклари бўртма, пешоналари эса текис. Тишлари йирик, иякларининг бўртмалиги қисман кузатилади. Бўйлари ўртача бўлган.

Палеоантропнинг ўзига хос хусусиятлари нимада?

Изланинг!

Инсон тараққиётининг сўнгги босқичида бугунги кун одамлари қиёфаси шаклланган. Олимлар томонидан улар *ақл-идрокли одам* — ***неоантроп*** (*Homo sapiens*) деб аталади. *Homo sapiens* вакилларига мансуб суяклар биринчи бўлиб 1868 йили Франциядаги Кро-Маньон ғоридан

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Тош қуролардан тўғридан-тўғри фойдаланиш ва уни сопларга ўрнатиш

Тош қуроллар

топилгани боис, уларни *Кроманьон одамлар* деб ҳам аташади. Уларнинг тасвиридан бугунги одамлар қиёфаси яққол сезилади. *Homo sapiens* Қозоғистон ҳудудида мил. авв. 50—40-мингйилликларда шаклланган. Уларнинг пешоналари текис, тўғри, қош суяклари эгилган. Ияклари яхши шаклланган, бурнлари эса кичикроқ, пешоналари кенг, юзлари ясси, ёқлари тўғри. Бўйлари узун. Неоантроплар суяклари ҳозирги одамлар суякларидан каттароқ бўлган.

Тош қуролларидан фойдаланиш учун уларга ишлов бериш ва такомиллаштириш тақозо этилган. Бу каби меҳнат ва изланишлар натижасида одамлар қиёфалари, юз тузилишлари ўзгаришга учраган. Тўрт оёқлаб юрган ибтидоий одамлар тошдан ясалган қуроллардан фойдаланиш учун икки қўлини юришдан озод қилиб, аста-секин тўғри юришга мажбур бўлган. Натижада асрлар мабойнида уларнинг оёқлари узайиб, қўллари қисқара борган.

Неоантропнинг ўзига хос хусусиятлари нимада?

Изланинг!

Қозоғистондан ибтидоий одамларнинг суюк скелетлари топилмаган. Бироқ уларнинг манзилгоҳлари, меҳнат қуроллари, қурол-яроғлар кўп топилган. Улар Қоратов, Жанубий Қозоғистон, Сариорқа, Балхаш кўли атрофи, Иртиш ҳавзаси, Манғистов ва Муғалжар тоғларида учрайди. Ёдгорликлар ибтидоий одамларнинг бу манзилгоҳларда 1 миллион йил олдин яшаганликларини исботлайди.

Қозоғистонда ибтидоий одамлар суяк скелетлари топилмаган бўлса-да, бундай одамларнинг қайси турлари яшагани қандай аниқланади?

Изланинг!

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Топшириқ

Расм асосида тош даврида яшаган одамларнинг турмуш тарзи тўғрисида 5—8 гапдан иборат гап тузинг.

Билимингизни текширинг!

Ибтидоий одамлар номлари қандай берилган ва нималар билан боғлиқ?

4-§. ИБТИДОИЙ ОДАМЛАРНИНГ ТУРМУШ ТАРЗИ

Бугунги дарсда:

ибтидоий одамларнинг турмуши ва хўжалиги ҳақида биламиз;

териб-термачлаш ва овчилик ҳақида биламиз;

инсоният ҳаётида олов пайдо бўлиши билан танишамиз.

Ибтидоий давр одамларининг ҳаёти қийин шароитларда ўтган. Улар тоғ ён-бағрларида, ўрмонларда, дарё ва кўллар соҳилларида яшаганлар. Ибтидоий одамлар йиртқич ҳайвонлардан ҳимояланиш мақсадида *тўда* бўлиб яшаганлар. Бундай тўдаларни раҳнамолар бошқарган бўлиши мумкин. Дастлабки пайтларда улар турар-жойлар қуришни билмаган. Улар табиий ғорлар, даралар, баланд тоғ чўққиларидан бошпана сифатида фойдаланганлар. Ов жараёнида қўлга киритилган ҳайвонлар терисини ғорнинг ер қисмига тўшаганлар.

Таянч сўзлар:

- Териб-термачлаш
- Овчилик
- Тўда
- Муз даври

Бу қизиқ!

Олимларнинг таъкидлашича, палеолит даврида одамлар кам яшаб, эрта қариганлар. Бир аср давомида аҳоли атиги 10—20% гагина ўсган.

Териб-термачлаш ва овчилик. Ибтидоий одамлар дастлабки пайтларда фақат тайёр табиат маҳсулотларидан фойдаланган. Улар ўсимликларнинг истеъмол қилиш мумкин бўлган турларини билишган. Ёввойи ҳолда ўсадиган уруғлар, мева-чеваларни териш, илдизларини қазиб олиш ишлари билан машғул бўлган. Бу фанда *териб-термачлаш* деб аталади. Териб-термачлаш ишлари билан кўп ҳолларда хотин-қизлар шуғулланганлар.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Топшириқ

Ибтидоий одамларнинг ғорларда яшаганликларини қандай билиш мумкин, деб ўйлайсиз? Одамлар яшаш жараёнида ғорларга қандай таъсир кўрсатган?

Синфдошларингиз билан таҳлил қилган ҳолда муҳим белгиларини дафтарингизга ёзинг.

Ўйланг!

Расм асосида одамларнинг мамонтларни қандай усулларда овлаётгани ҳақида гапириб беринг. Бундан ташқари яна қандай усуллар қўлланилган?

Ибтидоий одамлар *овчилик* билан ҳам шуғулланганлар. Улар хом гўшт истеъмол қилганлар. Уларнинг манзилгоҳларидан топилган ҳайвонлар суяклари одамлар майда ва йирик ҳайвонлар овлаганидан далолат беради. Улар қушларнинг уяларидан ҳам тухум йиғишган. Овчилик билан эркак кишилар шуғулланганлар. Оддий тош қуроллар билан жиҳозланган ибтидоий одамлар тўдасининг овчилик касби ҳар доим ҳам самарали якун топавермаган. Мамонт каби турли йирик ҳайвонларни икки-уч тўда бирлашган ҳолда овлашган. Мамонтни чуқурликкача ҳайдаб бориб йиқитиб, тош найза билан ўлдирган. Ёввойи ҳайвонларни баъзан ҳайдаш усулини қўллаган ҳолда жарликларга

Ибтидоий одамларнинг биргалашиб мамонт овлаши

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

ҳайдаб бориб қамаган, сўнгра ғорнинг юза қатламини ёпиб қўйиб, керак пайтда бир чеккадан ушлаб олиб ўз эҳтиёжлари учун фойдаланган. Улар мамонт, бизон, ғор айиқлари, буғу, архар каби ҳайвонларни овлаганлар. Ҳайвонларни олов билан ҳуркитиб, дўнгаклар ва жарликлардан йиқитиб олиш усулидан ҳам фойдаланганлар. Қадимги овчилар ва териб-термачловчилар бир ердан иккинчи ерга кўчиб юриб яшаганлар.

Ёдда тутинг!

Териб-термачлаш ва овчилик табиий тайёр маҳсулотларни истеъмол қиладиган оддий хўжалик тури бўлган.

Оловни ўзлаштириш. Ибтидоий одамлар момоқалдироқлардан пайдо бўлган оловлардан фойдаланишни ўрганган. Бундай оловларга ҳар доим ўтин ташлаб, узоқ вақтгача ўчирмасдан ушлашга эришилган. Ҳатто оловни ўз жонларини солиб ҳимоя қилган. Чунки оловнинг ўчиб қолиши катта хавф-хатарларга олиб келган. Олов бўлмаса бутун бир тўда қирилиб қолиши мумкин эди. Йиртқич ҳайвонлар яқинламасин деган мақсадда ҳамиша ғор оғзига олов ёқиб қўйганлар. Олов гулхани билан йиртқич ҳайвонлардан ҳимояланган, йирик ҳайвонларни ҳуркитиб, қочишга мажбур қилган. Оловдан фойдаланиш орқали ҳайвонларнинг хом гўштларини сурлаб, пишган гўшт сифатида фойдаланган.

Олов ёқишни ўрганиш инсоният тараққиёти учун муҳим янгилик бўлган. Тошларга ишлов бериш жараёнида, уларни бир-бирига

Ибтидоий одамлар овлаган қадимги ҳайвонларнинг бир қисми

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Ёғоч билан олов ёқиш усули

уриш пайтида тошлардан олов учқуни чиққан. Одамлар аста-секин ана шундай учқунлардан олов тутатишни ўрганган.

Шу билан бирга, ибтидоий одамлар иссиқ таёқ учини юмшоқ ёғоч чуқурчасига тиққан ҳолда тез айлантириб уйқалаш орқали олов чиқаришни ўзлаштирган. Бироқ бу осон иш бўлмаган.

Олов чиқаришнинг навбатдаги усули чақмоқ тошни рудали минерал-га уриш орқали учқун чиқариш бўлган. Одамлар ана шундай тарзда чиққан олов учқуни билан жун ва ўсимлик толаларидан тайёрланган пиликни тутатиш орқали олов ёқишни ўрганганлар.

Ибтидоий одамлар ҳаётидаги катта ўзгаришлар бевосита табиат ҳодисалари билан боғлиқ бўлган. Ер шаридаги совуқ давр — *муз даврида* ибтидоий одамлар атроф-муҳитдаги ўзгаришларга тобе бўлган. Шунинг учун ҳам одамлар имкон қадар атроф-муҳитга мослашишга ҳаракат қилган, чунки улар фақат шундай йўл орқалигина соғ-омон қолиши мумкин эди. Муз босиш даврида яшаган одамлар совуқдан ҳимояланиш усулларини ўзлаштирганлар.

Ўйланг!

Ибтидоий одамлар кам яшаган ва тез қариган. Бунга қандай омиллар таъсир кўрсатган деб ўйлайсиз?

Табиатнинг жиддий синови туфайли одамлар чиниқиб, такомиллаша борган. Овлаган ҳайвонлар терисини устларига кийим сифатида кийган ҳамда ерга поёндоз сифатида тўшаган. Териларни суяк, тошли қирғичлар ёрдамида тозалаб, қуритиб юмшатган. Ингичка тилинган теридан ип тайёрлаб, ана шундай иплар билан кийим тиккан. Шу тариқа тикувчилик касби шакллана борган. Муз босиш даврида улар йирик ҳайвонлар қовурғаларидан чанғи сифатида фойдаланган. Улар қовурғаларни оёқлари тагига қўйиб, уни пенка ипи билан боғлаб, муз усти бўйлаб юра олган.

Тошдан қуроллар тайёрлаш ишлари билан эркаклар шуғулланган-лар. Тош чопқилардан қурол сифатида ҳам фойдаланганлар. Тош қуролларнинг учли, қиррадор турларини мукаммаллаштириб, қўллари меҳнат турларини ривожлантиришга мослаша борган. Вақт ўтган сари одамларнинг онг-тафаккури, қобилияти ошиб, ўзларининг билганларини бошқаларга ҳам ўргата бошлаган. Одамлар ўзлари паноҳ

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

топган ғорларнинг тош деворларига табиий ўсимликлар бўёқлари билан расмлар чизган.

Топшириқ

Расм асосида ибтидоий одамларнинг айиқларни овлаш усули ҳақида гап тузинг. Бу даврда одамлар қандай бирлашмалар атрофида уюшган эди ва бунинг сабаблари нимада деб ўйлайсиз?

Билимингизни текширинг!

Ибтидоий одамлар хўжалиги қандай бўлган?
Палеолит даври аҳолисининг манзилгоҳлари қандай бўлган?

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

ҚОЗОҒИСТОН ҲУДУДИДА ТОШ ДАВРИ МАНЗИЛГОҲЛАРИ

5-§. ҚОЗОҒИСТОНДА ТОШ ДАВРИГА ДОИР АРХЕОЛОГИК ТОПИЛМАЛАР

Бугунги дарсда:

Қозоғистондаги тош даври тарихини ўрганган олимлар билан танишамиз;

тош даврига оид ёдгорликларни биламиз;

ибтидоий одамларнинг Қозоғистондаги манзилгоҳлари ва уларнинг хусусиятларини биламиз.

Таянч сўзлар:

- Хўжалик майдони
- Манзилгоҳлар
- Мавсумий манзилгоҳлар
- Вақтинчалик манзилгоҳлар

Қозоғистон ҳудудидаги тош даври ёдгорликлари. Сўнгги маълумотларга кўра мамлакатимиз ҳудудида 500 га яқин палеолит, 50 атрофида мезолит, 800 га яқин неолит даврига хос ёдгорлик масканлари аниқланган.

Архантроп манзилгоҳлари Қозоғистондаги бир неча ўлкалардан, жумладан, Кичик Қоратов платоси атрофидаги (Бўриқозғон, Тангриқозғон, Қўшқўрғон, Шўқтос), Сариорқадаги (Жаман Ойбот, Хонтов, Ўгизтов), Балхашнинг шимолий ўлкаларидаги (Тўрангғи, Оқтўғой, Саёқ) манзилгоҳлардан топилган. Уларни 1959 йили Х. Олписбоев, 1982 йили А. Медоев, 1993 йили Ж. Тоймағамбетов, 1997 йили геолог А. Бойбатшалар ўрганганлар. Қозоғистон ҳудудидаги неолит даврига мансуб ёдгорликларни ўрганишга А. Марғулан, С.С. Черников, Х. Олписбоев, А.Г. Медоевлар катта ҳисса қўшганлар. Ватандош олимларимиз неолит даврининг Отбосар, Маханжар маданиятларини аниқлаганлар.

Ёдда тутинг!

Қадимий ёдгорликлар устида олиб борилган қазилма ва тадқиқот ишлари археологик тадқиқотлар дейилади.

Ибтидоий одамларнинг Қозоғистондаги масканлари ва манзилгоҳлари.

Палеолит даври манзилгоҳлари. Қозоғистон биринчи одамлар яшаган ҳудудлардан бири сирасига киради. Қозоғистон жанубидаги ўлкалар ибтидоий одамлар яшаши учун қулай бўлган. Палеолит даврига

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Ёғочдан ясалган кулба

Суяклардан қурилган кулба

мансуб энг қадимги масканлар Қоратов пасттекислигидан топилган. Бу ердаги манзилгоҳлардан 15 мингдан кўп тошдан ясалган қуроллар топилган.

Муайян вақтдан кейин айрим ҳудудларда қўлдан уй-жой қуриш ўзлаштирила бошланган. Одамлар ўзларининг оддий уй-жойларини дарахт шоҳларидан, ҳайвонлар суякларидан қурган ҳолда устки қисмига ҳайвонлар терисини тўшаган.

Палеолит даврининг қадимги аҳолиси жарликлар остида ёки ғорларга кираверишдаги жойларда қурилган оддий кулбаларда яшаганлар. Улар ўртасида *ер ўчоқ* бўлган. Манзилгоҳларда тошларга ишлов берадиган устахоналар, овга чиққанда вақтинча қўним топадиган мавсумий масканлар бўлган.

Ўйланг!

Ўчоқ, ерўчоқ дегани нима ва уларни ибтидоий одамлар қандай қурган деб ўйлайсиз?

Мезолит даври манзилгоҳлари. Мезолит даври одамларининг Қозоғистонда ҳозирги кунда 50 га яқин манзилгоҳлари маълум. Мезолит даври аҳолиси манзилгоҳлари серўт, серсув, хўжалик ишларини юритиш учун қулай бўлган жойларда жойлашган.

Палеолит даврига нисбатан нима сабабдан мезолит даврига оид манзилгоҳлар кам топилган деб ўйлайсиз? Уларга табиий шароитлар ва хўжалик қандай таъсир кўрсатган?

Изланинг!

Мезолит даври аҳолиси манзилгоҳлари кўп ҳолларда мавсумий хусусиятга эга бўлган. Овчилар ва териб-термачловчиларнинг узоқ жойларга кетганда вақтинча яшайдиган куркасимон турар-жойлари бўлган. Манғистовдаги Ўлиқўлтиқ кўрфази соҳилларидаги Бейиттўбе

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Вақтинчалик турар жойлар

деган ердан археологлар ана шундай 16 та вақтинча яшайдиган манзилгоҳлар топганлар.

Ўйланг!

Мавсумий ва *вақтинчалик турар жойлар* дейилганда нималарни тушунасиз?

Манғистовдаги мезолит даврига мансуб манзилгоҳлардан *ясси* ёки юмалоқ қурилишлар қолдиғи топилган. Бундай уйларнинг асосий девори ёғочдан қурилган, усти қамиш билан ёпилган. Ўртага жойлаштирилган ўчоқ қиш кунларида одамлар исинадиган, овқат пиширадиган ва бошқа ишлар билан шуғулланадиган жой бўлган. Ёз кунлари барча ишлар уй олдидаги даҳлиз майдонида бажарилган. Археологлар бу жойларни *хўжалик майдони* деб атаганлар. Хўжалик майдонида меҳнат қуроллари ва қурол-яроғлар тайёрланган. Ҳайвонлар терисига ишлов берилган.

Ўйланг!

Қазилма ишлари пайтида топилган тошларнинг табиий тош ёки махсус тайёрланган меҳнат қуроли эканини қандай ажратиш мумкин, деб ўйлайсиз?

Археологлар бундай масканларда бир уруғга мансуб жамоа узоқ вақт бирга яшаган деган тахминларни илгари сурадилар.

Ўйланг!

Археологлар *хўжалик майдонини* қандай билиши мумкин ва нима сабабдан ана шундай масканларни "хўжалик майдони" деб атаган?

Неолит даври манзилгоҳлари. Неолит даврига мансуб энг кўп манзилгоҳлар Қоратовнинг жанубий ён-бағрларидаги Қораунгир, Буркитти дарёлари бўйидаги Қўйтош водийсидан топилган. Янги тош давридаги одамлар манзилгоҳлари ғорлардан бошқа булоқ бошларида, дарёлар водийларида, кўл атрофларида жойлашган. Неолит даврида деҳқончиликнинг ривожланишига боғлиқ ҳолда ўтроқ маданият шакллана бошлаган. Шунга боғлиқ ҳолда алоҳида оила ёки бир неча оилалар биргалашиб яшайдиган турар-жойлар қуриш тақозо этилган.

Археологлар 2001 йили Каспий денгизи этакларида жойлашган Оқтов манзилгоҳини ўрганганлар. Мазкур манзилгоҳда одамлар

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

тахминан мил. авв. 5-мингйилликларда яшаганлар. Ушбу манзилгоҳдан топилган 30—35 кишидан иборат уруғ жамоасига тегишли, кўринишидан ясси ва чўзинчоқ бўлган катта уй майдони — 16 х 12 м. Уй деворлари тошдан турғизилган, шифти эса тахмин бўйича ёғоч ходалар ва қамиш боғларидан кўтарилган. Уйлар махсус печ ёрдамида иситилган.

Калтаминор маданиятига мансуб неолит даврига хос манзилгоҳлардан топилган турар-жойлар ясси шаклда қурилган. Майдони 80 дан 300 квадрат метргача бўлган катта уйларда 50—65, умуман битта манзилгоҳда 150—200 кишигача яшаганлар. Шу билан бирга, *ертўлалар* ҳам қурилган.

Топшириқ

Расм асосида хўжалик майдонидаги ибтидоий одамлар бажарган ишлар ҳақида гап тузинг.

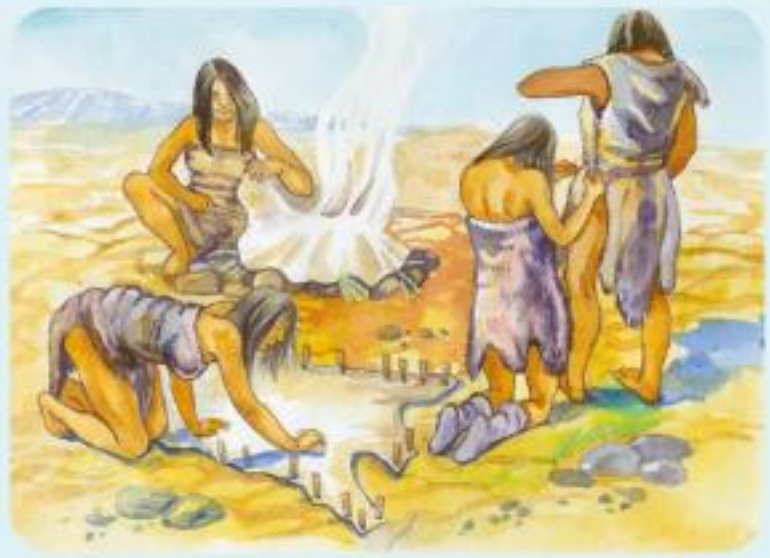

Билимингизни текширинг!

Палеолит, мезолит ва *неолит* даврига хос бўлган манзилгоҳлар жойлашишида қандай ўхшаш ва фарқли томонлар бор?

6-§. ТОШ ДАВРИ АҲОЛИСИНИНГ МЕҲНАТ ҚУРОЛЛАРИ ВА ЖИҲОЗЛАРИ

Бугунги дарсда:

Ибтидоий одамларнинг меҳнат қуролларини ясаш, тайёрлаш, яратиш йўллари билан танишамиз;

Меҳнат қуроллари номларини билиб оламиз;

Ибтидоий одамлар шуғулланган касб-корлар тўғрисида ўқиймиз.

Ибтидоий одамлар биринчи меҳнат қуролларини қандай яратганлар?

Ибтидоий одамлар энг биринчи тош қуролларни асосан чақмоқ тошлардан ясаганлар. Сабаби бу материал табиатда кўп учрайди. У осон ёрилади ҳамда махсус бир шаклга келтириш, қирра чиқариш қулай. Қадимги тош қуроллар юмалоқ ёки қаварик *нуклеус*лардан иборат бўлган.

Таянч сўзлар:

- Тош қурол
- Чақмоқ тош
- Бифас
- Унифас
- Леваллуа усули

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Нуклеус турлари

Бу қизиқ!

Ибтидоий одамлар чақмоқ тошлардан меҳнат қуролларини моҳирона яратиш сир-синоатларини билган. Чақмоқ тош парчалари қирраси шу даражада ўткир бўлганлиги туфайли ҳатто ундан қириниш ҳам мумкин бўлган.

Тош қурол яратиш учун майда шағал тош олиб, унинг икки томонини бошқа тош билан уриб синдириш орқали қирра, юз чиқарган. Бундай меҳнат қуролларининг юзи текис бўлмаса-да, улар ер қазиш, дарахт кесиш, овланган ҳайвонлар гўштини тимдалаш учун яроқли бўлган.

Ўйланг!

Биринчи қуролларни яратишда нима сабабдан кўп ҳолларда чақмоқ тошлар танланган, деб ўйлайсиз?

Леваллуа усулида жиҳоз тайёрлаш

Тош қиргич

Тош пичоқ

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Қоратов манзилгоҳларидан топилган тош қуроллар турлари ва уларга ишлов бериш усуллари Африка, Ҳиндистон, Покистон ва Хитойда топилган тош қуролларга ўхшаш.

Мамлакатимиздаги *Бўриқозғон, Тангриқозғон, Қозонғоп, 1 Оққўл* ва ҳ.к. қадимги палеолит даври манзилгоҳларидан тош қуроллар топилган. Асосий тош буюмлар *бифас, унифас*, катта ҳажмли тош хода, ғадирли ясалган *тош чопқи*, нуклеиссимон *чопқи* ҳисобланади. Унифас деб фақат бир томонигагина ишлов берилган тош қуролга айтилади. Бифас эса икки томонига ҳам ишлов берилган тош қуролдир.

Тошга ишлов бериш техникаси ривожланган. Тошлар суяк, ёғоч, ҳайвонлар шоҳи тўқмоқчалари билан ёрилиб, текис тахтачадан узунроқ қалин хакондозлар ясашган. Тошга ишлов беришнинг бу янги усули *леваллуа усули* деб аталади.

Палеолит даврида қандай ўзгаришлар рўй берган?

Бу даврда одамлар тошга ишлов беришни чуқур ўзлаштириб, улардан қирғичлар, кесгичлар ясашни янада такомиллаштирган. Шу билан бирга, меҳнат қуроллари ҳажми ҳам кичрая бошлаган. Кремний ёки кварц тошлардан *призмасимон нуклеуслар* тайёрланган.

Чақмоқ тош парчаларидан узун пичоқсимон қуроллар тайёрлаш каби омиллар тош ёриш техникаси ривожланганидан далолат беради. Ханжар ва пичоқларнинг юзига ўхшаш қуроллардан ёғочларни пармалаш, суяк, ҳайвон шоҳи, тери, тошларга ишлов беришда фойдаланилган.

Ҳайвонлар суяклари ҳамда шоҳларини қайта ишлаш юксак тараққий топган. Улардан найза

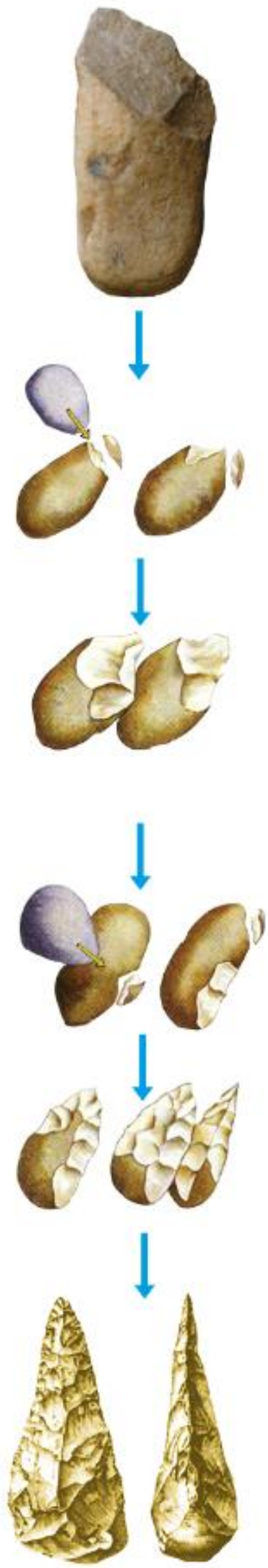

Тош қуроллар тайёрлаш йўли

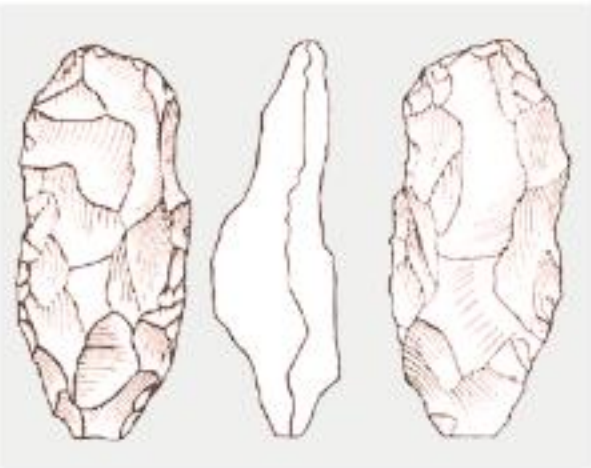

Бифас тош қурол

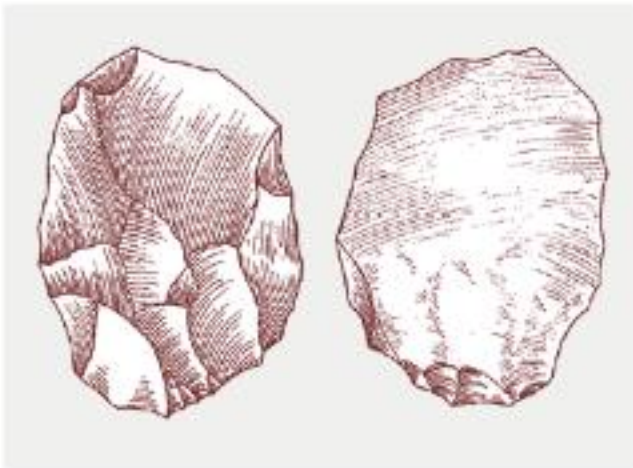

Унифас тош қурол

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

учлари, ханжарлар тайёрланган. Найзалардан балиқ ва ҳайвонларни овлашда фойдаланилган.

Топшириқ

Расм асосида ибтидоий одамларнинг меҳнат қуроллари тўғрисида 4-5 та гапдан иборат мант тузинг. Фикрингизни дафтарга ёзинг.

Билимингизни текширинг!

Палеолит даври меҳнат қуроллари ва қурол-яроғлари қандай бўлган?

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

ИНСОНЛАР ХЎЖАЛИГИ ҲАЁТИДАГИ ЎЗГАРИШЛАР ВА МЕҲНАТ ҚУРОЛЛАРИНИНГ ТАКОМИЛЛАШИШИ

7-§. ТОШ ДАВРИ ОХИРЛАРИДА ХЎЖАЛИКНИНГ РИВОЖЛАНИШИ

Бугунги дарсда:

- инсонларнинг хўжалик турларини такомиллаштиришини ўрганамиз;
- чорвачилик ва деҳқончиликнинг пайдо бўлиши ҳақида биламиз;
- сопол кўзалар ишлаб чиқаришнинг шаклланиши билан танишамиз.

Таянч сўзлар:

- Экинчилик
- Ип йигириш
- Тўқимачилк
- Тўғон
- Сол
- Сопол

Мезолит. Мезолит даврида овчилик касби хусусияти ўзгаришга юз тутди. Бир неча минг йилликларга чўзилган *муз даври* ниҳоясига етиши билан бирга йирик ҳайвонлар йўқ бўлиб кетди. Майда, чопқир жониворларни овлаш қийинчиликлар туғдирди. Буғу, сайғоқ, от каби ҳайвонларни худди олдинги усулда овлаш бир қатор қийинчиликларни келтириб чиқарди. Овчилардан олдинги қуроллардан кўра янада такомиллашган қуроллар ишлаб чиқариш тақозо этилди. Чопқир ёки майда ҳайвонларни тутиш учун тез ва узоққа отиладиган қуроллар ишлаб чиқаришга эҳтиёж туғилди. Шу тариқа *камон* ва *садоқ* ўйлаб топилган. Шунга кўра, овчиликда найза санчиб йўл тўсиш, садоқ билан отиб олиш усули ўзлаштирилди.

Ҳайвонларни найза билан овлаш усули

Садоқ билан овлаш усули

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Гарпуннинг такомиллаштирилиши

Ёдга туширинг!

Палеолит даврида овчилик усуллари қандай эди?

Ибтидоий одамларнинг садоқ ва камондан фойдаланиши қандай имкониятлар сари йўл очган?

Аниқланг!

Эндиликда ҳайвонларни бир жойда туриб овлаш мумкин бўлмай қолди. Шунинг учун ҳам бутун бошли жамоалар ҳайвонлар орқасидан юришга мажбур бўлган. Одамлар овчилик учун қулай майдонлар излаб, ўз жойларини тез-тез алмаштира бошлади.

Музликлар эригандан кейин сув кўпайиши натижасида балиқлар ҳам кўпайди. Бу эса, мезолит даври одамларининг балиқчилик касбини ўзлаштиришига, унинг усулларини такомиллаштиришга замин яратди. Балиқ овлашда *қармоқ, ов, гарпун*лардан фойдаланилди. Балиқ овлаш мақсадида дарёларга *тўғонлар* қуриш ўзлаштирилди. Шунингдек, *сол* ҳамда биринчи *қайиқлар* ва *эшкаклар* тайёрланиб, улардан фойдаланила бошланди.

Ўйланг!

Қайиқ ва сол деб нимага айтилади ва улар қандай тайёрланган?

Об-ҳавонинг кескин исиши териб-термачлаш ишларини янада кучайтирди. Териб-термачлаш *деҳқончилик* касби вужудга келишига замин ҳозирлади. Мезолит даври инсониятнинг янада ривожланишига сезиларли таъсир кўрсатди. Бу даврда инсониятнинг яшаш тарзи ўзгаришларга юз тутди. Одамлар сони кўпайди. Мезолит даврида энг биринчи уй ҳайвони бўлмиш ит қўлга ўргатилди, яъни хонакилаштирилди.

Қадимги қайиқ

Неолит. Неолит даврида катта ўзгаришлар бошланди. Бу даврда оддий хўжаликдан маҳсулот берадиган ишлаб чиқарувчи хўжаликка ўтиш ишлари амалга оширилди. Бунгача овчилик ва теримчиликда тайёр табиат маҳсулотларидан фойдаланган бўлса, эндиликда чорвачилик ва деҳқончиликни

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

ривожлантириш орқали ўзлари маҳсулот ишлаб чиқара бошлади.

Чорва молларини қўлда ўстириш орқали унинг териси, гўшти, сути, жунидан маҳсулот сифатида фойдалана бошланди, экинчилик орқали эса донли экин маҳсулотларидан озуқа сифатида фойдаланилди. Чорва моллари жунини қайта ишлаш натижасида ип йигириш ишлари, тўқимачилик равнақ топди.

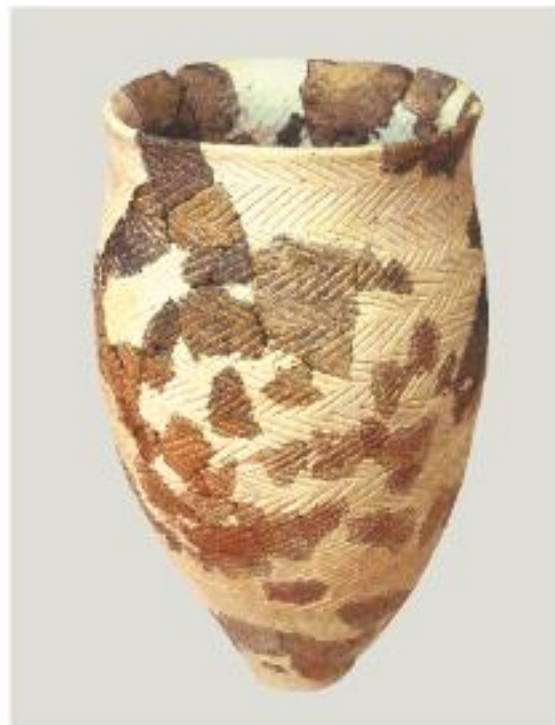

Неолит даврига оид таги учли сопол идиш

Ёдда тутинг!

Теримчиликдан деҳқончиликка, овчиликдан чорвачиликка ўтиш фанда *неолитик инқилоб* деб аталади.

Чорвачилик ва деҳқончиликнинг шакллана бошлаши одамларнинг моддий маданияти, дунёқараши, фикрлаш, англаш тизимини тубдан ўзгартириб юборди. Шимолий Қозоғистондаги ўрта ва сўнгги неолит даврига мансуб манзилгоҳлардан кўплаб от, йирик қора мол суяклари топилган. Бу эса, мил. авв. 3-мингйиллик бошларида мазкур ўлкада чорвачилик соҳаси ривожланганидан далолат беради.

Маҳсулдор хўжаликнинг ривожланиши одамлар ҳаётини яхшилади. Аҳоли сони кўпайиб, алоқа воситалари шакллана бошлади.

Бу қизиқ!

Палеолит даврининг сўнгги даврида тахминан 15—16 минг йил олдин Ер шарида аҳоли сони 3 млн. га яқин бўлган. Неолит даврида мил. авв. 7-мингйилликларда Ер шарида 10 млн. га яқин одам бўлган.

Ўйланг!

Ишлаб чиқарувчи хўжаликнинг вужудга келиши инсоннинг табиатга боғликликдан қутула бошлаши учун имкон яратди. Бунинг сабабини қандай тушунтирар эдингиз?

Сопол кўза тайёрлаш санъати. Неолит даврида одамлар созли лойни элаб, ундан идиш ясаганлар. Идиш мустаҳкам бўлиши учун оловда куйдирилган. Шу тариқа сопол кўза тайёрлаш санъати ривожланган. Сопол идишлар бўйни қўнғироқ шаклида, бўйи баланд тарзда, таг қисми кенгроқ шаклда тайёрланган. Шакли тухумсимон бўлган сопол идишлар ҳам учрайди. Неолит даврига мансуб идишлар ясси товонли, фусункорлиги билан алоҳида ажралиб туради.

Сопол идишлар қандай тайёрланган? Идиш ясашнинг оддий усули қандай бўлган?

Изланинг!

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Манғистовдаги Оқтов манзилгоҳи неолит даври аҳолиси оҳаклиҳиғаноқлардан идишлар тайёрлаган. Шунингдек, моллюскалар ва чиғаноқ тангачалардан безакли буюмлар тайёрганлар. Манғистов соҳилларидаги неолит даврига тегишли манзилгоҳлардан кўплаб мунчоқ, узук, тўғноғичлар топилган. Бу эса қадимги давр одамларининг турли хил тақинчоқларни юқори даражада ишлаб чиқарганини англатади.

Топшириқ

Сопол идишларнинг пайдо бўлиши одамлар учун қандай муҳим имкониятларни вужудга келтирди? Сопол идишлардан қандай мақсадларда фойдаланган, деб ўйлайсиз?

Дафтарингизга тош даврининг охирларида тайёрланган сопол идишларнинг одамларга текказган фойдаси тўғрисида эссе ёзинг.

Билимингизни текширинг!

Мезолит ва неолит даврида инсонлар хўжалигида қандай ўзгаришлар рўй берган?

8-§. МЕЗОЛИТ ВА НЕОЛИТ ДАВРИ МЕҲНАТ ҚУРОЛЛАРИ ВА ЖИҲОЗЛАРИ

Бугунги дарсда:

ибтидоий одамларнинг меҳнат қуролларини тайёрлаш усуллари билан танишамиз;
меҳнат қуроллари номларини биламиз.

Таянч сўзлар:

- Садоқ
- Камон
- Гарпун
- Микролит
- Сопол
- Кўза

Мезолит даврида қандай ўзгаришлар рўй берган?

Мезолит даврида катта янгилик рўй берган. Бу даврда садоқ ва камон ўйлаб топилган. Ушбу қуроллар инсон ҳаётида муҳим ўзгаришларни вужудга келтирган. Айнан шу даврдан бошлаб садоқ ва камон асосий қурол турига айланган. Шунинг учун мезолит давридан бошлаб археологик ёдгорликларда камоннинг тош учлари кўп учрайди.

Мезолит даврида ҳайвонлар суяги ва шохларини қайта ишлаш юқори босқичга етган. Улардан найза учлари, пичоқ (қаламтарош) тайёрлашда фойдаланилган. Найзалар балиқ ва ҳайвонларни овлашда ишлатилган.

Камон учлари

Қаламтарош деган нима, ундан нима учун фойдаланилади?

Изланинг!

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Шоҳдан сопланган пичоқ

Микролитлар ва ёғоч уч

Камоннинг тошли учларини ёғочга жипслаштириш

Меҳнат қуролларини яратишда туб ўзгаришлар рўй берган. Тошга ишлов беришдаги ўзига хосликлардан келиб чиққан ҳолда мезолит даврини бошқа даврлардан ажратиш мумкин. *Найза, гарпун, камон учи* сифатида учи учли қулай тошлардан фойдаланилган. Одамлар бу даврда узунлиги 1-2 см га тенг келадиган кичик чақмоқ тош қуролларини тайёрлаган. Улар *микролитлар* (юнон. *micro* — кичик, *lithos* — *тош*) деб аталади. Ёғоч ёки суякдан тайёрланган қуролларга чақмоқ тошнинг кичик бўлакчаларини жипслаштириш орқали кескичлар, тўғноғич қуроллар тайёрлаш йўлга қўйилган. Шу даврда *пичоқ, ханжар, камон, найза* учларини суяк ва ёғочлардан тайёрлаш ўзлаштирилган.

Замонавий халқаро йил саноғи қандай олиб борилади?

Аниқланг!

Мезолит даврига оид санъатнинг яна бир ўзига хос хусусияти шундаки, бу даврда майда пластиналарга геометрик нақшларни ҳамда одамлар ва ҳайвонларни тасвирлаш шаклланган.

Сайғоқ шохидан сопланган тош пичоқ

Неолит даврида қуролларнинг такомиллашиши.

Неолит даврида биринчи деҳқонлар сув манбаларига яқин бўлган ҳосилдор ерларни ўзлаштира бошлаганлар. Улар деҳқончилик учун керакли меҳнат қуролларини такомиллаштирган. Ҳайвон суягига, ёғочга ёпиштирилган юпқа тош парчалари ўроққа айлантирилган. Ўроқлар ёрдамида майсалар, ўтўланларни ўришган.

Суякли уч

Сопол идишлар сиртига таёқча, қолиплар ёрдамида тўлқинга, шариллаб оқаётган сувга ўхшаш геометрик нақшлар солина бошлаган.

Қайта тикланган ўроқ

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Нақшлар идишларга пишириш, ўйиш, йўғон тишли муҳрлар билан бостириш усуллари орқали босилган. Бироқ, афсуски, неолит даврига мансуб сопол идишлар қолдиқлари кам учрайди.

Топшириқ

Сиз сопол идишларга ушбу расмдагидек нақшларни қандай ва нима билан чизиш мумкин, деб ўйлайсиз? Фикрингизни қисқача қилиб дафтарингизга ёзинг.

Эслатма: расмлардаги қуроллар уларнинг аввал қандай бўлганлигини кўрсатишга мўлжалланган замонавий янга нусхалар ҳисобланади. Аслида эса уларнинг фақат тош парчалари сақланиб қолган.

Билимингизни текширинг!

Неолит даврида ишлаб чиқарувчи хўжаликка ўтиш меҳнат қуролларининг ривожланиши натижасида амалга ошган, деган фикрга нисбатан қандай муносабатдасиз? Сабабини батафсилроқ тушунтиринг.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

9-§. МИС ДАВРИ ДЕБ НИМАГА АЙТИЛАДИ?

Бугунги дарсда:

мис даврининг ўзига хос хусусиятлари билан танишамиз;

янги хўжалик турлари ўзлаштирилиши тўғрисида биламиз;

меҳнат қуролларининг такомиллашишига оид сир-синоатлар ҳақида ўқиймиз.

Одамларнинг мисга ишлов беришни ўрганган вақти *мис даври — энеолит даври* деб аталади. Бу давр тахминан 3—2-мингйилликларни ўз ичига олади. Мис даври ёдгорликлари сирасига мис буюмлар, тош қуроллар, бадиий безак берилган сопол идишлар, турар жойлар киради. Тошдан тайёрланган қуролларни яратиш ривожланиб, бундай қуроллардан фойдаланиш давом этганлиги туфайли бу давр *мисли тош* даври деб ҳам аталади.

Таянч сўзлар:

- Мис
- Суякка ишлов бериш
- Терига ишлов бериш

Мис деб нимага айтилади ва ундан ибтидоий одамлар нима сабадан фойдаланган, деб ўйлайсиз?

Аниқланг!

Одамлар хўжалигидаги ўзгаришлар. Энеолит даврига мансуб қурол-аслаҳалар турининг кўплиги хўжалик турларининг ривожланганини қўрсатади. Овчилик, балиқчилик, териб-термачлаш янада сақланиб қолади. Камон учлари маҳорат билан яратилди. Садоқ ва камоннинг мукаммал турини яратиш овчилик усулларини равнақ топтиришга имкон берди. Балиқ овлашда тўрлар асосий қурол воситасига айланди.

Тош ва суякка ишлов бериш ишлари янада такомиллаштирилди. Улардан бошқа сифатли меҳнат қуроллари ясаш учун фойдаланилди. Турар жойлар, қўрғонлар қуриш

Ўйланг!

Тош тўқмоқлар, пичоқлар, ханжарлар, камонлар, найза учларини қайси хўжалик билан боғлиқ қуроллар, деб ўйлайсиз?

Камон учлар

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Тош болта

Тош тешгич

пайтида ёғочларга ишлов бериш учун *болта, теша, искана, керткич, эгов, ранда, кескич, пичоқ, ўроқранда* каби қуроллардан фойдаланилган. Терига ишлов бериш ишларига қирғич, пичоқ, эгов, кели, йирик тишли эгов, текислагич каби анжомлардан фойдаланилган. Қайта ишланган теридан кийим-кечаклар тикишди. Тикувчилик, тўқимачилик, чий тўқиш касб-корлари пойдевори яратилди. Шу даврда тошдан ясалган дазмоллардан фойдаланилган. Мисга ишлов бериш янги касб турига айланган.

Неолит даврида шаклланган чорвачилик ва деҳқончилик энеолит даврида янада равнақ топди, етакчи ролга эга бўла борди. Деҳқончилик ва чорвачиликнинг ривожланиши ҳар турли касб-корлар — идиш ясаш, терига ишлов бериш ва бошқа маиший ҳаёт учун зарур бўлган ашёларни тайёрлаш каби ишлар равнақ топишига олиб келди. Шу тариқа аниқ бир ишга ихтисослашган касб эгалари шакллана бошлади. Аста-секин яхлит бир уруғ аҳли битта касб турига ихтисослаша борди. Маҳсулот берадиган хўжалик турларининг ривожланишига боғлиқ ҳолда аҳоли, одамлар сони кўпая бошлади.

Едга туширинг!

Она (матриархал) уруғи жамоаси деб нимага айтилади ва у қачон пайдо бўлган?

Эркак кишилар кучини тақозо қиладиган хўжалик турларининг ўсиши қариндошлик даражаси ота томонидан ҳисобланишига, хусусий мулкка меросхўрлик ота томонга ўтишга олиб келди. Шу тариқа энеолит даврида уруғ жамоасининг асосини кўп ҳолларда ***патриархал оила*** ташкил эта бошлади.

Яқин оилалар *уруғлар*га, уруғлар *қабилалар*га бирлашди. Қабилалардан эса *қабила иттифоқлари* шаклланди. Аста-секин уй, чорва моллари, меҳнат қуроллари, маиший ашёларга хусусий мулк сифатида

Суякдан тайёрланган бигиз ва тешкичлар

Тош дазмол

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

қараш пайдо бўла борди. Уруғ аъзолари яйлов ва овлайдиган ерларни ҳам эгаллай бошлашди. Одамзод ўзининг ривожланиши жараёнида шу тариқа тарихнинг янги босқичига ўтди.

Ёдда тутинг!

Патриархал (pater — ота, asche — ҳукмрон) оилалар яқин қариндошларнинг учдан кўп авлодидан иборат.

Топшириқ

Энеолит даврига мансуб ушбу буюмнинг нима экани ҳамда қандай тайёрлангани ҳақида тахмин қилинг. Жавобларингизни ўзаро муҳокама қилинг.

Билимингизни текширинг!

Бўтойликлар қайси хўжалик турларини ривожлантирган?

10-§. БЎТОЙЛИКЛАР ОТНИ БИРИНЧИ БЎЛИБ ҚЎЛГА ЎРГАТГАНМИ?

Бугунги дарсда:

Бўтой маданий ёдгорликлари тўғрисида ўқиймиз.

От боқишнинг пайдо бўлиши ва ривожланиши ҳақида биламиз.

Таянч сўзлар:

- Бўтой маданияти
- От

Бўтой маданияти деб нимага айтилади?

Қозоғистон ҳудудида мис даврига тааллуқли энг машҳур маданиятлардан бири бу Бўтой маданиятидир. Шимолий Қозоғистон ўлкасида яшаган неолит давридаги Отбосар маданиятини ривожлантирган қадимги халқлар энеолит даврида Бўтой маданиятини равнақ топтирган. Бўтой маданияти Ёйиқ ва Иртиш дарёлари оралиғини эгаллаган. Бўтой манзилгоҳи Шимолий Қозоғистон, Айиртов тумани, Эсил дарёсининг ўнг соҳиллари, Имонбурлиқ дарёсининг ўнг томон этакларидаги энсиз майдонларда жойлашган.

Бўтой турар жойлари деворлари бир-бирига уланган ҳолда қурилган бир неча жипслаштирилган қисмлардан иборат. Бўтой маданиятининг айрим манзилгоҳларида ана шундай усулда қад ростлаган 30 га яқин уйлар бўлган. Археологлар Бўтой манзилгоҳи турар жойларини ўрганиш мақсадида Шалқар кўли бўйида жойлашган иккита турар-жойни қайта тиклаган.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Бўтой маданиятига мансуб тикланган уй

Манзилгоҳлардан ўчоқ боши ўрни ва хўжалик омбори топилган. Хўжалик мақсадида қурилган омборларда озиқ-овқатлар сақланган.

Ёдда тутинг!

Бугунги кунда ерни қазиб қурган қандай озиқ-овқат сақлайдиган жойларни биласиз?

Найза учлари

Балиқ шаклида нақш туширилган суяк буюмнинг қисми

Сопол идиш

Бўтой манзилгоҳидан топилган топилмалар. Бўтойликлар хўжалик анжомларини турли тошлар, суяклардан тайёрлаганлар. Бўтой манзилгоҳидан тошдан тайёрланган пичоқ, ханжар, гарпун, камон, найза учлари кўп топилган. Бу эса бўтойликлар орасида овчилик муҳим роль ўйнаганидан далолат беради. Бўтой манзилгоҳидан икки томони чақмоқ тош билан ясалган *катта пичоқ, текисланган ва ялтиратилган тош болталар, игна, жуволдиз, бигиз, тешкичлар, безатилган суяклар, тумор, безак* буйимларининг кўплаб топилиши эса хўжаликнинг барча тармоқлари яхши йўлга қўйилганини англатади. Сопол идиш тайёрлаш яхши ривожланиб, унинг ташқи қисми безатилган. Сопол идишга безаклар солиш учун махсус ускуналар тайёрланган.

Қадимги биринчи отбоқарлар. Бўтой манзилгоҳидан от суяклари кўплаб топилган. Бўтойликлар от суякларидан турли хил анжомлар ва қурол-асалаҳалар, хўжалик ва ибодат учун керак бўлган ашёлар тайёрлаганлар. Масалан, от суягини учли қилиб, ёғоч парма-

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

лайдиган анжом ясашган. Уй хўжалиги учун керак бўлмаган суяклардан уй-жойлар ва бошқа қурилишлар деворларига таянч сифатида фойдаланилган.

Сопол идишларга нақш туширадиган қолиплар

Нақш босиш учун мўлжалланган қолип тури

Ёдда тутинг!

Бўтой маданиятини яратган кишиларнинг отни хонакилаштиргани муҳим аҳамиятга эга янгилик бўлди. Дунё олимлари от илк бор қадимги қозоқ даштларида хонакилаштирилганини тан олди.

Олимларнинг таъкидлашича, отни хонакилаштириш маданияти бундан 5500 йил олдин бўлган.

Ўйланг!

Топилган суяклардаги от тишлари ёввойи от тишлари билан солиштирилганда кўпроқ лат егани, дарз кетгани аниқланган. Бундан нимани англаш мумкин, деб ўйлайсиз?

Энеолит даврида от гўшти, сутидан таом сифатида фойдаланилган. Қимиз тайёрлаш шу даврдан бошланган бўлиб, бугунги кунгача узлуксиз давом этиб келмоқда. Манзилгоҳлардан қимиз қолдиғи сақланган идишлар топилган. Одамлар отдан кўлик сифатида фойдаланганлар.

Ўйланг!

Қайси археологик ёдгорликлар асосида энеолит даврида от сутидан фойдаланилганини билиш мумкин, деб ўйлайсиз?

Энеолит даврида хўжалик турларининг ривожланиши она (мартиархал) уруғи жамоаси астасекин парчаланишига олиб келган.

Топшириқ

Бўтой манзилгоҳидаги тикланган уй-жойлар намунаси асосида унинг қандай қурилганига таъриф беринг.

Билимингизни текширинг!

Ёввойи отни хонакилаштиришнинг инсон ҳаётига таъсири тўғрисида гапириб беринг.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

ҚОЗОҒИСТОН ҲУДУДИДА МЕТАЛЛУРГИЯНИНГ ПАЙДО БЎЛИШИ

11-§. БРОНЗА ДАВРИНИ ДАВРИЙЛАШТИРИШ ВА УНИНГ МАДАНИЯТЛАРИ

Бугунги дарсда:

- бронза даври даврлари ҳақида ўқиймиз;
- бронза даврига мансуб манзилгоҳлар билан танишамиз;
- бронза даври ёдгорликлари тўғрисидаги маълумотларга эга бўламиз.

Таянч сўзлар:

- Бронза
- Қуйма қолип
- Қудуқ
- Оилавий хўжаликлар

Бронза деб нимага айтилади?

Изланинг!

Бронза даврининг ўзига хос хусусиятлари. Бронза даврида инсоният тарихида металлургия кенг қулоч ёзган. Бронза даври маданиятлари, асосан, металл конлари кўп бўлган ҳудудларда равнақ топган. Кон масканлари мавжуд бўлмаган жойларда бу соҳа жиддий равишда депсинишга юз тутган ёки мутлақо бўлмаган, дейиш учун асос бор.

Ёдга туширинг!

Металл ўзлаштириш қайси даврда бошланган эди ва биринчи бўлиб қандай металл ўзлаштирилган?

Бронзани ўзлаштириш мил. авв. 2-мингйилликларда Қозоғистон ва Европада тарқалган. Бронзани ўзлаштириш Қозоғистон ҳудудида деҳқончилик ва чорвачиликни ривожлантиришга, жамиятнинг равнақ топишига, дунёқарашларнинг шаклланишига ўзига хос тарзда ижобий таъсир кўрсатган.

Ёдда тутинг!

Бронза даври барча минтақаларда бир даврда бошланмаган.

Бронзадан тайёрланган безак буюмлар

Бронзадан ҳар хил меҳнат қуроллари, хўжалик, маиший буюмлар, қурол-яроғлар,

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

безак буюмлар тайёрлашда фойдаланилган. Бронза мис билан солиштирилганда ўзига хос афзалликларга эга. У мисга нисбатан анча қаттиқ, қуйи ҳароратда ҳам яхши эрийди, чиройли рангли, ялтироқ.

Бронзадан тайёрланган қурол-яроғ турлари

Бронза буюмлар. Бронза даврида хўжалик ва маиший ҳаёт учун керак бўлган буюмлар бронзадан тайёрлана бошланган. Айниқса ўроқ, болта, ханжар, пичоқ, найза, камон, ёй учлари бронзадан қуйилган. Бронзадан *билакузук, илгак, тўғноғич, мунчоқ, бўйинга тақадиган занжирча, зирак* каби зийнат буюмлар тайёрланган. Бронза даврининг Билқилдоқ, Ойширок, Мирзошўқи, Алексеев манзилгоҳларидан кийим-кечакларни безаб турадиган юмалоқ ҳажмли нақшинкор бронзали қопламалар топилган.

Буюмлар тайёрлашда *санчиш, қуйиш, қоқлаш, жипслаб безаш, текислаб ялтиратиш* усуллари, бронзадан тайёрланган буюмлар юзига нақш солиш ишлари юқори даражада ўзлаштирилган.

Ўйланг!

Нима сабабдан бронзадан фойдаланиш кенг тарқалган, деб ўйлайсиз? Бронзадан тайёрланган буюмларнинг афзалликлари қандай имкониятларни вужудга келтирган?

Бронза даврида тош, суяк, сополдан буюмлар тайёрлаш давом этади.

Бронза дварига мансуб сопол идишлар. Сопол идишлар куйдириш, ёпиштириш усулида тайёрланди.

Керамика тайёрлашнинг қандай усуллари бўлган?

Изланинг!

Бронза даврининг дастлабки даврида идишлар бўйни ичкарига қайрилган ҳолда, таг қисми ясси, ёнлари эса қисман бўртиқ тарзда тайёрланган. Ўрта даврларда тайёрланган идишларнинг таг қисми ҳам ясси бўлса-да, асосий фарқи эгнига бўйни ва ёнини ажратиб

Бронза даври сопол идишлари

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

турадиган ўймада эди. Сўнгги даврда ишлаб чиқарилган идишларнинг эгни юмалоқ, ёни бўртма тарзда бўлган. Қорин қисмига лойдан тасмалар ёпиштирилган. Идишларга квадрат, учбурчак, эгри чизиқ, қийшиқ ўйма каби геометрик нақшлар солинган.

Керамик идишлардан қандай мақсадларда фойдаланилган?

Изланинг!

Бронза даврига мансуб манзилгоҳлар. Бронза даври манзилгоҳлари, асосан, дарё ва кўл бўйларида қурилган. Манзилгоҳлар 6—10 хонадонни, катталари эса 20 хонадонни ўз ичига олган. Турар жойлар ярим *ертўлалар* ва ер юзидаги *уйлар* турига бўлинган. Манзилгоҳлардаги ярим ертўлалар даҳлиз каби чиқиш эшигига эга тўғри бурчакли, ясси ва саккизқиррали тарзда қурилган.

Ертўла деворлари бўйлаб *устунлар* ўрнатилган. Улар орасига ёғоч, новдалар қўйилиб, усти лой билан сувалган. Ер юзасига қурилган уйларнинг деворлари эса ёғоч ходалар билан ўралган. Марказий ва Ғарбий Қозоғистонда уй деворларини қуришда тошлардан фойдаланилган.

Ўйланг!

Қадимда одамлар турар жойлар қуриш учун тошдан қандай фойдаланган деб ўйлайсиз? Турар жойларнинг тепасини сиз қандай табиий ашёлар билан ёпган бўлар эдингиз?

Бронза даврида Ғарбий ва Марказий Қозоғистонда қудуқлар қазиш ишлари шакллана бошлаган. Шимолий Қозоғистондаги Шағалали манзилгоҳи, Ғарбий Қозоғистондаги Тостибулоқ манзилгоҳидан қудуқлар ўрни топилган.

Жамиятда эркак кишилар мавқеининг ошиши.

Бронза даврида чорвачилик ва кончилик ишлари ривожланган. Бу эса жамият ҳаётида катта ўзгаришлар рўй беришига олиб келган. Бу каби хўжаликлар эркак кишилар меҳнати ва кучини тақозо этар эди. Бу ҳодиса жамиятда эркак кишилар мавқеи ошишига, таъсири кучайишига ва қариндошликнинг ота томонидан ҳисобланишига олиб келган. Бронза даврининг сўнгги даврида *уруғ жамоаси* парчаланиб, алоҳида оилавий хўжаликлар ажралиб чиққан. Алоқаларда айирбошлаш ишлари кенг тус олган.

Ёдга туширинг!

Уруғ жамоаси деганимиз нима ва қачон пайдо бўлган?

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Топшириқ

Расм асосида бронза даври аҳолиси ҳаёти ва фаолиятига доир 7-8 сўздан иборат гап тузинг.

Билимингизни текширинг!

Бронза даврининг тош давридан асосий фарқини тавсифлаб беринг.

12-§. ҚАДИМГИ КОНЧИЛАР ВА ИШЛАБ ЧИҚАРИШ МАСКАНЛАРИ

Бугунги дарсда:

- қадимги кон масканлари билан танишамиз;
- қадимги кончилар қандай қилиб кон-қазиш ишлари билан шуғулланганини ўрганамиз;
- кон-қазиш ишларида қандай қуроллардан фойдаланилганини биламиз.

Қадимги кончилар минтақаси. Қозоғистон ҳудуди кон масканларига бой ҳамда бу ерда қалай ва мис конлари захиралари кўп. Шунинг учун ҳам Қозоғистон қадимдан кон қазиб чиқариш маскани бўлган.

Қадимги кон қазилмалари қолдиқлари Қалба, Норин тоғ тизмаларидаги қалай конларидан, Конли Олтой, Еттисув, Сариорқадаги мис, полиметалл кон масканларидан топилган. *Эритиш печлари* ўрнатилган жойлар Милиқудуқ, Жезқозғон, Шулби дарёсининг Иртишга қуйиладиган жойларидан, Қанай овули атрофидан топилган. Металл эритиш ишлари манзил ва манзилгоҳларга яқин масканларда олиб борилган.

Кон-қазилов ишларида қандай усуллардан фойдаланилган? Қадимги кон масканларининг қазилмалари чуқурлик, ғор, ўра, ўнқир-чўнқир турида учрайди. Уларнинг чуқурлиги бир неча метрдан ўнлаб метрларгача етади. Мазкур

Таянч сўзлар:

- Кентас
- Бронза
- Темир

Бронза ўрок

Бронза даври болтаси

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

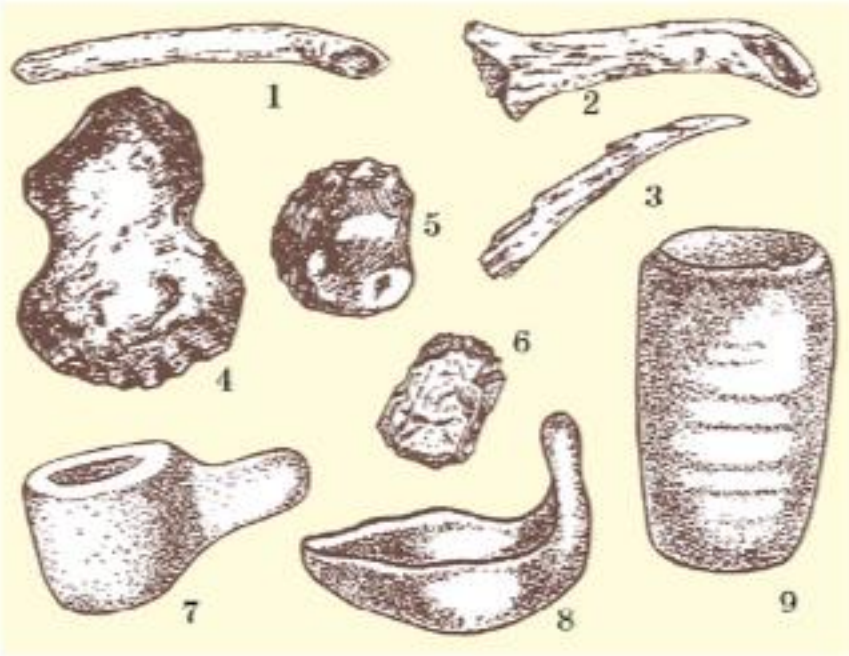

Бронза давридаги руда қазиб чиқаришда ишлатиладиган анжомлар. 1, 3 — Ҳўкиз қовурғасидан тайёрланган қириш учун мўлжалланган буюм; 2 — буғу шоҳидан тайёрланган тарашлагич; 4 — тош қайла; 5 — тош болға; 6 — клинсимон тош қайла; 7 — тош кўза; 8 — сопол кўза; 9 — сопол ургич

масканлардан метали ажратиб олинган *кон* чиқиндилари, бўш жинс қолдиқлари топилган.

Эритиш печлари дегани нима ва улар қачон пайдо бўлган?

Изланинг!

Ўйланг!

Руда қазиб чиқарилган масканларнинг катта ҳудудни эгаллаши ва қазиб чиқарилган руда чиқиндиларининг кўплиги нималарни англатади, деб ўйлайсиз?

Конга ишлов беришда турли усуллардан фойдаланилган. Рудани сирқитиб олиш ишлари фақат рудали ўзаклар бўйлаб юритилган. Чигаллашган каноплар тош тўқмоқчалар, болталар, оддий бурғилаш йўли орқали олинади. Зич ва қаттиқ рудалар эса олов пуркаш орқали ажратилиб олинган. Бунинг учун кон асоси устида ёки ёнидан олов ёқилган. Қиздирилган конга совуқ сув қуйиш орқали минералларни ажратган.

Ўйланг!

Конни ажратиш, бўлиш учун қандай олов хоссаларидан фойдаланилган, деб ўйлайсиз?

Оловли пуфлаш билан бирга бурғилаш усули ҳам қўлланилган. Бунинг учун тош таги бурғуланиб қазилиб, сўнгра тош болға билан уриш йўли орқали руда туширилган. Унинг излари Жезқазғандаги кон қазилма масканларида сақланган. Чуқур бурғулаш пайтида устки қават қўпорилиб тушмаслиги учун ҳар-ҳар ердан таянч қаватлар қолдирилган ёки ёғоч устунлар

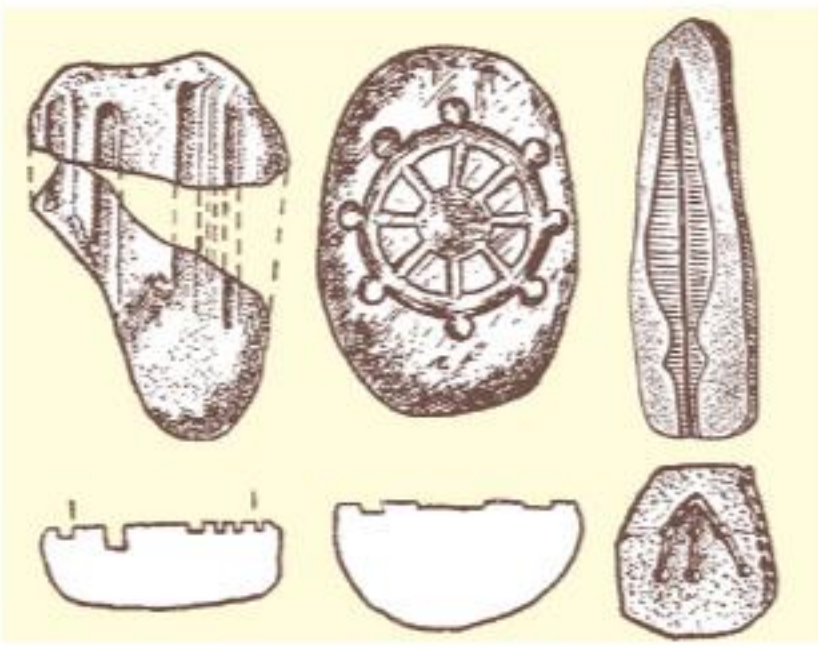

Тошдан тайёрланган қуйма қолиплар

Бронза даврида руда қазиб чиқаришда қандай меҳнат қуроллардан фойдаланилган?

Изланинг!

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

ўрнатилган. Ажратилиб олинган рудалар қайта ишлаш учун ташқарига чиқарилган. Бронза қазиб чиқарилишига боғлиқ ҳолда турли ишлаб чиқариш анжомлари тайёрланган.

Кон масканидан ташқарида руда тош болта ёрдамида ухатилиб, сув билан ювилган. Сув билан ювиш орқали руда тошдан ажратилиб, эритиладиган жойга ташилган.

Заргар янчигичи ва кичик тош қолиплар

Ибтидоий одамлар бронзани қандай қилиб эритган?

Изланинг!

Қадимги усталар қуйма устахоналарда металдан ўроқ, болта, болға, ханжар, пичоқ каби хўжалик анжомлари, найза, камон ёйи учлари каби қурол-яроғлар қуйишган. Бунинг учун тош ва лойдан тайёрланган *қуйма қолиплардан фойдаланган.* Темир усталари зийнат ва заргарлик буюмларни бронзадан қуйиб, юзига *олтин қоплашни* ўзлаштирган.

Бу қизиқ!

Бронза даврида кон қазиб чиқариш ва эритиш кенг қулоч ёзди. Жезқазған ўлкасида 100 минг тоннага яқин мис эритилиб, ҳозирги Успен конида 200 минг тонна қазиб чиқарилган.

Олтин билан қоплаш деганимиз нима ва у қандай бажарилган?

Изланинг!

Бронза даврида бронза қазиб чиқариш ишлари кенг кўламда ривожланган. Бу эса қабилалар ўртасида бронза парчалари ва бронза буюмларини айирбошлашга йўл очган.

Қуйма қолип деганимиз нима?

Аниқланг!

Ўйланг!

Бронза тайёрлаш учун мисга қўшадиган аралашма металлар бўлмаган бир чоғда уларга қандай йўл билан эришилган деб ўйлайсиз?

Билимингизни текширинг!

Қадимги кон масканлари қаерларда бўлган ва уларни харитадан кўрсатинг.

Топшириқ

Расм асосида бронзадан буюм тайёрловчилар ҳақида суҳбат уюштиринг.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

АНДРОНОВО ВА БЕҒОЗИ-ДАНДИБОЙ МАДАНИЯТИ

13-§. АНДРОНОВО МАДАНИЯТИ

Бугунги дарсда:

- Андроново маданиятларини ўқиймиз;
- Андроново қабилалари манзилгоҳлари ва хўжалиги тўғрисида биламиз;
- Андроново аҳолиси санъати билан танишамиз.

Таянч сўзлар:

- Маданият
- Урф-одат
- Манзилгоҳ
- Мавзолейлар
- Идишлар

Андроново маданияти деб нимага айтилади?

Бронза даврида мил. авв. 2-мингйилликларнинг дастлабки чорагидан бошлаб мил. авв. 2-мингйилликнинг бошларида Ғарбий, Жанубий Қозоғистон, Сибир ва Марказий Осиёда яшаган қабилалар маданияти *Андроново маданияти* деб аталади. Андроново маданиятига мансуб ёдгорликлар биринчи марта 1914 йили Ачинск шаҳри ёнидаги Андроново деревняси атрофидан топилган.

Ёдга туширинг!

Археологик маданият деб нимага айтилади ва унинг номлари қандай берилади?

Андроново маданиятини Қозоғистон шимоли, Урал бўйи, Ғарбий Сибир минтақаларида яшаган қариндош қабилалар шакллантирган.

Ўйланг!

Андроново қабилалари аҳлининг ўз манзилгоҳларини баланд деворлар билан ўраши сабабини нимада деб ўйлайсиз?

Бронза даврига мансуб кийим-кечак намуналарининг янгиланган нусхаси

Андроново қабилалари манзилгоҳлари. Андроново маданиятига асос солган қабилалар деҳқончилик, чорвачилик, овчилик касблари учун қулай дарё, кўл бўйларида, сербулоқ тоғ водийларида яшаганлар. Дастлабки манзилгоҳлари баланд

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

деворлар билан қуршалган бўлиб, ташқарисидан ариқлар қазилган, ичи алоҳида-алоҳида қамал-қалъа типида бўлган.

Катта ертўлалар ёнидан ҳар хил хўжалик уй-жойлари ва чорва моллари учун қўралар қурилган. Ўрта ва сўнгги даврларда қишлоқлар кенгайиб, 20—120 уйли манзилгоҳлар шаклланган. Бундай манзилгоҳларда мудофаа деворлари, истеҳкомлар бўлмаган. Уйлари чим, ёғоч ходалардан қурилиб, баъзан ясси тошлар тиккасидан кўмилиб, тошдан пойдевор тахланган. Ҳажми тўртбурчакли, трапеция, чўзинчоқ шаклида бўлган. Андроново маданиятининг сўнгги даврларида яшаган қабилалар кўчиб юришлари учун қулай бўлган юмалоқ, уланадиган уйларда яшашган.

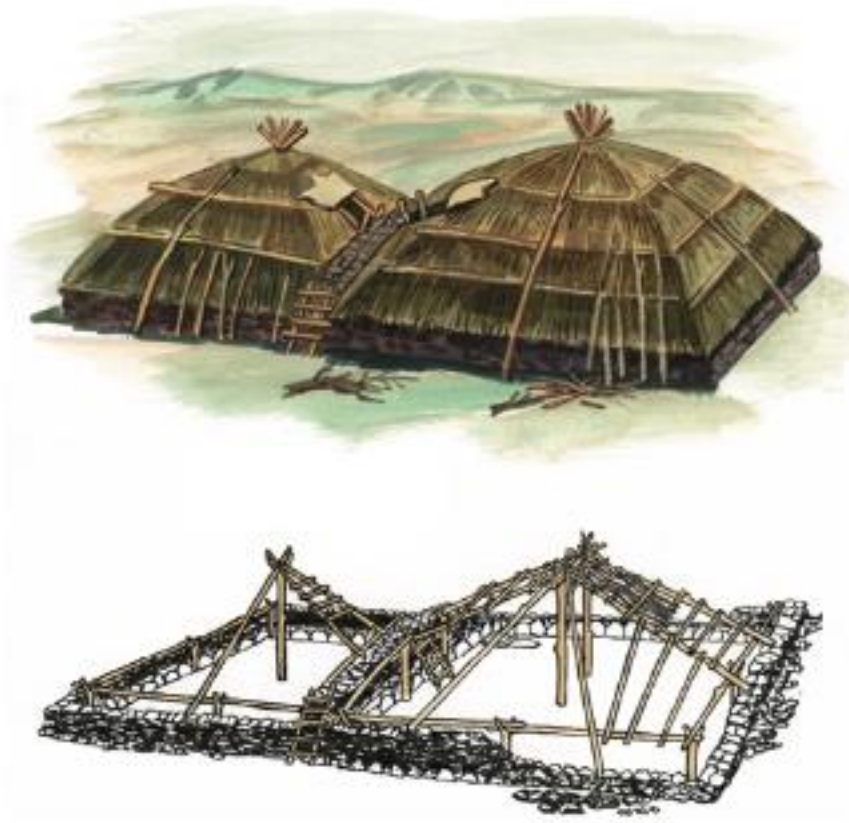

Андроново маданиятига мансуб турар жойлар тузилиши

Қозоқ халқида бириктириладиган уйларнинг қандай турлари бўлган?

Изланинг!

Андроноволиклар хўжалиги. Аҳолининг катта қисми ўтроқ ҳолда яшаганлар. Андроноволиклар *кетмонли деҳқончилик,* чорвачилик, овчилик билан шуғулланганлар. Андроново маданиятига мансуб манзилгоҳлардан чорва моллари суяклари, қўй жунидан тайёрланган тўқима буюмлар қолдиқлари топилган. Улар кўпроқ чарвачилик билан шуғулланганлар.

Кетмонли деҳқончилик деб нимага айтилади?

Изланинг!

Андроноволиклар санъати. Андроноволиклар бронза конларини қазиб олиб, уларни эритиб, буюмлар тайёрлаганлар. Андроноволикларни инсоният цивилизацияси тарихида металдан фойдаланган биринчи *заргарлар* деб аташ мумкин.

Андроноволикларининг сопол идишлари

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Андроново маданиятига мансуб бронза буюмлар

Заргар деганимиз кимлар ва улар қандай хўжалик ишлари билан шуғулланганлар?

Аниқланг!

Андроноволиклар сопол идишларни қўлда ёпиштирган ҳолда тайёрлаганлар. Идишларнинг сиртқи қисми мураккаб геометрик нақшлар билан безатилган. Андроново идишларининг ҳажми кўркам, таги силлиқ бўлган.

Андроново қабилаларининг зийнат буюмлари ҳам мутлақо бошқача бўлган. Олтин япроқчалардан букланган ҳолда зираклар тайёрлашган. Бош кийим, кийим-кечакка тақиш учун мўлжалланган товон изи, кўзойнакка ўхшаш попуклар ҳам учрайди. Нақшинкор тақалар, ҳошиялари сараланиб майдаланган ялтироқ билакузуклар ҳам бор. Заргарлик буюмлар андроноволикларнинг моҳир уста бўлганликларидан далолат беради.

Диний ишонч-эътиқодлари. Андроноволиклар Қуёш, олов, муқаддас ҳайвонларга сиғинишган.

Уларнинг ишонч-эътиқодларидан далолат берадиган тасвирлар кўза сиртига туширилган нақшларда, тошдаги расмларда, қоятошларда, зийнат буюмларида кўп учрайди. Андроноволикларнинг ҳайвонларга тааллуқли дастлабки ишонч аломатлари уларнинг қабристонлари ва манзилгоҳларида ҳам сақланган.

Андроноволикларнинг юз тузилиши. Қозоғистоннинг жанубий-ғарбий, ғарбий туманларида яшаган Андроново қабилалари юз тузилиши Европа ирқининг Ўрта Ер денгизи типига мансуб. Уларнинг бошлари чўзинчоқ, юз тузилишлари эса чўзинчоқ. Қозоғистоннинг марказий, шимолий ва шарқий туманларида яшаган андроноволикларнинг бош

Топшириқ

Андронликларнинг иккиғилдиракли жанговар аравалари асосида матн тузинг.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

суяги катта, тепаси калтароқ, кўз қовоғи осилганроқ, қорачиғи катта, қирра буринлидир.

Ёдда тутинг!

Ушбу маданият давридаги қабилаларнинг турмуш тарзи, касб-кори, ҳунармандчилиги ҳозирги қозоқ халқи ҳаётида кўп сақланган.

Билимингизни текширинг!

1. Андроново маданияти қайси ҳудудларга тарқалган?
2. Андроново маданияти ўзига хос қандай хусусиятларга эга?

14-§. БЕҒОЗИ-ДАНДИБОЙ МАДАНИЯТИ

Бугунги дарсда:

Беғози-Дандибой маданияти билан танишамиз;

турар жой қурилишларига хос хусусиятлар ҳақида ўқиймиз.

Таянч сўзлар:

- Беғози-Дандибой маданияти
- Мақбаралар
- Турар жойлар
- Идишлар

Беғози-Дандибой маданияти. Бронза даврида яшаган қабилаларнинг ўзига хос маданияти *Беғози-Дандибой маданияти* деб аталади. У Улитов тоғидан Абирали, Чинғиз тоғларигача чўзилган. Жанубида эса Жетиқўнғирдан Иртиш бўйигача Нура, Сарисув, Кенгир дарёлари бўйлаб Қизилтов, Буғули, Қизиларай, Қарқарали, Баёновул тоғлари оралиғидаги кенг текисликларни ўз ичига олади. Беғози-Дандибой маданияти аҳолиси биринчи давлат бирлашмаларини ташкил этиш даражасига етган қабилалардир. Уларни нуфузли уруғбошилар бошқарган. Мазкур маданият ўзларининг шаклланган ишонч-эътиқодларига, сиёсий-маъмурий марказига, ўзига хос ишлаб чиқариш ва маҳсулдор кучларига эга бўлган.

Беғози-Дандибой маданиятининг тўртбурчак шаклга эга мақбараси

Беғози-Дандибой маданиятининг айлана шаклга эга мақбараси

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Беғози-Дандибой маданиятига мансуб сопол идишлар

Ўйланг!

Қабрлар устига қурилган мақбараларга қараб қандай ишонч-эътиқодлар ўрин эгаллаганини айтиш мумкин?

Ушбу маданиятда ундан олдинги Андроново маданиятига хос намуналар сақланиши билан бирга ўзига хос хусусиятлар ҳам шаклланган. Ана шундай ўзига хос хусусиятлардан бири сирасига юқори лавозимга эга ҳукмронларга мўлжаллаб қопқоқ тошлардан қурилган баҳайбат мақбараларни киритиш мумкин. Беғози-Дандибой маданияти таркибида, шунингдек, Оқсув-Аюли, Буғули, Беғози, Дандибой, Ўртов ва ҳ.к. мақбаралар ҳам бор. Бундай мақбаралар кўп ҳолларда юмалоқ, тўртбурчак шаклларда бўлган. Иморатларнинг усти йўғон ходалар ёки қопқоқ тошлар билан ёпилиб, ўртага катта тош қутилар ўрнатилган. Бундай манзилгоҳлардан ҳар хил қурол-яроғлар, зийнат буюмлар топилган.

Ўйланг!

Бугунги қозоқ халқида мақбара қуриш анъанаси тўғрисида нималар биласиз? Қандай машҳур мақбараларни биласиз?

Сопол кўзалар ҳажми, яратилиш усули, безатилиши билан фарқ қилади. Қўрғон ва манзилгоҳлардан топилган сопол идишларга таёқча ботирилиб солинган ташқи безаклар оддий, қия ёки овал шаклда бўлиб, уларга арча, тирноқ, писта, ярим ой тасвирлари туширилган. Бўйни ва қорин қисмига белбоғчалар ёпиштирилган. Қабрлар ичига қўйилган идишлардаги шакл ва безаклар эса мутлақо бошқача бўлган. Улар ингичка бўйинли кўза шаклли, бўртик қоринли коса, стакансимон бўлиб, ташқи қисми суяк қолиплар билан кўркам тарзда нақшланган.

Турар жойлар. Турар жой қурилишлари ҳар хил. Девори, пойдевори тош билан қурилган 4—6 хонали уйлар билан бирга 1-2 хонали ертўла ва кигиз уйсимон бириктирма енгил уйлар ҳам кўп бўлган. Уларнинг ўрта қисмида ёки чеккасида баландроқ қилиб тошдан қурилган тўртбурчакли ибодатхона ҳам бор. Ҳар бир катта манзилгоҳлар айланасида 3—5 кичик қўрғончалар бўлган. Бу ерларда яшаган қабилаларнинг кўп қисми мис эритиш, кўза ясаш, деҳқончилик, чорвачилик билан шуғулланганлар.

Диний ишонч-эътиқодлари. Беғози-Дандибой маданияти қабилалари ҳам андроноволиклар каби табиат кучларига (Қуёш, олов, сув ва ҳ.к.) сиғинганлар. Шунингдек, асосий тирикчилик манбаи бўлмиш от, қўй, туя каби ҳайвонлар, бўри, айиқ каби йиртқич ҳайвонларни эъзозлаб,

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

уларга сиғиниш одатлари пайдо бўлган. Уларнинг тошдан йўнилган тасвири Қўйшўқи, Оқсув-Аюли, Қизиларай ва ҳ.к. мозор, қўрғонлар атрофида учрайди.

Билимингизни текширинг!

Беғози-Дандибой маданиятлари қаерларда тарқалган ва қандай хусусиятларга эга?

15-§. АЛКЕЙ МАРҒУЛОН КАШФ ЭТГАН АРХЕОЛОГИК ЯНГИЛИКЛАР

Бугунги дарсда:

таниқли археолог Алкей Хоқонули Марғулон ҳақида биламиз;

Алкей Марғулон кашф этган археологик янгиликлар тўғрисида ўқиймиз.

Таянч сўзлар:

- Бронза даври
- Экспедиция
- Археология

Миллий археология фани асосчиси. Алкей Хоқонули Марғулон — таниқли археолог ҳамда шарқшунос, адабиётшунос, санъатшунос олим. У 1904 йил 11 май куни Павлодар вилоятида дунёга келган. 1921—1925 йилларда Семей педагогика техникумида ўқиб юрган чоғида "Тан" журналида, "Қазақ тілі" газетасида ишлаган. 1925—1929 йилларда бир вақтнинг ўзида Санкт-Петербургдаги Шарқшунослик институтининг туркшунослик ва тарих-филология факультетларида таҳсил олган. 1939 йилгача Россияда ишлаб, Туркистон археология ва маданияти бўйича бир неча экспедицияларда қатнашган.

Алкей Марғулон ҳар хил тадқиқот объектларида иш юритган. 1939 йилдан бошлаб Қозоғистон Миллий Фанлар академиясида ишлаган. Алкей Марғулон Сирдарё, Чу, Талас дарёлари бўйида ва Ўтрор, Саврон, Сиғанақ шаҳарлари ўрнида қазилма ишларини олиб борган.

А. Марғулон мероси — маънавий бойлигимизнинг олтин захираси. А. Марғулон қозоқ халқида ўтроқ анъаналарнинг қадимдан буён келаётганини археологик, этнографик ва меъморий материаллар асосида исботлаган. У Қозоғистон ҳудудида чорвачилик, деҳқончилик, тижорат, темирчилик, ҳунармандчиликнинг равнақ топганини, эски шаҳарлар бўлганини, меъморчилик санъатининг нақадар кенг ривожланганини атрофлича ўрганган.

Алкей Марғулон

Ёш авлод вакиллари фахрлана оладиган меъморчилик санъатининг ўзига хос намуналари, қипчоқ замонидан келаётган қадимий меъморий обидалар — *гумбазлар* ҳақида А. Марғулон асарларидан ўқиб билиш мумкин.

А. Марғулон халқимизнинг анъанавий турар жойларини ўзаро солиштирган ҳолда ўрганган.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Алкей Марғулон ёдгорлиги. Алмати шаҳри

А.Х. Марғулон археологик қазилма ишлари пайтида. 1963 й.

Айниқса, бронза даврида яшаган қабилалар ва қозоқ халқи орасида турар жой қуришда ўхшашликлар мавжудлигини кўрсатган.

Ёдга туширинг!

Археология ва этнология деб нимага айтилади?

Гумбаз деган нима ва ундан нима учун фойдаланилади?

Изланинг!

У қаҳрамонлик поэмасини ўрганиб, поэмаларнинг маданиятимизга қўшган ҳиссаси ва эски замондаги халқлар афсоналари, қадимги жирларнинг қаҳрамонлик тасвирлари тўғрисида ёзган. А. Марғулон бошқарувида Чўқон Валихоновнинг мероси ўрганилган. Алмати шаҳрида А. Марғулонга атаб ёдгорлик ўрнатилган.

Бронза даври тадқиқотчиси. Алкей Марғулон бронза даври, жумладан, *Беғози-Дандибой маданияти* тадқиқотчиси сифатида машҳур бўлган.

У Беғози ва Дандибой ёдгорлик мажмуаларини биринчилардан бўлиб ўрганиб, фанга *Беғози-Дандибой маданияти* деган атамани киритган. Шу тариқа бронза даврининг сўнгги даврида (мил. авв. IX—VIII асрлар) Марказий Қозоғистонда жойлашган қабилалар маданияти *Беғози-Дандибой маданияти* деб аталган.

Археологик тадқиқотлар натижасида у Қозоғистон ҳудудида яшаган Беғози-Дандибой маданияти ва цивилизациясини дунёга танитган. Ҳозирги кунда А. Марғулоннингг илмий асарлари асосида кейинги саклар маданияти Андроново маданиятининг давоми экани тўла исботланган. Бу иккита маданиятлар ўртасида Беғози-Дандибой маданиятининг воситачилик мавқеи илмий нуқтаи назардан исботланган.

Билимингизни текширинг!

Алкей Марғулон қаерларда археологик қазилма ишларини олиб борган ва унинг қандай соҳаларга оид ёзган асарларини биласиз?

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

ТОШЛАРГА БИТИЛГАН РАСМЛАР ИБТИДОИЙ ОДАМЛАРНИНГ ДУНЁҚАРАШИНИ ҚАНДАЙ ТАСВИРЛАЙДИ?

16-§. ИБТИДОИЙ ОДАМЛАРНИНГ ДИНИЙ ТУШУНЧАЛАРИ ВА ДУНЁҚАРАШИ

Бугунги дарсда:

Қадимги даврларда одамларнинг оловга қандай тарзда сиғинганини биламиз;

Ибтидоий одамларнинг ишонч-эътиқодлари билан танишамиз.

Таянч сўзлар:

- Олов
- Қуёш
- Йиртқич ҳайвонлар

Ибтидоий одамларнинг ишонч-эътиқодлари, дастлабки диний тушунчалари табиий муҳит ҳамда уни англаш, ҳис қилиш билан бевосита боғлиқ бўлган.

Ибтидоий одамларнинг илк ишонч-эътиқодларидан бири оловга сиғинишдир. Қадимда одамлар табиат ҳодисаларига тобе бўлган. Шунинг учун ҳам табиат ҳодисалари туфайли юзага келадиган ҳалокатлар, табиий офатлардан катта зарар чеккан. Табиат ҳодисалари ичида ибтидоий одамлар сиғинадиган, сажда қиладиган нишоналаридан бири олов бўлган. Тахминларга кўра ибтидоий одамлар дастлабки пайтларда оловдан ниҳоятда қўрққанлар.

Ўйланг!

Ибтидоий одамларнинг оловдан қаттиқ қўрқиши боиси нимада?

Аста-секин ибтидоий одамлар оловнинг фойдали томонларини англай бошлаган. Улар оловнинг бир неча хусусиятларини, жумладан, ҳаво ҳарорати совуган пайтларда совуқдан ҳимоя қилишини, хом озуқаларни пиширишда қўл келишини, йиртқич ҳайвонлардан ҳимояланишда кўмакчи бўлишини, қоронғу тунда ёруғлик ато қилишини тушуниб, ўзларининг турмуш тарзида фойдаланганлар.

Кейинчалик оловнинг ҳаётда жуда ҳам муҳим эканини англаб, оловга ҳурмат билан қарай бошлаганлар. Сопол идишларни оловда куйдириб тайёрлаш кенг тарқалган. Сўнгра олов ёрдамида металл эритиб, ҳар хил асбоб-ускуналар ва маиший буюмлар, қурол-яроғлар тайёрлаганлар. Металл буюмларнинг сифати тош буюмларга нисбатан анча баланд бўлганлиги туфайли оловга нисбатан ҳурмат асрлар мабойнида давом этган. Оловга ишонч кучайгандан кейин одамлар оловни қудратли

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

куч, ардоқли ҳодиса деб ҳисоблай бошлаганлар. Оловнинг одамларни офатлардан ҳимоя қилиб, ёмонликлардан асрайдиган қудратига ишончлари шаклланиб, унга сиғина бошлаганлар.

Эски дунёқараш бўйича олов ва қуёш бир-бири билан чамбарчас боғлиқ. Олов ва қуёш ёруғлик ва иссиқлик тарқатишда умумий хусусиятларга эга. Шунинг учун оловни қуёшнинг бир парчаси дея санашган. Қадимги одамлар Қуёш ва олов қоронғуликдан, ваҳимадан, сирли, ваҳший руҳлардан ҳимоя қиладиган муқаддас кучга эга деган ишонч-эътиқодда бўлган.

Қозоқ халқининг олов куч-қудратига оид ишончлардан иборат қандай анъаналарини биласиз?

Аниқланг!

Ўйланг!

Қадимда олов алоҳида хоссага эга дея ҳисобланган. Бунинг сабаби нимада?

Юқори палеолит даврида *овчилик магияси* кенг тарқалган. Қадимги овчилар ҳайвонлар тасвирини чизиб, уларни рамзий турда бўйсундириш мумкин, шу тариқа овчилик муваффақиятли ўтади, деган ишончга қатъий амал қилганлар. Шунинг учун қадимги овчилар ҳайвонлар тасвирини чизиб, уларнинг ҳайкалларини ясашган. Шунингдек, юмшоқ тошларни йўниб, суякларни ўйиб аёллар ҳайкалларини яратганлар. Бундай ҳайкаллар ернинг ҳосилдорлигини, онанинг муқаддаслигини тасвирлаш мақсадида бажарилган бўлса керак. Инсон қиёфасидаги эски тош ҳайкаллардан бири Манғистовдан топилган. Худди шу ўлкада учрайдиган илон, ярим ой тасвирланган тошлар табиат ва табиий жараёнларга тааллуқли тушунчалардан далолат беради. Уй ҳайвонлари ҳайкалларини яратиш ҳам бевосита қадимги ишонч-эътиқодлар билан боғлиқ. Баёнжурек тоғи шарқидаги Тосбос мажмуасидаги анъанавий аҳамиятга эга бўлган қўйнинг тош ҳайкаллари сақланган.

Ҳўкизлар. Қулжабоси петроглифи

Қадимги давр одамларининг диний тушунчалари ва дунёқараши ҳақидаги қимматли маълумотларни диний анъанавий ашёлардан, қурбонлик ўтказилган жойлардан ва қабрлардан билиш мумкин. Қабрлардан топилган буюмлар нариги дунёда ҳаёт бор, деган ишонч мавжуд бўлганидан далолат беради. Бундай буюмлар нариги дунёда керак бўлади, деган ишонч билан қўйилган.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Илон, ярим ой тасвирлари чизилган тошлар

Ибтидоий одамлар дунёқараши. Шимолий Қозоғистоннинг Пенки қишлоғи ёнидаги Пенки манзилгоҳи атрофидан топилган қабристондан қадимги диний тушунча тўғрисида маълумот олиш мумкин. У ердан топилган ашёлар ичида етарли даражада безатилган бош кийим алоҳида аҳамиятга эга. Мазкур бош кийим безаклари орасида ўроқсимон суяк тўғноғичи, йиртқич ҳайвонлар тишлари, катта мунчоқлар тизилган ҳалқалар бор. Одамлар бундай йиртқич ҳайвонлар тишларидан ўзларига гўёки куч-қувват олган. Қизил охра билан бўялган қулоннинг икки тўпиғи уларнинг оловга сиғинганидан далолат беради. Жоса — шағал тош, қум, ўсимлик илдизлари қўшиб тайёрланган табиий бўёқ.

Жоса деб нимага айтилади ва ундан нима учун фойдаланилган?

Аниқланг!

Археологлар Пенки қўрғонидан ясси тош ҳайкал топганлар. Ҳайкалда оғзини очиб турган буғу боши ва бўйни тасвирланган ҳамда кўзи чуқур тарзда ўйилиб, қулоғи шалпанг тарзда ясалган. Қоратовдаги Қораунгир қўрғонидан ҳайвонлар тўпиғидан йўниб тайёрланган

Тосбосдаги қўй ҳайкали

Қўй боши йўнилган тош

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

ҳайкаллар чиққан. Бу каби ҳайкаллар ҳам анъана вазифасини бажарган. Одамлар ҳайвонларни рамзий бўйсундириш орқали овчилик муваффақиятли ўтади, деб тушунганлар.

Билимингизни текширинг!

Ибтидоий одамларнинг овчиликка оид ишончлари тўғрисида умумий тарзда қайси ёдгорликлар маълумот беради?

17-§. ҚОЯТОШЛАРГА РАСМ ЧИЗИШ САНЪАТИ ВА ҚАДИМГИ ХАЛҚЛАР ДУНЁҚАРАШИ

Бугунги дарсда:

- қадимги давр одамларининг санъати билан танишамиз;
- қоятошларга чизилган расмлар тўғрисида биламиз.

Таянч сўзлар:

- Ғорлар
- Қоятош
- Петроглиф
- Санъат

Петроглифлар. Қоятошларга ўйиб расм чизиш санъати *петроглиф* (лотин. *petro* — тош, юнон. *glif* — ёзиш) деб аталади. Қадимги даврда қоятошларга расм чизишни ўзлаштириш бу санъатнинг тараққий топишидаги йирик муваффақият бўлган.

Қозоғистон ҳудудидаги қоятошлардаги тасвирлар. Қозоғистондаги Арпаўзен, Савусқандиқ (Қоратов), Хонтов, Қулжабоси, Тангбали (Чу-Или тоғлари), Эчкикўлмас, Баёнжурек (Жунғор Олатови), Шимайли, Оқжал, Оқжайлов, Ўролбой (Тарбағатай тоғлари) петроглифлари бор. Расмлар эговлаш, қиртишлаш, безатиш, йўниш усулларида чизилган. Қоятошдаги расмларнинг энг эскиси Қулжабосидан топилган.

Ёдга туширинг!

Тошларга тасвирлаш қачон пайдо бўлган ва қайси масканларда учрайди?

Қоятошлардаги расмлар чизилиш вақтига кўра 7 та босқичга бўлинади, аниқроғи, архаик — илк ва ўрта бронза даври, сўнгги бронза даври, илк темир даври — сак босқичи, илк темир даври — ҳун босқичи (илк кўчманчилар), ўрта асрлар ва этнографик босқич (сўнгги кўчманчилар).

Ёдда тутинг!

Ҳайвонлар қиёфаси инсонларнинг маданий ҳаётида муҳим ўринга эга бўлганини кўрсатади.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Арпаўзен ёдгорлиги

Баёнжурекдаги одам ва от тасвири

Қозоғистондаги петроглифларда йўқ бўлиб кетган ва бугунги кунда ҳам мавжуд бўлган ҳайвонлар, шунингдек, мифологик, яъни афсонавий ҳайвонлар тасвирлари ҳам учрайди.

Қозоғистондаги петроглифлар овчилик, ҳайвонлар ҳаёти, одамларнинг диний ишонч-эътиқодлари тўғрисида маълумотлар беради.

Қулжабоси петроглифлари. Чу-Или тоғларидаги қоятошларга 200 йил мабойнида чизилган. Бу расмлар бронза давридан бошлаб, илк темир даври, сак қабилалари босқичларини ўз ичига олади. Қулжабоси қоятош расмлари сони 4000 дан кўп. Ёввойи ҳўкиз, бўри ниқобини кийган одам, овчилик ҳикоялари илк бронза даврига, туялар ва аравалар ўрта бронза даврига, ҳажман кичикроқ бўлган ҳайвонлар қиёфалари эса сўнгги бронза даврига мансуб. Қурол тутган жангчилар, хотин киши, ўғил болаларни тасвирлаш темир даврида давом этган.

Эчкиўлмас петроглифлари Жунғор тоғ чўққиларининг шимолий-ғарбий қисмларидаги қоятошларга чизилган. Расмлар бронза даврининг ўрта босқичларидан бошлаб чизилган. Расмлар сони 10000 дан кўп.

Арпаўзен петроглифлари Қоратовдаги Келинчактов тизмасида жойлашган. Эсдалик мил. авв. 1 — 2-мингйилликларга, бронза ва илк темир даврига мансуб. Расмларнинг умумий сони — 3,5 минг. Арпаўзен петроглифларидаги қоятошларга чизилган икки отли жанговар аравалар қозоқлар ерида яшаган ҳинд-арийликларнинг мифологик ва диний урф-одатларидан, шунингдек, уларнинг миграция жараёнидан маълумот беради. Арпаўзен ёдгорликларидаги темир даврида қурилган икки оёқли от, ҳўкиз ва туяга қўшилган уруш аравалари ва хўжалик аравалар расмлари учрайди.

Ўйланг!

Қоятошлардаги расмлардан қандай маълумотлар олиш мумкин, деб ўйлайсиз?

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

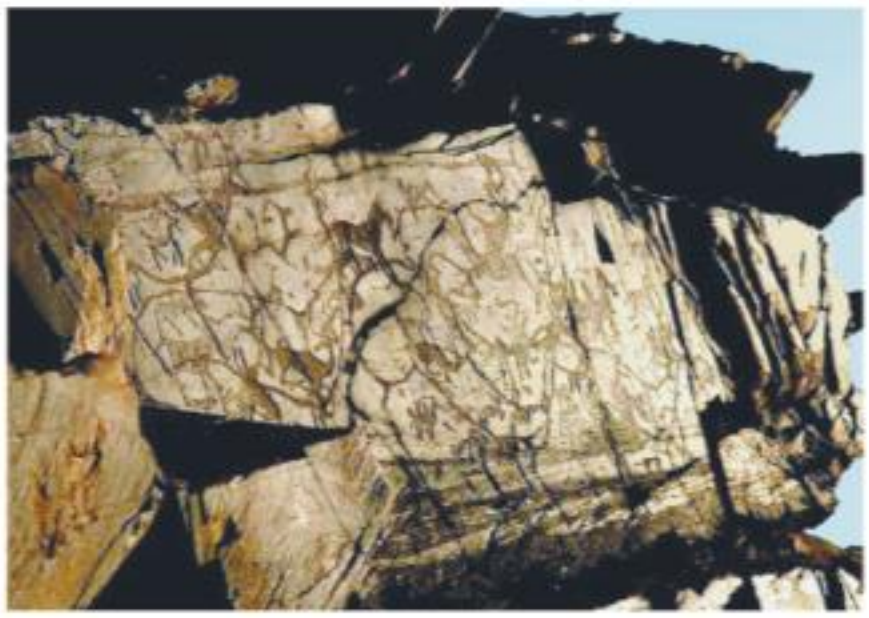

Баёнжурекдаги одам, туя, арава тасвирлари

Қўй боши ўйиб ишланган тош

Баёнжурек петроглифлари Еттисув (Жунғор) Олатовидаги Қоратов тизмасида сақланган. Бу ерда бронза давридан кейинги ўрта асрларгача мазкур ўлкада яшаган қабила ва халқларнинг турмуш тарзи, ишонч-эътиқодлари ҳамда дунёқарашларини баён қиладиган тасвирлар учрайди. Баёнжурек петроглифларининг ичида сак усулида чизилган тасвирлар, хун-сармат даврига мансуб кўринишлар ҳам бор. Қоятошдаги кўпгина расмлар, асосан, салт отли лашкарлар тасвирида берилган эски туркий даврнинг кўринишларидир.

Тамғали петроглифлари — Еттисувдаги энг эски, ниҳоятда муҳим ёдгорликлардан биридир. 2004 йилда ЮНЕСКО халқаро ташкилотининг Жаҳон меросларн рўйхатига киритилган. Тамғали петроглифларини биринчи бўлиб 1957 йили А. Марғулон номидаги Археология институти археологлари кашф этган. Тамғали петроглифларида 5000 дан кўп расмлар бор. Тамғалидаги расмлар ўрта бронза, кейинги бронза, илк темир (саклар ва уйсунлар), ўрта асрлар (қадимги туркийлар), янги

Тамғалидаги кўркам Кунбости одамлар тасвири

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

замон даврларида чизилган. Тамғалидаги энг эски расмлар ўрта бронза асрида чизилган расмлардир. Унда ниқоб кийган одамлар, бўри ниқобини кийган садоқчилар, чўқмор ушловчилар, қурол ушлаган жангчилар, қурбонликка атаб жонликлардан бирини сўйиш кўринишлари, шунингдек, қулонлар, отлар, туялар, бўрилар, буғулар. аравалар тасвирланган. Кунбости мифологик одам, Қуёш шулъаси тимсоли билан тиллашаётган ҳўкиз, архар, буғу тасвирлари Кўк тангри билан боғлиқ қуёшга сиғинишни тавсифлайди.

Билимингизни текширинг!

Қозоғистонда қоятошлардаги ёдгорликлар топилган масканлар ҳақида гапириб беринг.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

ИБТИДОИЙ ОДАМЛАР ҲАЁТИГА САЁҲАТ

18-§. ҚАДИМГИ ҚОЗОҒИСТОН ХАЛҚЛАРИ

Бугунги дарсда:

Қозоғистонда биринчи одамлар яшаган манзилгоҳларни қайта такрорлаймиз;

Мезолит, неолит даврларининг ўзига хос хусусиятлари ва ҳаётларидаги ўзгаришларни таҳлил қиламиз.

Таянч сўзлар:

- Манзилгоҳлар
- Ибтидоий одамлар
- Палеолит
- Мезолит
- Неолит

Қозоғистон ҳудудида ибтидоий одамлар яшаган манзилгоҳлар Қоратов, Жанубий Қозоғистон, Еттисув, Сариорқа, Балхаш кўли атрофларида учрайди. Шунингдек, Иртиш денгизи ҳавзаси, Ғарбий Қозоғистонда Манғистов ва Муғалжар тоғлари этакларидан кўплаб топилмоқда.

Манзилгоҳлардан топилган меҳнат қуроллари, қурол-аслаҳалар каби археологик ёдгорликлар уларнинг турмуш тарзидан маълумот беради.

Археологик ёдгорликлар турларини айтинг.

Изланинг!

Палеолит. Палеолит давридаги одамларнинг яшаш учун бирлашиш зарурати туфайли вужудга келган дастлабки гуруҳини *ибтидоий одамлар жамоаси* деб аташ шаклланган. Улар ов овлаш, терибтермачлаш пайтларида тўда бўлиб юрганлар. Бу ижтимоий тузумнинг энг қадимги тури ҳисобланади. Бу тузумнинг фарқи шундаки, бу даврда ижтимоий муносабатлар ҳали шаклланмаган, кучсиз бўлган. Қариндошлик муносабатларнинг оддий тури мавжуд бўлган.

Ибтидоий одамлар вакиллари палеолит даврида яшаб, шаклланган. Энг биринчи одамлар тайёр табиий тошлардан, таёқлардан, ҳайвонлар суякларидан соф ҳолатда қурол сифатида фойдаланганлар.

Австролопитекларнинг тош, ёғоч парчаларига ишлов бериб, улардан ҳар хил қуроллар ясаган одамлар қадимги билағон одамлар (Homo habilis) деб аталади. Улар малта тошларни ўткирлаш учун синдириб юпқалаштирган. Шу тариқа тош синиқлари қирраларини чиқарганлар.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Навбатдаги эволюцион тараққиёт босқичига архантроп ва палеоантроплар киради. Архантропларни олимлар "тик юрадиган одамлар" ёки "турган одамлар" (Homo erectus) деб атаганлар. Архантроплар қолдирган меросларр *Ашель маданияти* деган ном билан маълум.

Қадимги палеолит даври меҳнат қуролларининг янги турлари — қўл чопқилар ва ёрувчи қуролларнинг пайдо бўлиши билан тавсифланади. Қадимги палеолит даврига мансуб чопқиларнинг боши учли, икки томони, ташқи шакли ясси ёки бодом суяги каби бўлган. Тош қуролларнинг ўйиқлари кам, қисқа ва чуқур солинган. Бу даврда кремнийдан меҳнат қуролларини ясайдиган хўжалик масканлари, устахоналар шаклланган.

Қадимги палеолит даври охирларида инсоннинг тана тузилишида сезиларли ўзгаришлар бўлган. Бу даврда одамлар меҳнат қуролларини яратиш усулларини, турар жойлар қуришни такомиллаштирган.

Инсоният тараққиёти тарихида неандерталь одами қадимги одамлар архантропларнинг аждодини давом эттирган. Неандерталлар эса неоантропларнинг аждоди саналади. Улар йирик ҳайвонларни овлашган. Оловдан фойдаланишни билганлар.

Ўйланг!

Ибтидоий одамлар қандай тараққиёт босқичларидан ўтган?

Инсон тараққиётининг энг сўнгги эволюцион тараққиёт босқичида бугунги одамлар қиёфаси шаклланган. Уларни олимлар ақл-идрокли одамлар — *неоантроплар* (юнон. neos — янги, anthropos — инсон), яъни Homo Sapiens деб аташади. Уларни *кроманьон одам* деб ҳам атайдилар.

Улар кейинги палеолит даврида неандерталь одамини ўзгартирган. Архантроп, палеоантроп гуруҳига мансуб одам турларига қараганда яхши ривожланган, ҳозирги одамлардан эса суяклари йирик бўлган.

Ёдга туширинг!

Архантроп, палеонтроп, неоантроп вакиллари кимлар эди?

Мезолит. Мезолит даври палеолит даврининг давоми саналади. Бу даврда тош қуроллар ясаш янада такомиллашган. Палеолит давридан мезолит даврига ўтиш *муз даврининг* ниҳоясига етиши билан боғлиқ. Бу даврда аҳоли сони ошган. Овчиликка одамлар алоҳида ўзлари чиқа бошлаганлар. Мезолит даври халқи ҳайвонларни овлаш учун қулай жойлар қидириб, тез-тез бир жойдан иккинчи жойга кўчишган. Балиқчилик усуллари такомиллашган. Қопқонлар тўқишни қўлга олган ҳолда қайиқ ва эшкаклар тайёрланган. Ит хонакилаштирилган. Териб-термачлаш мураккаблаша борган.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Меҳнат қуролларини яратишда туб ўзгаришлар рўй берган. Пичоқ, ханжар, камон, найза учларини суяк ва ёғочдан тайёрлаш усуллари ўзлаштирилган.

Мезолит даврини бошқа даврлардан тошга ишлов беришдаги тафовутлар орқали ажратиш мумкин. Мезолит даври халқи найза, гарпун, камон учи сифатида қулай тошлардан фойдаланганлар. Улар *микролитлар* деб аталади. Микролитлардан кўп ҳолларда хўжалик учун керакли қуроллар тайёрлашда қистиргич, тўғноғич сифатида фойдаланганлар.

Мезолит даврида инсонлар ҳаётида катта ўзгаришларни вужудга келтирган янгилик рўй берган. Бу ибтидоий одамларнинг *садоқ* ва *камонни* ўйлаб топишидир. Садоқ ва камон асосий қурол турига айланган. Садоқ ва камоннинг амалиётга жорий этилиши майда ҳамда чопқир ҳайвонларни, ҳатто қушларни овлаш имконини вужудга келтирган. Худди илгаригидай ҳайвонларни қуршаб тутиш, орқасидан қолмасдан қувиш, ҳайдаб юриб овлаш, узоқ вақт пойлаб яширин ҳолда ташланиш усуллари ўрнига найза билан сиқиб, садоқ билан отиб овлаш усули ўзлаштирилган. Мезолит даврида аҳоли сони ошган, бу даврда инсоният тараққиётида сезиларли ўзгаришлар юзага чиққан.

Неолит. Неолит даврининг муҳим ютуқларидан бири чорвачилик ва деҳқончиликнинг пайдо бўлишидир. Яъни бу даврда маҳсулот берадиган, қайта ишлайдиган хўжалик тури шаклланган. Чорва моллари жунларини қайта ишлаш, йигириш каби омиллар тўқимачилик санъатини ривожлантирган. Мил. авв. 3-мингйилликларда рўй берган бу ҳодиса фанда "*неолит даври инқилоби*" деб аталади. Бу фақат табиий маҳсулотларни истеъмол қилишдан янги тараққиёт босқичига — чорвачилик ва деҳқончиликка ўтишни англатади. Тошлардан меҳнат қуролларини ясаш юқори суръатларда равнақ топган. Ёғоч ёки суякларга микролитлар елим орқали ёпиштирилган. Шу тариқа кесувчи арралар, ўроқ турлари яратилган. Елим сифатида тоғ муми, қора мой,

Топшириқ

Берилган расмлар асосида қадимги овчилар ҳаёти ҳақида гап тузинг. Уларнинг озиқланиш, ҳимояланиш, малакаларини ошириш каби ҳаётий фаолиятларини ўзаро фикрлашган ҳолда кўз ўнгингизда гавдалантиринг.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

битумдан фойдаланилган. Бундай меҳнат қуролларидан терига ишлов бериш, ўт ўриш ишларида фойдаланилган.

Неолит даври халқи намли лойларни элаб, идишлар ясашган, уларнинг мустаҳкамлигини таъминлаш мақсадида оловга қуйдиришган. Шу тариқа, сопол идишлар ясаш саноати ривожланган.

Билимингизни текширинг!

Палеолит даври халқи ва мезолит даври халқи ҳаётининг фарқи ҳамда ўзига хос хусусиятларини таҳлил қилинг.

"Неолит даври инқилоби" атамаси нималар билан боғлиқ, бу даврда инсоният ҳаётида қандай янгиликлар рўй берган?

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Мустаҳкамлаш учун савол ва топшириқлар:

1. Қадимги давр Қозоғистон тарихи қандай масалаларни ўқитади?
2. Тош даври қандай даврларга бўлинади?
3. Ибтидоий одамларнинг тараққиёт босқичидаги турларига берилган атамаларни атанг.
4. Иқлим ўзгариши ҳайвонотлар дунёси ва ўсимликлар оламига қандай таъсир кўрсатган?
5. Қозоғистон ҳудудидан топилган тош даврига мансуб археологик ёдгорликлар номларини дафтарингизга ёзинг.
6. Садоқ ва камоннинг пайдо бўлиши одамлар ҳаётида қандай ўзгаришларни содир этган?
7. Неолит давридаги одамлар тош микролитлардан қандай мақсадларда фойдаланган?
8. Деҳқончилик ва чорвачилик қандай пайдо бўлган?
9. Қора молларни хонакилаштириш одамлар ҳаётига қандай ўзгаришлар олиб келган?
10. Бўтой маданияти тўғрисида гапириб беринг.
11. Ибтидоий одамлар нима сабабдан ҳайвонлар тасвирини чизишган?
12. Бронза даврининг асосий таърифи ва хусусияти қандай?
13. Бронза қандай металлар қоришмасидан олинган?
14. Андроново маданияти қаерларда тарқалган?
15. Беғози-Дандибой маданияти қайси ҳудудларни ўз ичига олган?
16. Беғози-Дандибой маданиятига мансуб ёдгорликлар ҳақида нималар биласиз?
17. Қоятошлардаги расмлар турлари ва мазмунлари ҳақида нималар биласиз?
18. Бронза даври аҳолиси қандай нишонларга сиғинган?

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

II

ҚАДИМГИ КҮЧМАНЧИЛАР ҲАЁТИ

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

ҚОЗОҒИСТОН ҲУДУДИДА ТЕМИРНИ ЎЗЛАШТИРИШ

19-§. ТЕМИР ДАВРИНИНГ ДАВРИЙЛАШТИРИЛИШИ ВА ЎЗИГА ХОС ХУСУСИЯТЛАРИ

Бугунги дарсда:

- темир даврининг даврийлаштирилиши ҳақида биламиз;
- темир даврининг ўзига хос хусусиятлари билан танишамиз.

Таянч сўзлар:

- Темир
- Темир даври
- Илк темир даври

Ибтидоий одамларнинг темирни ўзлаштирган ва темирдан меҳнат қуроллари ва жиҳозлар яратган давр *темир даври* ёки *темир асри* деб аталади. Бронзани ўзлаштириш усули кейинчалик темир қазиб чиқаришни ривожлантиришга асос бўлган. Темир сероб материал бўлгани туфайли қисқа фурсатларда амалиётга жорий этилган.

Ёдга туширинг!

Метални ўзлаштириш илк бор қайси даврда пайдо бўлган?

Темирдан тайёрланган ашёлар мил. авв. 3-мингйилликлардан бошлаб учрай бошлаган. Аммо темир эритиш ўта қийин ва қиммат металлигича қолаверган. Темир табиатда мис ёки олтин каби соф ҳолатда учрамайди. Уни конлардан ажратиб олиш учун жуда юқори ҳарорат керак бўлган. Ибтидоий одамлар темирни мил. авв. 1-мингйилликнинг бошларидагина оммавий тарзда ўзлаштирган, ундан тайёрланган буюмлар амалиётга кенг кўламда жорий этилган.

Ёдда тутинг!

Темир даври инсоният тарихида бронза даври ўрнига келган ҳолда жуда ажойиб ўзгаришларни дунёга келтирган янги давр эди.

Илк темир даври. Археологияда темир пайдо бўлган даврни бундан кейинги даврдан ажратиб кўрсатиш учун *илк темир даври* деган тушунчадан фойдаланилади. Чунки темир бугунги кунда ҳам муҳим материал бўлиб қолмоқда. Илк темир даври мил. авв. I мингйилликдан мил. авв. I мингйилликнинг ўрталаригача бўлган даврни ўз ичига олади.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Темир даврида яшаган одамлардан қолган асосий ёдгорликлар — *тепаликлар* турида сақланиб қолган *қўрғонлар* ёки *истеҳкомлар* ва қадимги *манзилгоҳлардир*. Манзилгоҳлар устида олиб борилган тадқиқот ишлари шу давр одамларининг ҳаёти, урф-одати, онг-тафаккури, анъанаси тўғрисида муҳим хабарлардан воқиф қилади. Илк темир даврига мансуб ёдгорликлардан топилган темир қуроллардан шу нарса аён бўлдики, дастлабки даврларда темир эритишда сифат паст бўлган. Шу билан бирга, бу даврда бронзадан буюмлар тайёрлаш ҳам давом этган.

Қадимги кўчманчиларнинг темир шамшири ва ханжари

Ўйланг!

Ибтидоий одамлар нима сабабдан темир билан бирга бошқа материаллардан ҳам фойдаланган?

Унчалик мустаҳкамлик тақозо қилинмайдиган, айниқса, маиший буюмлар — қозонлар, ойналар ва қурбонлик учун зарур идишларни бронзадан тайёрлаш давом этган. Заргарлик буюмлар — зирак, узук, билакузук, ҳалқа ва ҳ.к. безаклар мис, бронза, кумушдан тайёрланган. Устачилик санъатининг аста-секин ривожланишига боғлиқ ҳолда темир буюмлар, айниқса, аввало қурол-яроғлар, шунингдек, қурол-аслаҳаларнинг сифати яхшилана бошлаган.

Ўйланг!

Қадимги Қозоғистон ҳудудида металлургиянинг тараққий топишига қандай шароитлар имкон яратган, деб ўйлайсиз?

Топшириқ

Илк темир даврида яшаган одамлардан қолган асосий ёдгорлик — манзилгоҳлар тўғрисида нималар биласиз? Улар қандай бунёд этилган? Дафтарингизга манзилгоҳлар расмини чизинг.

Билимингизни текширинг!

Темир даври, илк темир даври деган тушунчаларни тушунтиринг. Ибтидоий одамларнинг темирни ўзлаштириш жараёнини ўйлаб топиши тўғисида гап тузинг.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

20-§. ТЕМИР ЎЗЛАШТИРИШ ВА УНИНГ ИЛК КЎЧМАНЧИЛАР ҲАЁТИДА ТУТГАН ЎРНИ

Бугунги дарсда:

ибтидоий одамлар темирни қандай қазиб чиқарганини билиб оламиз;

одамлар ҳаётида темир қазиб чиқариш саноати қандай муҳим аҳамиятга эга бўлганини тушунамиз.

Таянч сўзлар:

- Хомаки пуфлаш
- Уста
- Эритиш печи
- Эгар
- Узанги
- Юган

Ибтидоий одамлар темирни қандай ўзлаштирганлар?

Бронза билан солиштирилганда темирни эритиш учун жуда юқори ҳарорат керак эди. Шунинг учун темир ҳаво юборишга мўлжалланган махсус механизмлар ўрнатилган чуқурларда эритиш орқали рудадан ажратиб олинади. Ташқаридан юборилган ҳаво печкадаги ҳароратни оширишга имкон берган. Темир эритишнинг бундай қадимги усули *хомаки юбориш* (ташқаридан совуқ ҳаво юбориш йўли) деган номга эга бўлган.

Махсус ўрнатилган чуқур тагига аввал ёғоч ўтин чўғи, унинг устига эса темир рудаси солинган ва унинг устига қайтадан чўғ солинган. Чуқурнинг юзини ёпиб, чўғни дам бериб билан пуфлаб ёққанда руда эриб, темир чуқур тагига тушган. Шу тариқа одамлар *эритиш печкаси* тайёрлаган. Руда эритилгандан кейин печка бузилиб, олинган металл устахонада қайта қиздирилган ҳамда унга болға зарбаси билан қайта ишлов берилган. Шу тариқа *устачилик* иши аста-секин ишлаб чиқариш тармоғининг муҳим соҳасига айланган.

Уста деган ким ва у қандай ишлар билан шуғулланган?

Изланинг!

Шимолий Қозоғистондаги Оқийир шаҳарчасидан металл эритишга мўлжалланган юзлаб печлар ўрни топилган.

Қурол-аслаҳаларни темирдан тайёрлаш қадимги одамлар ҳаётига катта инқилоб олиб келган. Натижада кўп ўзгаришлар рўй берган.

Темирни ўзлаштириш хўжалик соҳалари шаклланишига қандай таъсир кўрсатган?

Чорвачилик. Темир қуроллари пайдо бўлгач чорвачилик янада равнақ топди. Қўйчиларда мустаҳкам эгар, темир узангилар, темир юганлар пайдо бўлган.

Деҳқончилик. Темирни ўзлаштириш экин майдонларини кўпроқ ўзлаштиришга имкон берадиган янги меҳнат қуролларини яратиш сари йўл очди. Экин экишда экин майдонларини тайёрлашга темир қуроллар катта имкон берган. Одамлар темир қуроллар ёрдамида

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Оқийир шаҳарчасининг тикланган кўриниши

Сак даврида бронзадан тайёрланган сувлиқлар

Бу муҳим!

Сувлиқ — юганнинг темирдан тайёрланган, икки сувлиқ оралиғига солинадиган темир қисми. Сувлиқдан отларни бошқаришда фойдаланилган. Улар дастлабки пайтларда суяк, шох, кейинчалик, ёғоч, бронзадан, илк кўчманчилар даврида эса темирдан тайёрланган.

деҳқончилик учун зарур ерларни яхшироқ ишлашга эришган. Олдинги бронзадан тайёрланган кетмон ўрнига юзи аллақанча мустаҳкам темир кетмонлардан фойдаланила бошланган.

Ёдга туширинг!

Деҳқончилик қайси даврда пайдо бўлган эди ва *кетмонли деҳқончилик* дегани нима?

Ерни экин экиш учун тайёрлашда зарур қуролларнинг темирдан яратилиши иш унумдорлигини оширган. Темирдан тайёрланган *сўқа* учлари ерни чуқур ва теранроқ қазиган. Шу тариқа темир кенг тарқалгандан кейин *деҳқончилик* хўжаликнинг муҳим қисмига айланган.

Ўйланг!

Нима сабабдан темир кенг тарқалгандан кейин деҳқончилик хўжаликнинг муҳим қисмига айланган?

Сўқа нима? Ундан нима учун ва қандай фойдаланилган?

Изланинг!

Ҳунармандчилик. Темирдан тайёрланган қайчилар, металл пичоқлар, бигизсимон кўпгина меҳнат қуроллари пайдо бўла бошлаган.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

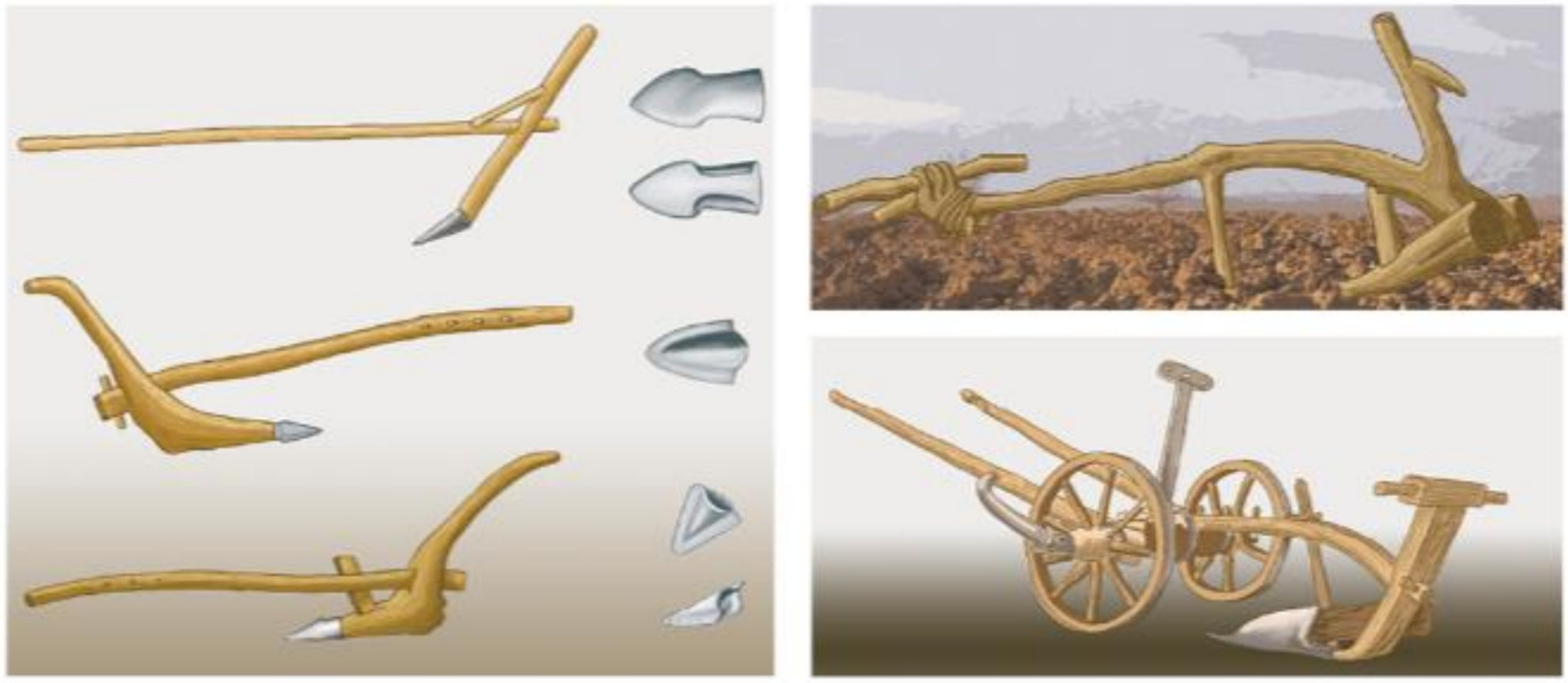

Биринчи сўқалар ва унинг кейинги даврларда такомиллашган турлари

Устачилик, қурол тайёрлаш, кўчиш ва сайру саёҳат анжомлари, заргарлик буюмлари, ҳарбий жиҳозлар яратиш каби ҳунармандчилик турлари тезкор суръатларда равнақ топган. Темирдан тайёрланган меҳнат қуроллари орқали ёғоч, суяк, терига ишлов бериш ишлари ривожланган. Бу эса ҳунармандчиликнинг деҳқончиликдан ажралиб чиқишига олиб келган. Ҳунармандчиликнинг ривожланиши, ўз навбатида, савдо-сотиқ ишлари яхшиланишига замин яратган.

Ўйланг!

Ҳунармандчилик нима сабабдан деҳқончиликдан ажралиб чиққан?

Топшириқ

Илк темир эритувчилар бажараётган ишларни ўз тахминингиз бўйича аниқланг. Уларнинг ишларини таърифлаб беринг ҳамда янги сўз ва ҳаракатларини дафтарингизга ёзинг.

Билимингизни текширинг!

Кишилик жамияти тараққиётида темир қазиб чиқарилиши бронза билан солиштирилганда илгарига одимлаш рўй берган. Мана шу концепцияга нисбатан қандай фикрдасиз? Тушунтиринг.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

КЎЧМАНЧИ ЧОРВАЧИЛИКНИНГ ШАКЛЛАНИШИ

21-§. КЎЧМАНЧИ ЧОРВАЧИЛИК ВА ҲАЁТ

Бугунги дарсда:

- қадимги Қозоғистон ҳудудида кўчманчи чорвачиликнинг шаклланиши тўғрисида биламиз;
- кўчманчи чорвачиликнинг қандай турлари борлигини аниқлаймиз.

Таянч сўзлар:

- Кўчманчи чорвачилик
- Ўтроқ чорвачилик
- Ярим ўтроқ чорвачилик

Кўчманчи чорвачиликнинг шаклланишига қандай сабаблар таъсир кўрсатган?

Қадимги Қозоғистон ҳудудида чорвачилик яхши ривожланган. Бунга шу даврга мансуб ҳайвонлар суяклари қолдиқлари ҳамда меҳнат қуроллари исбот бўла олади.

Кўчманчи чорвачилик энеолит даврида бошланган. Энеолит даврида қадимги Қозоғистонда *от* хонакилаштирилган. Шунинг учун ҳам бу даврни кўчманчи ҳаёт тарзининг бошланиш даври деб ҳисоблаш мумкин.

Ёдга туширинг!

Ҳайвонларни илк бор хонакилаштириш қайси даврда бошлаган эди?

Бронза даври кўчманчи чорвачиликка ўтган давр ҳисобланади. Кейинги бронза даврида от билан бирга қўй, сигир, туя пайдо бўлган. Бошқа туёқли жониворлар билан солиштирилганда, айниқса, қўй сони кўпайган. Бу омил қадимги қабилалар олдига чорва молларини сув, ем-ҳашак билан таъминлаш учун яйловлардан унумли фойдаланиш усулларини қидириш заруратини кўндаланг қўйган.

Ўйланг!

Бронза даврида нима сабабдан қўй сони кўпайди деб ўйлайсиз?

Кўчманчи чорвачиликнинг тўла шаклланган даври сифатида мил. авв. 2-мингйилликнинг охирлари ва мил. авв. 1-мингйилликнинг бошлари, яъни *илк темир даври* кўрсатилади. Кўчманчи ҳаёт тарзига ўтиш кенг халқ оммасининг атроф-муҳитга мослашиши натижасида вужудга келган. Олимлар шу даврдаги табиий атроф-муҳитнинг ўзгариш

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

хусусиятлари кўчманчи чорвачиликка ўтиш учун қулай бўлганини аниқламоқда.

Ўйланг!

Қадимги Қозоғистон ҳудудида кўчманчи чорвачиликнинг шаклланишига нималар сабаб бўлган?

Кўчманчилар йил фаслларига мувофиқ ҳолда бир жойдан иккинчи жойга кўчиб яшашган. Қиш пайтида улар илиқ жанубий ўлкаларга кўчганлар. Сурувдаги чорва моллари сони қанчалик кўп бўлса кўчиш муддати ҳам шунчали узоқ бўлган. Асосий ҳайвонлар сифатида *қўй*, *от* ва *туя* боқилган.

Нима сабабдан кўчманчилар асосий уй ҳайвонлари сифатида от, қўй ва туя боқишган?

Изланинг!

Кўчманчи чорвачиликнинг қандай турлари бўлган?

Дастлабки пайтларда қадимги чўпонлар ўзлари ертўлаларда яшаб, чорва молларини махсус қурилган молхоналарда боққан. Бу *ўтроқ чорвачилик* эди.

Одам ва от ҳайкалчалари ҳамда бадиийлаштирилган анъанавий шомдон

Туя тасвирланган от абзали безаги

Чорва моллари сони кўпайгани сари уларни ўт, сув билан таъминлаш қийинлашган. Шунинг учун чўпонлар унумдор ҳудудларга кўчиб туришга мажбур бўлган. Уларнинг қиш мавсумида яшайдиган жойлари *қишлов* дейилган. Ёз фаслида чорва моллари қисман салқинроқ ёзги ўтлоқзорлар — *яйловларда боқилган*. Тоғли ўлкаларда қишлов ва яйловлар бир-биридан унча узоқ бўлмаган ҳудудларда жойлашган ҳамда қишлов ва яйловлар доимий бўлган. Шунингдек, чорвадорлар қисман деҳқончилик билан ҳам шуғулланганлар. Кўчманчи чорвачиликнинг бундай тури *ярим кўчманчи чорвачилик* деб аталган.

Сурувдаги чорва моллари сони кўпайгач, уларни зарур ем-ҳашаклар билан таъминлаш учун имкон қадар кенг ҳудудларни ўзлаштириш зарурати вужудга келди. Қишловгача

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

ораликда узоқ вақтга кўчиш *кўчманчи чорвачиликка* хос. Бундай пайтларда бутун уруғ аҳли ўз мол-мулклари билан бирга бошқа жойларга кўчади. Кўчиш пайтида мол-мулк ва ёш болалар, хотин-қизларни ташиш учун зарур транспорт сифатида кигиз билан ёпилган аравалардан фойдаланилган. Шу тариқа чорвачиликнинг *ўтроқ, кўчманчи, ярим кўчманчи* турлари пайдо бўлган.

Қадимги кўчманчиларнинг чорвачилигидаги асосий учта турнинг шакл-ланиши сабаби нимада?

Изланинг!

Топшириқ

Қуйидаги матнни ўқиб чиқиб, саклар учун от қандай аҳамиятга эга бўлгани ҳақида гапириб беринг. Янги тушунчалар мазмунини дафтарингизга кўчириб ёзинг.

Отнинг саклар ҳаётидаги ўрни

Саклар тўда-тўда отлар боқиб, от қулоғида ўйнашни санъат даражасига кўтарган. Сакларнинг болалари ва аёллари ҳам от устида курашиш усулларини ёш пайтидан етук даражада ўзлаштириб, кўпчиликнинг эътиборига сазовор бўлган. Уларнинг юришларидан кейин Европада, Кичик Осиёда, Ўрта Ер денгизи бўйида, Мисрда от билан яратилган кентаврлар тўғрисидаги афсоналар тарқалган. Қадимги юнон мифологиясидаги жангчи аёллар — амазонкалар тўғрисидаги афсоналар ҳам сак аёллари тасвиридан олинган, деган фикрлар мавжуд. Нима бўлган тақдирда ҳам отга салт минишни қўшалоқ санъатга айлантириб, уни ҳарбий усул ва услублар билан моҳирона боғлай олган саклар ўз даврининг энг кучли элига айланган. Улар ўзларининг янги ерларни босиб олишига, ҳаёт учун керак бўлган бойликларга эга бўлишига имкон берадиган отни ниҳоятда қаттиқ ҳурмат қилган ҳамда эъзозлаган. "Улар отларига ҳам гавдасини тўсиб турадиган мис совут кийдиради, — деб ёзади қадимги юнон тарихчиси Геродот, — юганлари, узангисини эса олтин билан безайди".

Сак подшоҳлари, қўмондонлари ва қаҳрамонлари фақат ўзларининг бош кийимларигагина эмас, минган отлари тепасига ҳам мансабга хос белги таққани тўғрисидаги хабарлар бор.

Билимингизни текширинг!

Табиий-иқлимий ўзгаришлар кўчманчи чорвачиликка ўтиш учун асос яратган. Сизнинг ушбу концепцияга муносабатингиз қандай? Нима сабабдан?

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

22-§. КЎЧМАНЧИЛАРНИНГ ЖАҲОН ЦИВИЛИЗАЦИЯСИГА ҚЎШГАН ҲИССАЛАРИ

Бугунги дарсда:

марказий Осиё кўчманчилари маданияти нима сабабдан дашт цивилизацияси деб аталгани боисини аниқлаймиз;

кўчманчиларнинг қандай ютуқлари уларни дунёнинг энг илғор цивиилзациялари қаторидан жой эгаллаши боисини биламиз.

Таянч сўзлар:

- Дашт цивилизацияси
- Натурал хўжалик
- Протошаҳар маданияти

Кўчманчилар ўз даврида кучли ривожланган маданиятни шакллантирган ҳолда жаҳон цивилизациясини ривожлантиришга катта ҳисса қўшган. Кўчманчилар ўзларидан халқаро даражада моддий ва маънавий қадриятлар қолдирган.

Дашт цивилизацияси деб нимага айтилади?

Марказий Осиё кўчманчилари цивилизацияси фанда *Дашт цивилизацияси* деган ном билан аталади. Кўчманчиларнинг қадимда биринчи бўлиб отни хонакилаштириши, икки ғилдиракли уруш аравалари ихтиро қилиши, енгил кўчар уйлардан фойдаланиши ва уларнинг қадимда тошга чизилган расмларда намоён бўлиши кўчманчилар цивилизациясини қадимги Шарқнинг буюк цивилизацияси билан бир қаторга олиб чиқди.

Ёдга туширинг!

Жаҳон тарихида Шарқнинг қандай буюк цивилизациялари билан танишдингиз?

Кўчманчи цивилизация инсониятни гўшт ва сут маҳсулотларини тайёрлаш, қайта ишлаш, сурлаш ва сақлаш усуллари билан таништирди.

Ўйланг!

Кўчманчиларнинг гўштни сақлашдаги қуритиш усулига қандай тушунасиз?

Кўчманчиларнинг *натурал хўжалиги* чорва моллари маҳсулотларидан яшаш ва ҳаёт учун зарур бўлган барча ашёларни яратиш имконини берди. Масалан, улар жундан ип йигириш ва тўқимачилик ишларини, тери ошлаш ва қимматбаҳо териларни қайта ишлашда энг юқори касбий моҳирликка эришди. Кўчманчилар отга миниб юришда кийиладиган зарур шим ўйлаб топдилар. Шимлар ошланган юпқа чармдан ва тўқилган газламадан тайёрланган.

Кўчманчилар цивилизацияси ютуқлари. Кўчманчилар ҳарбий санъат ва қурол-яроғ ясаш ишларида ҳам ажойиб ютуқларга эришган.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Ёдда тутинг!

Натурал хўжалик деб одамлар ўз маҳсулотларини айирбошлаш учун бозорга олиб чиқишга интилмай, фақат ўзларининг шахсий эҳтиёжларини қоплаш учун ишлаб чиқариладиган хўжалик турига айтилади.

Тўқсонбой манзилгоҳи ўрни

Натижада кўчманчилар инсоният тарихида биринчи йирик давлат тузилмаларини ташкил этган.

Кўчманчиларнинг узангини ўйлаб топиши ҳарбий иш тактикаси ва стратегиясида ўзига хос инқилоб бўлди. Узанги отли жангчиларга қарши томонга қилич сўққисидан аниқ силташ ва уни камон билан аниқ нишонга олиш имконини яратди.

Кўчманчилар бир қатор халқларнинг шаклланишига ҳам таъсир кўрсатган.

Давлат белгиларига, барқарор савдо-сотиқ, маданий ва сиёсий алоқаларга эга, умумий мафкураси ривожланган кўчманчиларнинг дашт цивилизацияси жаҳон цивилизацияси ривожланишига катта ҳисса қўшган. Кўчманчилар цивилизацияси бутун инсониятнинг ягона хазинасига айланган.

Кўчманчиларнинг дастлабки шаҳар маданияти. Бронза ва темир давридан қолган археологик ёдгорликлар узоқ асрлар давомида шаклланган кўчманчи маданиятнинг энг ёрқин ёдгорликлари ҳисобланади. Археологик тадқиқотлар кўчманчиларда энг қадимги дастлабки шаҳар цивилизацияси бўлганини тасдиқлайди. Масалан, уларга Манғистовдаги Тўқсонбой, Орқайим, Кент каби ривожланган алоқа тизимларига эга қадимги шаҳарчалар, сакларнинг Баланди, Ширик Работ каби шаҳарлари киради.

Протошаҳар маданияти деб нимага айтилади?

Аниқланг!

Билимингизни текширинг!

Марказий Осиёдаги кўчманчилар маданияти дашт цивилизацияси деб аталган. Сиз мазкур концепцияга қандай муносабатдасиз? Тушунтиринг.

Бу қизиқ!

Тўқсонбой — энг қадимги кўчманчиларнинг шаҳар давригача бўлган манзилгоҳи

Шаҳар давригача Тўқсонбой манзилгоҳи мил. авв. III—II мингйилликларга мансуб. Манзилгоҳ Манғистов вилояти Бейнев туманидаги Туриш қишлоғидан шимоли-шарққа томон 120 км ерда, Тўқсонбой дарасида жойлашган. Мазкур археологик ёдгорлик илк бронза даврига мансуб. У бундан 4000 йил олдин пайдо бўлган.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

ҚАДИМГИ КЎЧМАНЧИЛАРНИНГ МОДДИЙ МАДАНИЯТИ

23-§. ҚАДИМГИ ҚАБИЛАЛАР САНЪАТИ

Бугунги дарсда:

- қадимги кўчманчилар санъати билан танишамиз;
- кўчманчиларда қандай касб турлари мавжуд бўлганини аниқлаймиз.

Таянч сўзлар:

- Чармга ишлов бериш
- Ов усули
- Тўқимачилик
- Кигиз босиш

Қадимги кўчманчилар ҳунармандчилигининг қандай турлари бўлган?

Кўчманчиларда ҳунармандчиликнинг кўп турлари ривожланган. Эркак кишилар куч талаб қиладиган ҳунармандчилик турларига алоҳида эътибор қаратган. Улар тош ўймакорлиги, ёғоч, суяк, чармни қайта ишлаш ва устачилик ҳамда заргарлик ишлари билан шуғулланганлар.

Темир ханжар

Буюк даштдаги кўчманчиларнинг энг қадимги санъатларидан бири сирасига қуроляроғ яратишни киритиш мумкин. Қуроляроғлардан фақат уруш учун эмас, никоҳ тўйи ва диний урф-одатларни ўтказиш пайтида ҳам қўлланиладиган муқаддас ашё сифатида фойдаланилган. Темирдан ойналар, қозонлар ва турли анъанавий ашёлар ясаш кенг тарқалган.

Садоқнинг суякдан ясалган учлари

Чармга ишлов бериш кўчманчиларнинг қадимий касб-корлари бўлиб, у кенг тарқалган. Чармдан найза соладиган ўқдон, турли белбоғлар, оёқ кийим, идиш-товоқ, турли эгар-жабдуқ абзаллари ясалган. Чармдан тайёрланган ашёлар жипслаштирилиб, зарҳаллаштирилган ҳамда уларда сут маҳсулотлари сақланган ва суюқ моддалар ташишда фойдаланилган.

Хотин-қизлар кигиз босиш, жунга ишлов бериш, кигиз уйнинг ичини безатиш, гилам тўқиш (олача, палас) ва тўқимачилик ишлари билан шуғулланганлар. Қадимги усталар қўй ва туя жунидан тайёрланган газламалар тикиш орқали машҳур бўлган. Кигиз босиш, асосан,

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Ўйланг!

Чармдан тайёрланган қандай ҳунармандчилик буюмларни биласиз?

кўчманчиларнинг қадимий бошпанаси — *кигиз ўй* учун зарур бўлган жиҳозлар (жабу, тувирлиқ, узик, тундик, сирткигизлар, тускигиз, кигиз, текемет, сирмоқ ва ҳ.к.) тайёрлаш билан чамбарчас алоқада ривожланган.

Кўчманчилар санъати жаҳон цивилизациясига қандай ҳисса қўшган?

Даштнинг энг қадимги аҳолиси металл ишлаб чиқаришни ўзлаштирган. Улар юқори даражада ривожланган металлургия марказларига эга бўлган.

Қозоғистондан қандай қадимги кон маскан-лари топилган?

Изланинг!

Ов усули, аслида, кумуш ва олтиндан ҳайвонлар қиёфасини яратиш кўчманчилар-нинг жаҳон цивилизациясига қўшган ажойиб ҳиссаси ҳисобланади.

Кўчманчилар турар жойларининг ўзига хос қандай хусусиятлари бор эди?

Кўчманчиларнинг алоҳида турар жой — кигиз уйни ўйлаб топиши инсониятнинг атроф-муҳитдаги оғир шароитларга мослаша олишидан дарак беради. Кигиз уйнинг пайдо бўлиши тўғрисида олимлар орасида ҳар хил қарашлар бор. Улардан айримлари кигиз уйнинг энг қадимги тури бронза давридаги уй-жойларга ўхшаш бўлган деса, айримлари унинг пайдо бўлишини саклар, айримлари эса ҳунлар турар жойлари билан боғлиқ ҳолда талқин қилади.

Кигиз уйнинг қадимги тури — ёпиқ уйлар конуссимон бўлган. Бундай уйлар ўртасида очиқ ўчоқ жойлашган. Кейинчалик кигиздан ясалган тўрт ғилдиракли аравага ўрнатилган уйлар пайдо бўлган. Улар кўчманчилар ҳаётига мослаштирилган эди. Чунки бундай уйлар тез йиғиш, тез қуриш ва кўчган пайтда олиб юриш учун қулай бўлган.

Темирдан ясалган қозон

Бронзадан ясалган қозон

Анъанавий бронза шомдон

Тошдан қачовланган анъанавий буюм

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Бу қизиқ!

Гиппократ скифлар турар жойлари тўғрисида

Аравалар жуда кичик, тўрт ғилдираклидир. Бошқа олти ғилдиракли аравалар кигиз билан қопланган. Уйга ўхшаш икки ва уч қават кигиз қопланган куркали аравалар ҳам тайёрланган, улар ёмғир ва шамолдан ҳимоя қилган. Бу араваларда болалар ва хотин-қизлар яшашган, эркаклар эса ҳар доим от устида бўлган.

Топшириқ

Кўчманчилар турар жойларининг тараққиёт босқичини кўрсатилган расм асосида ўз дафтарингизга кўчиринг.

Шундай қилиб, қадимги турар жой турларининг узоқ вақтлар давомида ривожланиши натижасида кигиз уйлар шаклланган. Ёғочга ишлов бериш ишлари ривожлангандан кейин кўчманчилар орасида кигиз уйнинг керегалари, увиқлари, чанғироқлари, эшигини ясайдиган усталар пайдо бўлган.

Билимингизни текширинг!

Қадимги кўчманчи қабилалар санъати улар хўжалигининг асосий тури ҳисобланадиган чорвачилик билан чамбарчас боғлиқ. Мазкур концепцияга муносабатингиз қандай?

24-§. КЎЧМАНЧИЛАР ТУРАР ЖОЙИ — КИГИЗ УЙ

Бугунги дарсда:

кўчманчиларнинг асосий турар-жойи бўлмиш кигиз уй билан танишамиз.

кигиз уй жиҳозлари ҳақида ўқиймиз.

Таянч сўзлар:

- Чанғироқ
- Увиқ
- Керега
- Шанғилдоқ
- Туйнук
- Узик
- Тувирлик

Кигиз уй қурилиши. Кигиз уйлар Евросиё кўчманчиларининг асосий турар жойлари бўлган. Кигиз уйларнинг ёғочдан ясалган қисми *суяги* деб аталади. Унинг деворлари жипс кўкланган *керега*дан қад ростланган. Керега йиғиладиган алоҳида-алоҳида *қанот*лардан ясалган. Унга ёғочдан ўйиб ясалган *шанғилдоқ* деб аталадиган ёрма эшик ўрнатилади. Ёғочдан узвий тарзда ясалган *увиқлар*нинг боши айлана

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Кигиз уй суяги

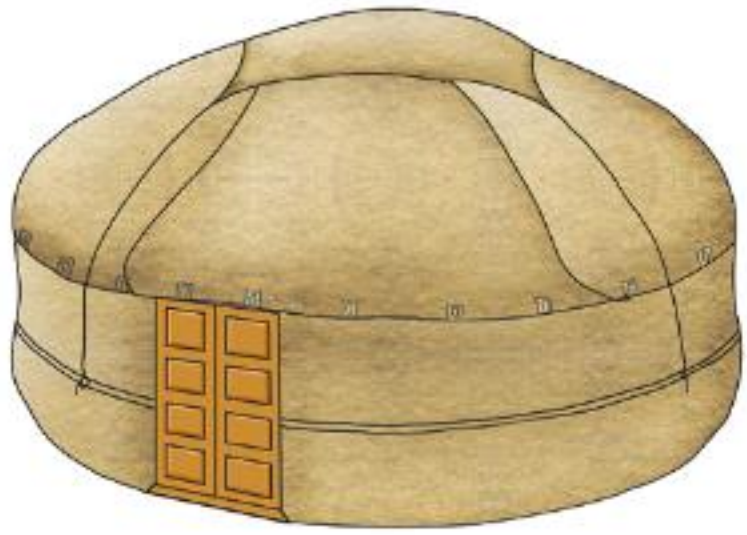

Кигиз уйнинг тувирлиқ, узик, тундик ёпилган кўриниши

ёйилган кераганинг бошига боғланиб, учи (*қалами*) чанғироқнинг *кўзига* киритилади. *Чанғироқ* — увиқларнинг бошини бирлаштириб ушлаб турадиган уй гумбазининг тепаси ҳамда деразаси.

Ёдда тутинг!

Қозоқ халқида чанғироққа тегишли қора чанғироқ деган сўз бор. У энг катта авлод яшаган уйни англатиш учун қўлланиладиган тушунчадир.

Керега билан увиқлар *увиқбоғ, кермебоғ, босқур, карқур* деб аталган турли боғишлар билан боғланади. Кереганинг ташқарисидан ҳар хил рангга бўялган жун ўралади, нақш солиниб тўқилган *чий* тутилади. Уй *суягининг* ташқарисидан махсус уй кигизлари: деворига *тувирлиқ*, устига *узик*, тепасига *туйник* ёпилади. Шанғилдоқнинг устидан ўралган чий тўқилиб, ўйилган кигиз қопланган ёрма эшик ўрнатилади. Бу уй кигизлари *боғишлар* орқали боғланиб ёпилади.

Ўйланг!

Қозоқ халқи ичида кенг тарқалган чанғироқ сўзининг яна қандай маъноларини биласиз?

Кўчишга мослаштирилган, тикиш, йиғиш учун ҳам қулай кигиз уй ана шу замондаги инсоният ўйлаб топган ажойиб янгиликлардан бири эди. Кигиз уйни ясаш, қуриш ва уни безаш катта маҳорат талаб қилади. Масалан, кигиз уй ташқарисидан ёпиладиган кигиз соябонлар уйни ёмғир, шамол ва қуёш нуридан ҳимоя қилади. Шунинг учун ҳам усталар кигиз босиш сифатига алоҳида эътибор қаратганлар. Кигиз ўлчовларини тўғри ҳисоблаш билан бирга унинг зичлиги ва салмоғи ҳам муҳим аҳамият касб этган.

Кигиз уй чанғироғи

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

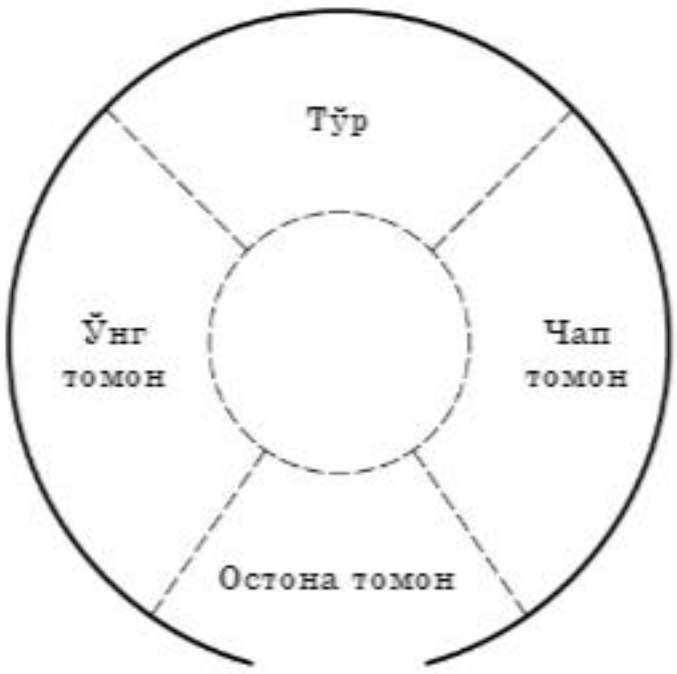

Кигиз уйнинг ички майдонининг шартли қисмларга бўлиниши

Кигиз қандай тайёрланганини аниқланг. Кигиз босиш деб нимага айтилади?

Изланинг!

Кўп асрлик кўчманчи турмуш тажрибасидан вужудга келган кигиз уйнинг ичкариси қишда илиқ, ёзда салқин.

Кигиз уйнинг ичида ўнг томон деб қайси томонига айтилади?

Изланинг!

Уй ўртасида овқат пиширадиган ўчоқ бўлади. Уйнинг ўнг томонига тўшак, унинг олдига рангли кигиз тутилади, тўшакка айлантирилиб чимилдиқ тортилади. Уй тўрига пештахта қўйилиб, унинг устига кўрпа-ёстиқ ва ҳ.к. юклар йиғилади. Уйнинг чап томонига ёғоч сандиқ-кебеже, ошхона анжоми, меш каби идишлар қўйилади.

Кигиз уй тузилиши, унинг жиҳозлари ва ички қисмлари нафақат кўчманчилар ҳаёти, балки умумкўчманчилар дунёқараши билан ҳам чамбарчас боғлиқ. Кигиз уй кўчманчилар тушунчасига кўра дунё моделидир. Чанғироқ — Қуёш рамзи. Чанғироқнинг тўртта уланма *рейкалари* тўрт томонни англатади. *Увиқларни* Қуёшдан сачралаётган нур деб тушунишган. Кигиз уй ўртасидаги ўчоқ ҳам муқаддас жой саналади.

Кўчманчилар ўзлари яшайдиган жойларни ҳамиша озода тутган. Қадимги кўчманчи қабилалар маданиятининг меросхўри бугунги қозоқ халқи ҳисобланади.

Топшириқ

Кигиз уйнинг ички жиҳозлари жойлашишига аҳамият берган ҳолда унинг қандай қисмларга бўлингани ва ҳар бир қисмнинг қандай мақсадларга мўлжаллангани ҳақида тахминлар қилинг. Қайси жиҳозлар сизга таниш, қайси бири эса нотаниш?

Билимингизни текширинг!

Қадимги кўчманчилар санъати улар хўжалигининг асосий тури саналадиган чорвачилик билан боғлиқ. Ушбу концепцияга муносабатингиз қандай?

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

25-§. ИЛК КЎЧМАНЧИЛАРНИНГ ИШОНЧ-ЭЪТИҚОДЛАРИ

Бугунги дарсда:

- қадимги кўчманчиларнинг ишонч-эътиқодларини аниқлаймиз.

Таянч сўзлар:

- Урф-одат
- Афсоналар

Археологик тадқиқотлар жараёнида мамлакатимиз ҳудудидан топилган ҳар хил буюмлар ва қадимги афсоналар орқали биз қадимги кўчманчиларнинг ишонч-эътиқодларини била оламиз.

Қадимги аждодларимизнинг ишонч-эътиқодлари уларнинг дунё тўғрисида, инсон ва унинг ҳаётдаги ўрни тўғрисидаги тушунчаларидан келиб чиққан. Бугунги кунда ҳам қозоқ халқида қадимги кўчманчиларнинг кўпгина ишонч-эътиқодлари сақланган. Масалан, қадимги замонлардаги анъаналардан бири отни эъзозлаш эди. Шундай қанотли фуроқ отлар Қозоғистон Республикаси гербида тасвирланган. Қадимда қанотли фуроқ отлар тўғрисида афсоналар кўп айтилган. Қурбонлик учун асосан от сўйилган. Қадимги кўчманчилар осмондаги отлар Дунё тоғида яшашига ишонганлар. Шунинг учун ҳам бугунги қозоқ халқи анъаналарида отни қадрлаш ва эъзозлаш одати сақланган.

Илк кўчманчиларнинг оловни, сувни ардоқлашига ўхшаш қозоқ халқида сақланган қандай урф-одатлар, ирим-сиримларни биласиз?

Изланинг!

Қадимги кўчманчилар табиат ҳодисаларини қудратли куч сифатида қабул қилган. Уларнинг қуёш, олов, сув, аждодлар руҳига сиғиниш анъаналари бугунги кунгача сақланган. Илк кўчманчиларнинг ишонч-эътиқодларини археологик тадқиқотлар ҳам кўрсата олади. Қазилма ишлар жараёнида ҳар хил буюмлар, айниқса, қурбонлик маросимини ўтказишда керак бўлган идишлар кўп топилган.

Қуёш айланасига ўхшаш мураккаб тузилишларга эга қабристонлар учрайди. Тадқиқотчилар бу каби қўрғонлар қадимги халқларнинг Қуёшга сиғиниши ҳамда дунё тўғрисидаги тушунчаларига боғлиқ деб ҳисоблайди.

Қозоғистон Республикаси гербида тасвирланган қанотли фуроқлар

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Анъанавий буюмлар

Қозоқ халқининг афсоналарида, жир ва достонларида тилга олинадиган ўз эгасига ишончли шерик бўла олган отлар тўғрисида нималар биласиз?

Изланинг!

Ўйланг!

Илк кўчманчиларнинг аждодлар руҳини ардоқлаганини қандай билиш мумкин ва кейинги замон қозоқ халқи орасида унинг қандай белгилари мавжуд?

Қурбонлик идишлари

Аждодлар руҳига сиғинишнинг ёрқин намунасини Ғарбий Қозоғистон вилояти Устюртдан топилган сармат давридаги ибодатхоналардан кўриш мумкин. Бу ердаги иморат ташқарисига жангчи бобо ҳайкали қўйилган бўлса, ичкарисида қурбонликка сўйиш пайтида керак бўладиган махсус буюмлар жойлашган. Бу ёдгорлик ботир ҳамда уруғбоши каби аждодлар руҳига ҳамда олов ва сувга сиғиниш одатини намоён қилади. Оловнинг ёмонликдан сақловчи кучи тўғрисидаги ишонч бугунги қозоқ халқининг ўчоқ бошини эъзозлаш, қадрлаш каби ишончлари билан боғлиқ.

Қадимги кўчманчилар тушунчаси бўйича инсон ҳаёти нариги дунёда давом этади. Одам

"Қуёш нури" сармат қўрғони

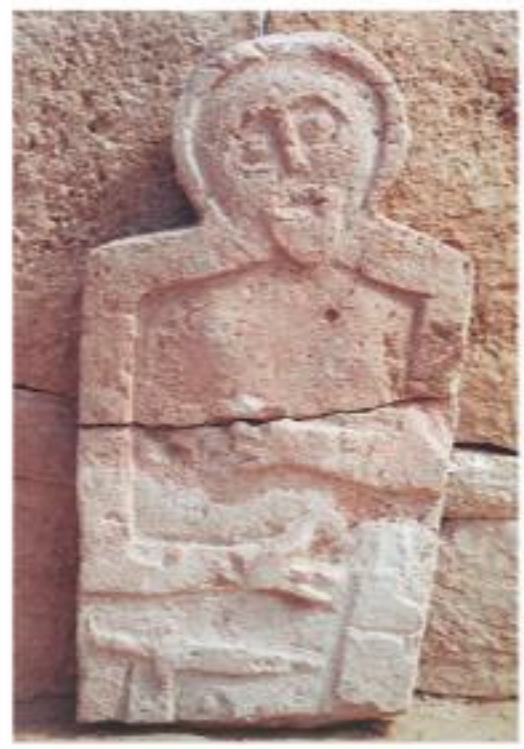

Жангчининг тош ҳайкали

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Сарматларнинг 2-Тепалик ибодатхонаси

Берел қабристонида муз босган қўрғондан топилган ҳайвонларнинг янгиланган намунаси

нариги дунёда ҳам яшайди, деган ишонч билан марҳумни керакли буюмлар (идишлар, қурол-яроғлар, маиший моллар, озиқ-овқат, қийим-кечак ва ҳ.к. нарсалар) билан бирга дафн қилишган. Берел қабристонидаги қўрғондан марҳум билан бирга отлар ҳам дафн қилинганини кўриш мумкин. Бу нариги дунёда отлар ҳам керак бўлади, деган тушунчага кўра бажарилганлиги эҳтимолдан ҳоли эмас.

Топшириқ

Илк кўчманчилар ва ҳозирги қозоқ халқи урф-одатлари орасидаги уйғунлик тўғрисида гап тузинг.

Билимингизни текширинг!

Илк кўчманчиларнинг ишонч-эътиқодлари қандай пайдо бўлганини тушунтириб беринг?

26-§. ҚАДИМГИ КЎЧМАНЧИЛАРНИНГ ДУНЁ ТЎҒРИСИДАГИ ТУШУНЧАЛАРИ

Бугунги дарсда:

- қадимги кўчманчиларнинг дунё тўғрисидаги тушунчалари билан танишамиз;
- уларнинг атроф-муҳит билан қандай алоқада бўлганини биламиз.

Таянч сўзлар:

- Дунё
- Диқилтос

Кўчманчилар дунёни қандай қабул қилган?

Кўчманчилар тушунчаси бўйича дунё уч қаватга бўлинган. Улар дунёни ер ости, осмон ости ва ўрта дунё, яъни сув, ер, осмон деб қабул қилганлар.

Қоятошларда чизилган ҳўкизлар, архарлар, отлар ва ҳ.к. тасвирлар кўчманчиларнинг Дунё тўғрисида, унинг пайдо бўлиши, табиат ҳодисалари тўғрисидаги тушунчаларига биноан ҳосил

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

бўлган. Масалан, устида Қуёш худоси ўтирган аравага қўшилган ҳўкиз тасвири расмлар орасида тез-тез учрайди. Улар Қуёш худоси ҳар куни ўз аравасига миниб, шарқдан ғарбга қараб йўл олади деб ишонган. Шу тариқа эрталаб Қуёш чиқиб, кечқурун уясига ботади дея тушунишган.

Муқаддас ҳайвонлар: Кўчманчилар бошқа халқлар каби айрим ҳайвонлар дунё билан боғлиқ деган ишончда бўлганлар. Шунинг учун, улар муқаддас кучга эга деб ишонган ҳолда шундай ҳайвонларни эъзозлаган ва ардоқлаган. Масалан, Архар шохлари билан Қуёш худосини кўтариб турадиган ҳайвон сифатида саналган. Бунга қадимги петроглифларда архар қиёфаси кўп учраши исбот бўла олади. Шунинг учун кўп ҳолларда архар подшоҳ ҳукмронлиги рамзи сифатида саналади.

Ёдда тутинг!

Қозоқ хонларининг муҳр ва узукларида кўп ҳолларда архар қиёфаси тасвирланган.

Кўчманчилар арслонлар ва йўлбарсларни ҳам муқаддас санаганлар. Уларга уруш пайтида даромад келтиради деб ишонганликлари туфайли ўз қурол-яроғларини, совут қалқонларини ана шундай ҳайвонлар тасвири билан безатганлар.

Кўчманчилар ҳайвонлар суякларига қараб тахмин ва башоратлар қилганлар. Милодгача 4 асрга мансуб Диқилтос қабристони мажмуасидан қўй яғрини топилган.

Қўй яғринига қараб башорат қилиш тўғрисида қозоқ халқининг оғзаки адабиётидан нималар биласиз?

Изланинг!

Қораэспе дарасидаги архар тасвирлари

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Ҳозирги қозоқ халқи маданияти илк кўчманчилар маданиятидан бошланади. Қадимги ишонч-эътиқодлар қозоқ халқи анъаналарида, амалий тасвир санъати ва ҳунармандчилигида сақланган. Ер остидаги муз билан қопланган қўрғонларда сақланган кигиздан тайёрланган буюмларда турли хил ҳайвонлар, қушларнинг ўзаро кураши, хатти-ҳаракатлари тасвирланган. Худди шундай нақшлар бугунги кунда халқимизнинг сирмоқ, тускигиз (рангли кигиз) каби анъанавий буюмларида яққол кўринади.

Топшириқ

Халқимиз анъаналарида сақланган табиат муҳофазасига оид урф-одатларни дафтарингизга ёзинг.

Билимингизни текширинг!

Кўчманчиларнинг дунё тўғрисидаги тушунчалари уларнинг анъаналари, маданиятида намоён бўлганини қандай кўрсатиш мумкин?

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Мустаҳкамлаш учун савол ва топшириқлар:

1. Қадимги тарихнинг қайси даври "темир даври" деб аталган?
2. Темир ўзлаштирилгандан кейин хўжаликда қандай ўзгаришлар рўй берган?
3. "Темир даври", "Илк темир даври" деган тушунчаларни тушунтириб беринг.
4. Қандай муҳим ўзгаришлар кўчманчи хўжалик турига ўтишига сабаб бўлган?
5. Қадимги Қозоғистон ҳудудида кўчманчи чорвачиликнинг шаклланишига тааллуқли муҳим сабабларни атанг.
6. "Кўчманчилар чорвачилиги" деган тушунчани тушунтириб беринг.
7. Кўчар кигиз уйларнинг афзалликлари нимада?
8. Кигиз уй тузилиши тўғрисида гапириб беринг.
9. Кўчманчилар дунёқараши анъанавий уй-жойларда қандай намоён бўлган?
10. Илк кўчманчиларнинг қандай археологик ёдгорликларини биласиз?
11. Кўчманчилар цивилизацияси қандай номга эга?
12. Кўчманчилар цивилизациясига оид машҳур ютуқларини санаб беринг.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

III

САКЛАР

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

САКЛАР ТЎҒРИСИДА ТАРИХИЙ МАЪЛУМОТЛАР

27-§. ҚОЗОҒИСТОН ҲУДУДИДА САКЛАР

Бугунги дарсда:

- қадимги даврларда мамлакатимиз ҳудудида яшаган сак қабилаларининг кимлар бўлгани билан танишамиз;
- Сак қабилалари яшаган ўлкалар ҳақида биламиз.

Таянч сўзлар:

- Осиёлик скифлар
- Тиграхауда
- Парадарайя
- Хаомаварга
- Скифлар
- Турлар

Саклар мил. авв. 1-мингйилликларда Қозоғистон ҳудудидан ташқари бошқа кенг-бепоён ҳудудларда ҳам яшаган. Улар Еттисув ва Туркистондан Қора денгиз бўйигача, Олтой тоғларидан Хоразмгача бўлган ҳудудларни эгаллаган.

Саклар жасур, мард, жангчи ва кучли мамлакат сифатида танилган. Қозоғистон тарихини ўрганган олимлар қозоқ халқининг аждодлари сак қабилалари бўлганини аниқлаган.

Саклар ўзларини *сака, сақа* деб атаганлар. Энг қадимги юнонлар эса "*осиёлик скифлар*", форслар "*учқур отли турлар*", "*саклар*" деб атаганлар. Илмий адабиётларда саклар яшаган давр "*илк темир даври*", "*илк кўчманчилар даври*", "*сак даври*" деб аталади.

Ёдга туширинг!

Илк темир даври қайси вақтлар оралиғини ўз ичига олади?

Уруғ-қабилалар ўртасида ўзаро муносабатларнинг ривожланиши натижасида Қозоғистон ҳудудида илк қабила иттифоқлари ташкил топган. Қозоғистон ҳудудида мил. авв. VIII — III асрларда яшаган саклар ана шундай қабилалар иттифоқидан бири эди. Бу эса Қозоғистонда давлатчиликнинг қадимги турларидан бири саналади.

Сакларнинг қабила таркиби тўғрисида нималар биламиз?

Саклар кўпгина йирик қабилалардан ташкил топган. Бизга сакларнинг *массагет, исседон, аргиппей, сармат, дай, аримаспилар* ва ҳ.к. қабилалари номлари маълум. Ушбу қабилалар асосан бизнинг мамлакатимиз ҳудудида яшаганлар.

Қадимги форслар эса сакларнинг уч гуруҳга бўлингани ҳақида ёзганлар. Улар:

1. *Тиграхауда* ёки "*чўққи қалпоқли*" саклар.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

2. *Парадарайя* ёки "*денгизнинг нариги юзини эгаллаган*" саклар.

3. *Хаомаварга* ёки "*хаомо* (*хаомо* — узум) *шарбати тайёрлайдиган*" саклар.

Сак қабилаларининг жойлашиши ҳақида нималар биламиз?

Қозоғистоннинг жанубий қисмларида форс тилидаги ёзмаларда учрайдиган "*чўққи қалпоқли*" *тиграхауда* саклари ва юнон ёзмаларидаги *массагетлар* ҳамда *дай* қабилалари яшаганлар. Шунингдек, тиграхауда саклари жануби-шарққа томон Еттисув ўлкасида жойлашганлар.

"*Денгизнинг нариги юзидаги*" *парадарайя* саклари эса Орол денгизи ва Сирдарёнинг нариги қисмида яшаганлар. Мамлакатимизнинг ғарбий қисмида сарматлар яшаган. Улардан шимолга томон Ёйиқ дарёси бўйида *аргиппейлар* яшаганлар. Қозоғистоннинг марказий ўлкаларидан *исседонлар*, шимоли-шарқида *аримаспилар* қўним топганлар. *Хаомаварга* саклари эса Ўрта Осиё ҳудудида истиқомат қилганлар.

Саклар тарихини нима учун ўқиб-ўрганамиз?

Саклар қозоқ халқининг қадимги аждодлари саналади. Улар ўз даврида илғор намунали цивилизацияга эришганлар. Саклардан қолган эсдаликлар билан бугунги қозоқ халқига тегишли моддий маданият ўртасида бевосита уйғунликлар бор. Бу қозоқ халқи ҳунармандчилиги, турар жойлари, кийим-кечаклари, озиқ-овқатлари, хўжалиги, айрим урф-одатларида яққол кузатилади. Шунинг учун ҳам мустақил Қозоғистон гербида сак даври ёдгорликлари тасвирланган.

Ўйланг!

Саклар ҳаммоми. Геродотнинг айтишича: "Сак фуқароси марҳумни дафн қилгандан кейин махсус ҳаммом ёқади. Улар учта дўнгни бир-бирига тўқнаштириб, унинг устини ёпади. Уй ўртасига ичида қиздирилган тошлар бўлган мис идиш қўйилади. Ана шу тошга махсус ўтинлар қўйилиб, кулба ичи буғга тўлдирилади. Буғ аралашган иссиқ кулба ичида саклар бошини ювиб, танасини ҳаммом буғи билан тозалайди. Ҳаммомдан кейин уларнинг танаси ялтираб туради". Мазкур манбадан сиз сак қабилалари маданияти бўйича қандай хулоса чиқарар эдингиз?

Сак қўрғонларининг археологик қазилма ишлари

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Бу ким?

Анахарсис — Сак алломаси, донишманд

У мил. авв. VII—VI асрлар атрофида яшаган. Тарихда скиф Анахарсис деган ном билан дунёга танилган. Унинг онаси эллинлик бўлган. У Эллинда шу пайтда маълум бўлган барча билим ва санъат соҳаларини ўзлаштирган. Анахарсис тўғрисида Геродотнинг "Тарих" китобида ҳам айтилади. Платон ўзининг "Давлат" деган асарида уни етти алломадан бири дейди.

Диоген Лаэртскийнинг "Машҳур файласуфлар ҳаёти, таълимоти, ҳикматли сўзлари" деган китобида "Анахарсис айтди" деган афоризмлар келтирилади. Унинг хабарига кўра кема лангари, овозли ғилдирагини Анахарсис ихтиро қилган. Анахарсис айтган айрим бизгача етиб келган сўзлар қуйидагилар: "Бошга бало тилдан", "Тайинсиз минг дўстдан ҳалол бир дўст афзал" ва ҳ.к. Мазкур сўзлар шу кунгача етиб келган. Анахарсиснинг моҳирлигини тан олиш белгиси сифатида Афинада зиёлилар орасида "Скиф шундай гапиради" деган матал кенг тарқалган.

Анахарсис ўзи эгаллаган билимларини туғилиб ўсган юртига бориб халққа фойда йўлига сарф қилиш истагида бўлади. Бироқ унинг душманлари олимнинг бу мақсадларини амалга оширишига тўғаноқ бўлади.

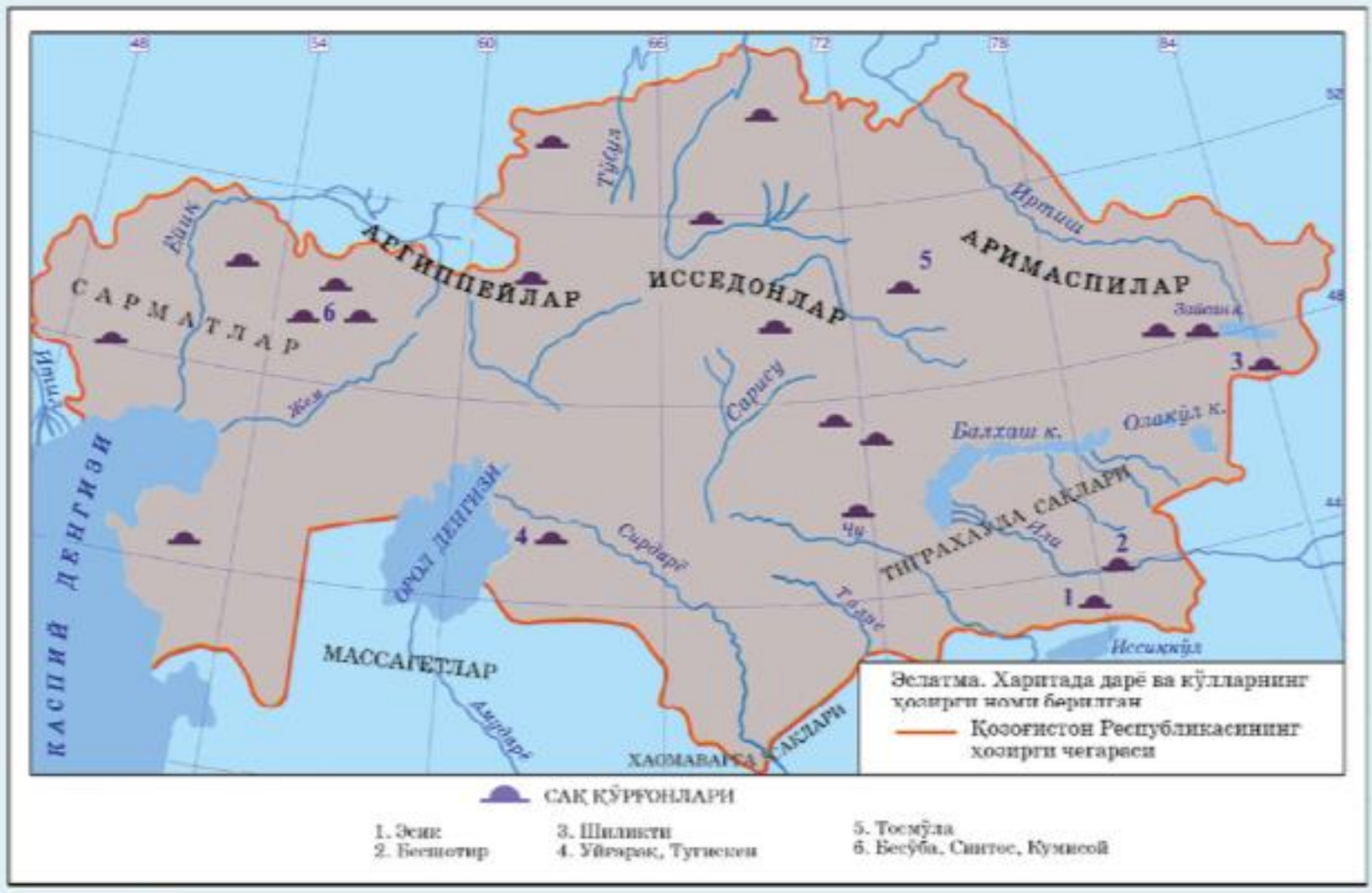

Топшириқ

Сак қабилалари ва сак қўрғонлари Қозоғистоннинг қайси ҳудудларида жойлашганини аниқлаб, дафтарингизга ёзинг.

Билимингизни текширинг!

Сак қабилалари номлари турли манбаларда нима сабабдан турлича тарзда берилган ва унинг сабаби нимада деб ўйлайсиз?

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

28-§. САКЛАР ТЎҒРИСИДА ҚАДИМГИ ЮНОН ВА ФОРС ТИЛИДАГИ МАНБАЛАР

Бугунги дарсда:

саклар тўғрисида юнон тилида ёзилган манбалар билан танишамиз;

саклар тўғрисида форс тилида ёзилган манбалар билан танишамиз.

Саклар ўз даврида энг кучли халқлардан бири бўлган. Шунинг учун саклар тўғрисида қадимги юнон, форс, хитой муаллифлари кўпгина маълумотлар қолдирганлар. Улар саклар жойлашган ҳудудлар, турмуш тарзи, бошқа халқлар билан алоқалари ҳусусида ёзганлар. Улар орасида саклар ҳақида, айниқса, қадимги юнон муаллифлари жуда кўп асарлар ёзганлар. Бундай муаллифлар орасида Геродот, Страбон, Фукидид, Ксенофонт, Ктесий ва ҳ.к. олимлар номини алоҳида тилга олиш мумкин.

Таянч сўзлар:

- Геродот
- Авесто
- Арийлар
- Заратуштра
- Беҳустин сина ёзуви

Ёдга туширинг!

Ёзма манбалар деб нимага айтилади?

Геродот саклар ҳақида қандай манбалар қолдирган?

Геродот сакларни *осиёлик скифлар* деб атаган. Геродотнинг ёзишича, саклар кучли жангчи, эркинликни севадиган халқ бўлган. Геродот саклар таркибига мансуб бир неча қабилалар номларини алоҳида кўрсатган. Шулардан бири *массагет* қабиласи ҳукмрони Туморхоним (Тўмарис)нинг қаҳрамонликлари бизгача етиб келган.

Саклар ҳақида форс тилидаги манбалар. Саклар ҳақидаги ёзма манбаларнинг бир қисми форс тилида ёзилган. Улар орасида саклар тўғрисидаги дастлабки маълумотлар эски Авесто китоби ҳамда форсийларнинг сина ёзувларида учрайди.

Ёдга туширинг!

Қадимги форсийлар кимлар эди ва улар қайси ҳудудларда яшаган?

Бу ким?

Бизга энг таниқли юнон тарихчиси Геродот (мил. авв. 484 — мил. авв. 425 йй.) ҳисобланади. Геродотни “Тарих отаси” деб атайдилар. Чунки биринчи бўлиб 9 китобдан иборат тарих ёзиб қолдирган. Геродотнинг “Тарих” деб номланган асарида аждодларимиз саклар тўғрисида ҳам маълумотлар берилган.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Геродот асарининг сақланган парчаси

Авесто — Зардуштийлик динининг муқаддас китоби. Авесто асарининг матни эски эрон тилида ёзилган.

Ёдда тутинг!

Зардуштийлик (Зороастра) — Заратуштра асос солган эски диний ва фалсафий таълимот. Бундан 3000 йил олдин Ўрта Осиёда пайдо бўлиб, кейинчалик Эрон, Афғонистон, Ҳиндистон, Ироқ, Яқин Шарқ давлатларига тарқалган.

Эски Авесто китобидан саклар яшаган ерлар, уларнинг урф-одатлари, маданияти, диний ишонч-эътиқодлари, анъаналари ва касб-корлари ҳақида маълумотлар олиш мумкин.

Авесто китобида мамлакатимиз ҳудудида яшаган кўчманчи қабилалар "*учқур отли турлар*" деб аталган.

Авестода кўчманчи турлар, яъни саклар-нинг ўтроқ *арий* қабилалари билан урушлари ҳақида ёзилган. Турлар ва арийлар ўртасидаги талатўп воқеалар Амударё ва Сирдарё, Каспий ва Орол денгизлари, Итил ва Кама ўлкаларида авж олган. Асарда сакларнинг ғилдиракли араваларда юргани айтилади. Асосий қуроллари садоқ ва камон, найза, ойболта бўлган. Асосий касб-корлари чорвадорлик (сигир, от ва туя), егуликлари эса гўшт ва сут бўлганлиги ҳақида маълумотлар берилади. Худо учун қурбонликка от, сигир, қўй сўйишлари баён қилинган.

Авесто асарининг бир қисми

Бу ким?

Заратуштра — мил. авв. VIII—VI асрларда Қозоғистон даштларида Итилдан шарқ томонга қараган ўлкаларда туғилган деган тахминлар бор. У зороастризм деган ном билан танилган инсониятнинг илк диний ва фалсафий билими асосини яратувчи ҳамда шоир бўлган. У ўз билимини тарғибот қилиб, узоқ ўлкаларга сафар қилган.

Форс тилидаги сина ёзувлари саклар тўғрисида қандай маълумотлар беради?

Сакларга тегишли эски форс тилидаги ёзмаларнинг бир қисми тошга ўйиб ёзилган сина ёзувларида сақланган.

Ёдга туширинг!

Жаҳон тарихи фанидан ўтганларимизни ёдга тушириб сина ёзуви ҳақида гапириб беринг.

Улар орасида Беҳустин сина ёзуви энг машҳуридир. Мазкур ёзув форс подшоси Доро ҳурматига Беҳустин қоятошига ўйиб ёзилган. Худди шу қоятошдаги ёзувда ўтган дарсларда

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Беҳустин қоятошидаги тасвирлар ва ёзувлар

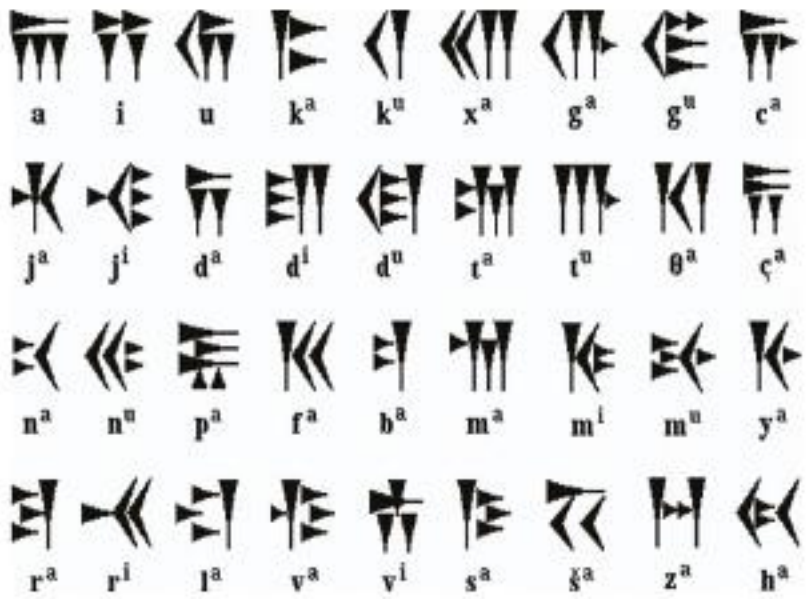

Сина ёзуви

айтилган сакларнинг уч гуруҳи тўғрисида (парадарайя, тиграхауда хаомаварга) ёзилган.

Беҳистун қоятошидаги Доро подшонинг қабридаги ёдгорликда ва форс подшоларининг машҳур саройи Персеполь деворларида ўйиб чизилган расмларда *тиграхауда* саклари қиёфасини аниқ кўриш мумкин.

Беҳустин қоятошидаги сина ёзувида Доро подшонинг Ўрта Осиё ва Қозоғистон ҳудудидаги сакларга қарши уюштирган юришлари баён қилинган. У Сирдарё ва Амударёнинг қуйи оралиғи ҳамда сакларнинг *апасиак* қабилалари яшаган ҳудудларгача етган.

Бу қизиқ!

Беҳустин ёзуви

Беҳустин ёзуви ҳозирги Эрон ҳудудидагибаланд Беҳустин қоятошига ўйиб ёзилган. Битиктошнинг баландлиги 7 м, эни 22 м.

Матни 4 қаторга эски форс, элам, вавилон тилларида ўйиб ёзилган. Матн тагида душманлари оёғига йиқилган Доро подшо тасвири ўйиб чизилган.

Кўриб турганингиздай, умуман қадимги форс тилидаги манбалардан ҳам биз саклар тарихи, уларнинг қўшни давлатлар билан алоқалари, уруғ-қабила таркиби, жойлашган жойлари, диний ишонч-эътиқодлари, хўжалиги, турмуш тарзи ҳақида кўпгина қимматли маълумотларга эга бўла оламиз.

Топшириқ

Юнон муаллифларидан бири Страбоннинг "География" асарида сакларни: "Бу кўчманчилар жуда оддий, эътиборли, одамохундир. Уларда золимлик, қора ниятлилик умуман йўқ. Кўп ҳолларда озод, эркин яшашни, мустақил бўлишни хоҳлайди" деб ёзган. Ушбу таъриф бугунги қозоқ халқининг миллий хулқ-атворида ҳам мужассам топганини исботланг.

Билимингизни текширинг!

1. Авесто қандай китоб ва биз ундан сакларга оид қандай маълумотларни олишимиз мумкин?

2. Беҳустин ёзуви саклар тарихини ўқиб-ўрганишда нимаси билан қимматли, деб ўйлайсиз?

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

“ОЛТИН ОДАМ” АРХЕОЛОГИК ТОПИЛМА

29-§. САКЛАР ТЎҒРИСИДАГИ АРХЕОЛОГИК МАЪЛУМОТЛАР

Бугунги дарсда:

саклардан қолган археологик ёдгорликлар ва уларнинг ўзига хос хусусиятлари тўғрисида биламиз;

сакларнинг археологик ёдгорликларини ўрганган олимлар билан танишамиз.

Таянч сўзлар:

- Қўрғон
- Қалъа
- Подшо қўрғонлари
- Қабристон

Археологик тадқиқотлар саклар тўғрисида қандай маълумотлар беради?

Саклар тарихига тегишли маълумотларни биз уларнинг ўзлари қолдирган археологик ёдгорликлар орқали била оламиз. Мамлакатимизнинг барча ҳудудларида саклардан қолган археологик ёдгорликлар сақланган. Улар оламдан ўтган одамлар дафн қилинган *қўрғонлар* ва *қабристонлардир*.

Ёдга туширинг!

Саклар тарихини биз археологик ёдгорликлардан бошқа қандай манбалар орқали била оламиз?

Саклардан қолган қўрғонларни ўрганиш жараёнида биз сакларга тегишли ёзма манбаларни такомиллаштирадиган қимматли маълумотларга эга бўламиз. Айрим қўрғонлар “абадий музликлар”га қопланган ҳолатда сақлангани туфайли улардан тез чирийдиган кигиз, ёғоч, суяк, газламадан ясалган буюмларни бузилмаган ҳолатида топишган. Бундай ажойиб янгиликлар Шарқий Қозоғистондаги Берел қабристонидан чиққан.

Ёдда тутинг!

Қўрғон бу — оламдан ўтган одамни дафн қилган жой. Қўрғон баъзан қалъа деб ҳам аталади. Саклар оламдан ўтган одамларни аниқ бир ерга дафн қилганлар. Ана шундай муайян уруғ-қабила вакиллари дафн қилинган қабрлар жойлашган ерлар “қабристон” деб аталади.

Қўрғонлардан чиққан идиш-товоқлар, қурол-яроғлар, от абзаллари, безак буюмлар, ҳайвонлар суяклари саклар ҳаёти, турмуш тарзи, хўжа-

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

лиги тўғрисида маълумот берадиган қимматли эсдаликлардир.

Саклар жамиятидаги қўрғонлар ҳажми ҳар хил. Улар марҳумнинг жамиятдаги ўрни ва нуфузига боғлиқ бўлган. Шунинг учун мамлакатимизда саклар давридан қолган кичик қўрғонлар билан бирга "подшо қўрғонлари", "подшо қалъалари" деб аталадиган жуда катта ёдгорликлар ҳам топилган. Мазкур қўрғонлар ер остига яширинган тилсимотлари билан бутун дунёни титратган. Саклардан қолган меросларжаҳон цивилизациясида кўчманчи халқларнинг ўзига хос бетакрор ўрни мавжуд эканини яна бир карра намоён этган.

Бесшотир қабристонидаги Сак қўрғони

Саклар давридаги археологик ёдгорликларни қайси олимлар ўрганган?

Саклар давридаги археологик ёдгорликлар одамларга қадим замонлардан буён маълум бўлган. Уларни биринчи бўлиб олтин, бойлик излаган одамлар қазиганлар. Шундай қилиб саклардан қолган қимматли эсдаликларни ўғирлаб кетишган.

Қозоғистондаги сакларнинг археологик ёдгорликларини ўрганиш XX асрда Совет Иттифоқи даврида қисман қўлга киритилган. 1930 йили М.П. Грязнов, А.Н. Бернштам каби олимлар махсус илмий экспедиция ташкил этиб, ўз тадқиқот ишларини бошлаган.

Марказий Қозоғистон ҳудудини таниқли олим А. Марғулон, кейинчалик унинг шогирди М. Қодирбоев, Шарқий Қозоғистонни С. Черниковлар ўрганганлар. С. Черников 1960 йили Шарқий

Эсик қабристонидаги Сак қўрғони

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Алмати шаҳри Шиликти қабристонидаги “Олтин қўрғон” қўрғони

Қозоғистоннинг Шиликти қабристонида “Олтин қўрғон” деб номланган битта қўрғонни қазиган. Бу ердан юксак маҳорат билан олтиндан ясалган қоплон, бургут, қобон, балиқ ва ҳ.к. тасвирлар топилган. Ҳозирги кунда Шарқий Қозоғистон ҳудудини З. Самашев, А. Тўлевбоевлар раҳбарлигидаги олимлар ўрганмоқдалар.

Мамлакатимизнинг Жанубий Қозоғистон ва Еттисув ҳудудларини К. Ақишев, Е.И. Агеева, К. Кушаев ва бошқа олимлар ўрганганлар. Еттисувдаги сакларнинг машҳур Эсик, Бесшотир қабристонлари ўрганилган. Эсикдан саклар маданияти, ишонч-эътиқоди, хўжалиги, урф-одатлари тўғрисида қимматли маълумотлар берувчи, уларни бутун дунёга танитган “Олтин одам” топилган. Саклар тарихига тегишли ажойиб археологик янгиликлар бугунги кунгача кашф этилмоқда.

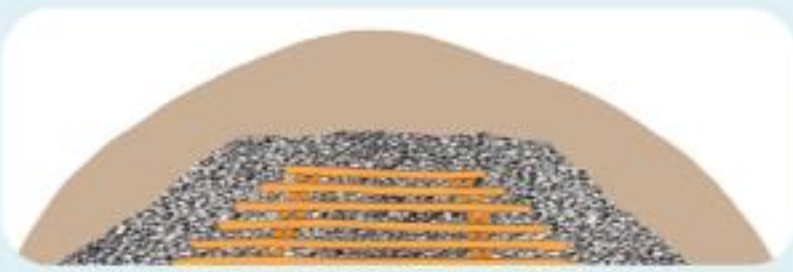

Топшириқ

Расм асосида сакларнинг қўрғонни қандай қургани тўғрисида суҳбат уюштириб, уни дафтарингизга қисқача ёзинг.

Билимингизни текширинг!

Археологик ёдгорликлар ёзма маълумотлардан қандай фарқ қилади? Улар ўзаро солиштирилганда ўзига хос хусусиятлари нималарда ойдинлашади ва саклар тўғрисида қандай маълумотлар беради?

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

30-§. ЭСИК ҚАБРИСТОНИ. ОЛТИН ОДАМ

Бугунги дарсда:

- сакларнинг Еттисувда сақланган ажойиб археологик ёдгорлиги — Эсик қабристони тўғрисида ўқиймиз;
- Эсик қабристонидан топилган Олтин одамнинг ким эканини биламиз.

Саклар давридан қолган машҳур археологик ёдгорликларнинг Жанубий Қозоғистон ва Еттисувдан топилган қўрғонлари алоҳида аҳамиятга эга. Бу ердаги сак қалъаларини ташкил этадиган қўрғонлар ҳажми ва баландлиги томонидан биринчи ўринга эга.

Таянч сўзлар:

- Эсик қабристони
- Олтин одам
- Сак ёзуви
- Ақинақ
- Олтин тўғнағичлар

Ёдга туширинг!

Қабристон, қўрғон, қалъа, подшо қўрғонлари деганимиз нима?

Саклардан қолган тантанавор, ҳажман йирик археологик ёдгорликларни қадимги Миср фиръавнлари қабрига қўйилган эҳромлар (пирамидалар) билан таққослаш мумкин. Фақат катта пирамидалар тошдан, сак қўрғонлари эса тупроқдан қурилган. Шунинг учун йилдан-йилга унинг юза қисми ёғингарчилик, шамол зарбаларига учраб, дастлабки ҳолатидаги баландлигини йўқотган.

Ёдга туширинг!

Миср эҳромлари нима ва улар ҳақида нималар биласиз?

Эсик қабристони. Сакларнинг Еттисувдан топилган энг машҳур ёдгорликларидан бири Эсик қабристонидир.

Эсик қабристонидаги 40 дан кўп қўрғонлар ичидан энг каттаси Эсик қўрғонидир. Унинг диаметри 60 м, баландлиги 6 м. Уюм тагида иккита қабр бўлган. Биринчи қабрни ўтган даврларда ўғрилар талон-тарож қилган. Иккинчи қабр ён томонда жойлашганлиги туфайли эътибордан четда қолган.

Бу қабрларни 1969 йилда таниқли қозоғистонлик археолог-олим К. Ақишев кашф этган. Поли ва деворлари ёғоч ходалардан

Эсик қўрғонидан топилган "Олтин одам"нинг янгиланган нусхаси

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

қад ростланган қабр ичига майда олтин тўғнағичлар бўлган газлама тўшалган экан. Мана шу газлама устига ажойиб фусунли кийим кийдирилган, бешта қуролини тўлиқ осиб олган одам танаси қўйилган.

Ерга овқат солинган ва анъанавий идишлар қўйилган. Шу ердан ёзувга эга кумуш пиёла ва олтин билан қопланган бронза коса топилган. Сопол ва ёғочдан тайёрланган идишлар алоҳида қўйилган. Ёғоч идишлар, тўртта товоқча, човли олд қаторга қўйилган.

Бу муҳим!

Кумуш лагандан топилган ёзув 26 ҳарфдан иборат. Бу фанда "Эсик ёзуви" деб аталади. Эсик ёзуви мамлакатимизда яшаган қадимги қабилаларнинг юксак цивилизация вакиллари эканини исботлай оладими?

Олтин одам ким?

Эсик қўрғонидан топилган бу одам фанда "Олтин одам" деб аталади. Чунки унинг бошидан оёғигача олтин билан қопланган фусунли кийими бўлган. Шу ердан ов усулида ясалган 4000 га яқин олтин тўғнағичлар топилган.

Эсик қўрғонидан топилган ёзувли кумуш товоқ

Антропологларнинг тадқиқотига кўра топилган одам 17-18 ёш атрофида бўлган. Сак шоҳзодаси тахминан мил. авв. IV—III асрларда яшаган. Бошига олтин тўғнағичлар билан тўлиқ қопланган чўққи қалпоқли безакли бош кийим кийган. Унинг қалпоғининг баландлиги 70 см. Бош кийими от, йўлбарс, тоғ эчкиси, қуш тасвирланган 150 га яқин олтин тўғнағичлар, тўқалар билан безатилган. Шоҳзоданинг бўйнида учи йўлбарснинг бошига ўхшаш олтин ҳалқа бўлган. Устига газлама кўйлак кийган, унинг ёқаси ва енглари бир неча олтин тўғнағичлар ва шодалар аралаштирилиб, безатилган.

"Олтин одам" бош кийими безаклари

Кўйлакнинг устидан қизил бўёқ билан бўялган чарм камзул кийган. Камзул (пешмат) йўлбарс тасвирланган олтин тўқалар билан қопланган. Камзул сиртидан 16 ҳажмли тўғнағичлар билан қопланган ясама белбоғ тақилган. Шимининг чоклари бўйи бўйлаб майда олтин ҳошиялар билан адипланган, пойчалари камзулдагидек олтин тўғнағичлар билан михланган чулки этикка киритилган. Бармоқларига иккита олтин *узук* тақкан. Улардан бири безакли бош кийим кийиб, сирли қараб турган одам тасвирига эга олтин *узук-муҳр*.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Ўнг томонида ёғоч ғилофли темир шамшир турибди. Қурол осадиган осма камарга олтин тўғнағичлар билан йўлбарс бошининг орнамент қиёфаси туширилган ўтказгич михланган. Камарнинг чап томонига буғу ва от шаклида ясалган икки олтин безак ёпиштирилган. *Қайиш* билан қопланган ғилофга эга темир *ақинақ* осилган.

Алмати шаҳридаги Мустақиллик монументи

Ёдда тутинг!

Олтин одам саклар юртида ўз даврига мос юксак цивилизация мавжуд бўлганини яққол исботлай олади. Шунингдек, мамлакатимизнинг давлат рамзларидан бири — Гербдаги қанотли, шоҳли фуроқ отлар ана шу сак шоҳзодаси бош кийимидан олинган. Шунинг учун ҳам Алмати шаҳрида жойлашган Мустақиллик монументида худди шу сак шоҳзодаси ҳайкали тасвирланган.

Чап қўлида олтин учли рамзий ёй, сопи ясси олтин тасма билан чирмалган ҳолда ўралган қамчи, ичида бронза ва қизил бўёқ солинган кичик ипак хуржин.

Мана шундай нуфузидан келиб чиққан ҳолда олимлар бу ёш йигит мамлакатимизнинг Еттисув ўлкасида яшаган *тиграхауда* ёки *чўққи қалпоқли сакларнинг* ҳукмдор шажараларига мансуб, деб тахмин қилмоқда.

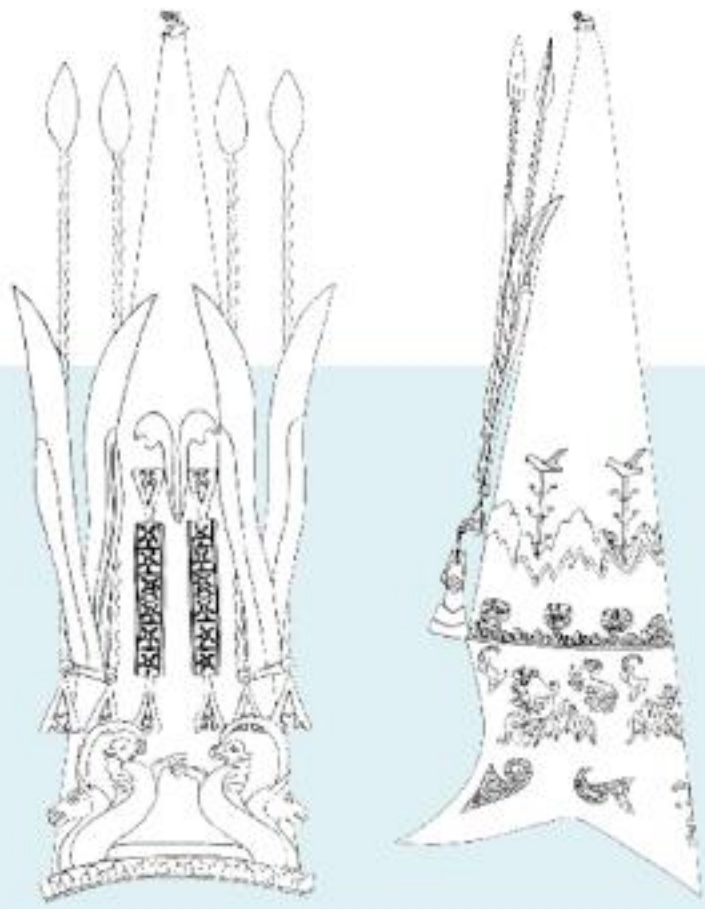

Топшириқ

Расмга қараб, Эсик қўрғонидан топилган "Олтин одам"нинг бош кийими расмини дафтарингизга чизинг.

Билимингизни текширинг!

Эсик қўрғонидан топилган "Олтин одам" ёдгорлигига доир маълумотлардан фойдаланган ҳолда сакларнинг давлат бошқаруви ишлари, ишонч-эътиқодлари ва кийим-кечагидан қандай хулоса чиқариш мумкинлигини айтиб беринг.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

ШИЛИКТИ ВА БЕСШОТИР ПОДШОҲ ҚЎРҒОНЛАРИ

31-§. ШИЛИКТИ ҲАВЗАСИДАГИ ПОДШОҲ ҚЎРҒОНЛАРИ

Бугунги дарсда:

Мамлакатимиз шарқида жойлашган Шиликти текислигидаги сакларнинг "Подшоҳ қўрғонлари" билан танишамиз;

"Шиликтидан топилган учинчи "Олтин одам" сакларнинг энг қадимги ҳукмрони бўлиши мумкинми? деган саволга жавоб излаймиз.

Таянч сўзлар:

- Шиликти қабристони
- "Подшоҳлар қабристонлари"
- Эрмитаж
- Байгетўбе қўрғони

Мамлакатимизнинг шарқий қисмида ҳам саклар давридан қолган ажойиб археологик ёдгорликлар топилган. Шулар орасида Шиликти, Берел қабристонлари энг машҳур ёдгорликлар саналади.

Шиликти — Шарқий Қозоғистоннинг дашт қисмида жойлашган ажойиб ёдгорлик. У 51 та қўрғондан иборат. Сак давридаги бошқа ёдгорликлар билан солиштирилганда бу ерда кичик қўрғонлар йўқ. Энг катта қўрғонларнинг диаметри — 100 м, баландлиги 8—10 м. Бошқа "подшоҳ" қўрғонлари каби Шиликти қўрғонлари ҳам қадимда талон-тарож қилинган.

Ёдга туширинг!

Қозоғистон ҳудудида сак даврига хос бошқа қандай ёдгорликлар бор ва улар қайси ўлкаларда жойлашган?

Қабристоннинг ер ости даҳлизи

Шиликти юзлаб йиллар мабойнида қабилалар ва уруғ оқсоқоллари дафн қилинган катта қабристондир. Шунинг учун Шиликти "Сак подшоҳлари қўрғонлари" деб аталади. 1949 йилдан бошлаб Шиликти қабристонларида профессор С.С. Черников 13 та қўрғонни қазиб ўрганган. С.С.Черников топган олтин буюмлар Россиядаги Эрмитаж музейида сақланмоқда. Шиликти қабристонини

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

2003 йилдан бошлаб қозоғистонлик тадқиқотчи А. Тўлевбоев ўрганмоқда. А.Тўлевбоев "Байгетўбе" деб номланадиган катта қўрғондан ажойиб ёдгорликлар топган.

Шиликти қабристонининг тузилиши. Шиликти қабристонидаги қўрғонларнинг қурилишини билиш учун Шиликти қабристонига мансуб А. Тўлевбоев ўрганган Байгетўбе қўрғони таркиби ҳақида айтиб ўтайлик.

Байгетўбе қўрғонининг тош билан ёпилган ташқариси тўлиқ очилганда шарқ томондан кичкина бир ўйиқ кўринган. Шу тариқа қазиш ишлари давом эттирилганда кўндаланг ходалар чиққан. Ана шу ёғоч ходалар орқали шарққа қараб кетадиган ерости даҳлизи аниқланган. Қабрхонанинг шарқий қисмида даҳлиз жойлашган. Ана шу ерости даҳлиз орқали подшоҳнинг яқин қариндошлари дафн қилинган. Йирик ходаларнинг узунлиги 12-13 метрни ташкил этади. Паст қисмининг кўлами 18 м² га яқин. Иморатнинг ички микроиқлими бир хил ҳароратда сақланган. Қўрғон йирик ёғоч ходалардан қурилган. Қабрхона ички уй каби бир-бири билан боғланган ҳолда қурилган. Ўртасидаги очиқ текисликларга тош тўлдирилган.

Ёдгорликнинг шунчали йирик ҳажмга эга бўлиши у ерда дафн қилинган одамнинг жамиятда жуда юқори мартабага эга бўлганини тасдиқлайди. Шунинг учун ҳам уни тиклашда кўп одамлар меҳнатидан фойдаланилган. Қўрғонга зарур тош ундан 15 км жойдаги энг яқин тоғлардан, ёғоч ходалар эса водий шарқидан 40 км узоқдаги қарағайли ўрмондан келтирилган.

Учинчи "Олтин одам" ким?

Байгетўбе қўрғонидан топилган сак ҳукмрони танаси мамлакатимиздан топилган сак давридаги учинчи "Олтин одам" сифатида маълум.

Ёдга туширинг!

Биринчи Олтин одам ким эди ва у қаердан топилган?

Учинчи "Олтин одам"

Архар ва беш юлдуз шаклидаги олтин безаклар

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Шиликтидан топилган ушбу олтин одамнинг ёнидан ҳам юксак маҳорат билан ясалган олтин безакли буюмлар топилган.

Кўпгина бошқа "Подшоҳлар қўрғони" каби Шиликти қўрғонлари ҳам қадим замонлардаёқ талон-тарож қилинган. Аммо Байгетўбе қўрғонидан жами 4303 дона олтин ашёлар йиғиб олинган. Улардан кўпчилиги мушук ниқоби, бургут-семурғ, қашқир (айиқ) қиёфасида тайёрланган. Битта тугма-тўғнағич бешюлдуз, битта тўғнағич архар қиёфасида. Шунингдек, кўпчилиги қўнғироқча, бўғиз, олтин парча, олтин сим турида ҳам учрайди. Айниқса, яримшар каби шақилдоқлар ва бошқа турлари кўп топилган. Олимларнинг тахминича, "Учинчи олтин одам " сакларнинг энг қадимги подшоҳларидан бири бўлиши мумкин.

Топшириқ

Шиликти қабристонидаги "Байгитўбе" қўрғонидан олинган ушбу археологик эсдаликларга эътибор беринг ҳамда унинг қандай тасвирлар эканини тахмин қилинг. Уларга тушунча берган ҳолда сак цивилизацияси тўғрисида матн тузинг.

Билимингизни текширинг!

Шиликти қабристонлари нима сабабдан "Подшоҳлар қўрғони" деб аталади ва унинг Эсик, Бесшотир қабристонлари билан ўхшаш ва фарқли томонлари нимада деб ўйлайсиз?

32-§. БЕСШОТИР — МУҚАДДАС, АНЪАНАЛАР МАСКАНИ

Бугунги дарсда:

Еттисувдан топилган Бесшотир қабристонининг сакларга тегишли қандай маълумотлар беришини биламиз;

машҳур "Сак эҳромлари" билан танишамиз.

Таянч сўзлар:

- Бесшотир қабристони
- Анъана мажмуаси
- "Сак эҳромлари"

Еттисувда яшаган сак қабилаларининг яна бир машҳур археологик ёдгорликларидан бири Бесшотир қабристони саналади. Бесшотир қабристони Или дарёсининг ўнг соҳилида, Шилбир ён-бағрида жойлашган. У 31 та қўрғондан иборат. Қабристондаги 31 та қўрғонлар ҳажмига кўра катта, ўртача ва кичик қўрғонларга бўлинади. Уни 1957—1958 йилларда К. Ақишев етакчилигидаги археолог олимлар ўрганган.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Бесшотир қабристонидаги қўрғонлар ва тошли қамаллар

Бесшотир ёдгорликлари бизга қандай маълумотлар беради?

Тош билан ёпилган 21 та қўрғоннинг олтитасида кичик тошлар билан қуршалган узун тўсиқлар бор. Тўсиқлар айрим қўрғонларни тўлиқ ўраб олган бўлса, айримлари фақат шарқ ёки жануби-ғарб томонинигина қуршаган. Мана шундай узун тўсиқли тош қуршовлар Бесшотирдан бошқа бир неча қабристонлар атрофида ҳам бор. Улардан биттаси Бесшотирдан ғарбга томон 10 км ерда жойлашган. Тўсиқлардаги кўпгина тош плиталар юзларига тоғ эчкиси, тўнғиз, қашқир каби ҳайвонлар расмлари солинган.

Бесшотир қабристони — сакларнинг алоҳида анъанага йўғрилган муқаддас маскани. Бесшотир қабристони жами 2 км^2 майдонни эгаллаган. У Или водийсида яшовчи Еттисув сакларининг муқаддас маскани бўлган. “Подшолар қўрғонлари” жойлашган бу жойларга саклар асрлар давомида атайин келиб, сиғиниб, қурбонликлар ўтказиб турганлар. Ҳар хил диний маросимлар ўтказишган. Диний маросимлар ўтказиладиган масканларни *валунлар* ва тош устунлари (менгирлар) билан қуршаган.

Ёдда тутинг!

Тош устунлар фанда *менгир* деб аталади. Менгирлар узунроқ, ясси тошларга оддий йўл билан ишлов берилиб, ўрнатилган ёдгорлик.

Катта Бесшотир қўрғони атрофидаги айрим қуршовлар плиталарига турли тамғасимон расмлар чизилган. Улар орасида қуёш рамзига яқин турган ёки қозоқ халқининг “кўз” тамғасига ўхшаш юмалоқ тасвирлар учрайди. Бу

Бесшотир қўрғони остидан топилган ходалардан бунёд этилган дафн қурилиш макети

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Бу қизиқ!

Биринчи Бесшотир қўрғони диаметри — 52 м, баландлиги — 7,6 м. Қўрғоннинг тепаси ясси. Уюм уч қават. Энг каттаси — иккинчи қавати, у қалинлиги 8,5 метрдан 13 метргача етадиган тупроқ ва майда тошлардан иборат. Уюмнинг таг қисмига ниҳоятда кўп тош тахланган. Қуйи қаватининг остидан Тяньшань арчасининг қайта ишланган яхлит ходаларидан қурилган катта ёғоч қурилиш топилган.

каби тўсиқлар қабристонларда фақат дафн қилинадиган жойгина эмас, шунингдек, диний маросимлар ўтказиладиган алоҳида маросим ўрни бўлганини кўрсатади.

Бу ердаги катта қўрғонлар остидан махсус қазилган ерости йўлларининг топилиши унинг ўзига хос шароитга эга бўлганидан далолат беради. Улар дафн қилиш, ош бериш, тоат-ибодат қилиш, қурбонлик ўтказиш одатларига боғлиқ диний маросимлар ўтказиш мақсадида ясалган.

“Сак эҳромлари” деб нимага айтилади?

Қўрғонларнинг ташқи кўринишига кўра учга бўлиниши уларнинг остидаги қабрлар турларига мос келади. Катта қўрғонлардан жуда катта ёғоч қабрлар топилган.

Бесшотир қабристонининг катта қўрғонлари эски давр меъморчилигининг кам учрайдиган алоҳида ёдгорликлари сирасига киради. Сабаби ходалардан қад ростланган йирик дафн қурилишлари яхши сақланган ҳолда топилган. Буни олимлар “Сак эҳромлари” деб аташади. Улар Ўрта Осиё ва Қозоғистон ҳудудидаги ер юзига ёғочдан қурилган энг қадимги меъморчилик санъатининг ягона ёдгорликлари саналади.

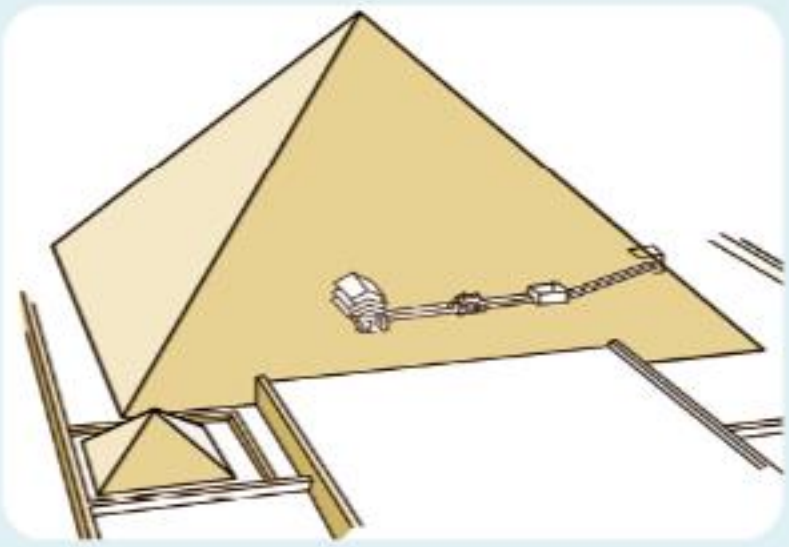

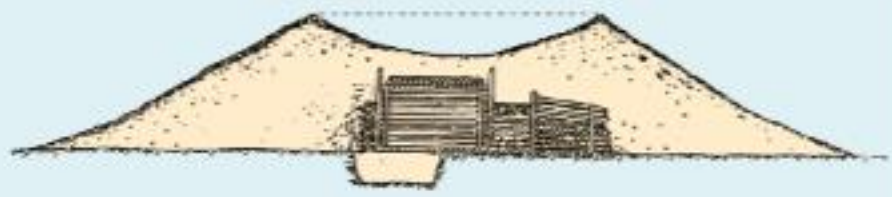

Топшириқ

Миср эҳромлари ва “Сак эҳромлари”нинг қандай ўхшаш ва фарқли томонлари бор? Улар қурилишини дафтарингизга чизинг.

Билимингизни текширинг!

1. Бесшотир қабристони қаерда жойлашган?
2. Бесшотир қабристонидан биз саклар ҳаётига тааллуқли қандай маълумотларни била оламиз?
3. Бесшотир қабристони нима сабабдан сакларнинг асрлар мабойнида сиғиниб, сон-саноқсиз қурбонликлар ўтказган муқаддас масканига айланган, деб ўйлайсиз?

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

33-§. БЕРЕЛ — “АБАДИЙ МУЗЛИКЛАР”ДА САҚЛАНГАН ЁДГОРЛИКЛАР

Бугунги дарсда:

Берел қабристони ва унинг ўзига хос хусусиятлари ҳақида биламиз;

Берел қабристонидаги ёдгорликларнинг шу кунгача бузилмасдан сақланиши сир-синоатларини ўрганамиз.

Таянч сўзлар:

- Берел қабристони
- “Абадий музликлар”
- Муз

Берел қабристони — илк кўчманчиларнинг ажойиб, ягона ёдгорлиги. Шарқий Қозоғистон вилояти, Қатонқарағай тумани, Буқтирма дарёсининг ўнг соҳилида Берел қишлоғидан жануби-қарбга томон 7-8 км ерда жойлашган. Берел қабристони 72 та қўрғондан иборат, улар орасида 30 таси йирик қўрғонлардир.

1999 йилда З. Самашев етакчилигидаги олимлар 11 сони билан рақамланган энг катта Берел қўрғонида қазиш ишларини олиб борди. Бу ердан музда қотиб қолган қабрларнинг топилиши алоҳида янгилик бўлди. Берел қўрғонларининг муз босиб ётиши қимматли маълумотларга эга бўлиш учун замин яратди. Берел қабристонини қурган саклар қўрғонни қуришда “абадий музликлар” яратиш усулидан фойдаланган. Минг йиллар мабойнида “абадий музликлар” остида сақланган одам жасади, кийим-кечаклар, от абзаллари, ёғоч буюмлар, эгар-жабдуқ, чарм ва кигиздан тайёрланган ашёлар чиримасдан соф ҳолатда сақланган.

Берел қўрғони катта тош қурилишдан иборат. Қабр 4 метр чуқурликда жойлашган. Қарағай дарахтидан ўйиб ясалган тобутдан

Берел қабристони. Шарқий Қозоғистон вилояти

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

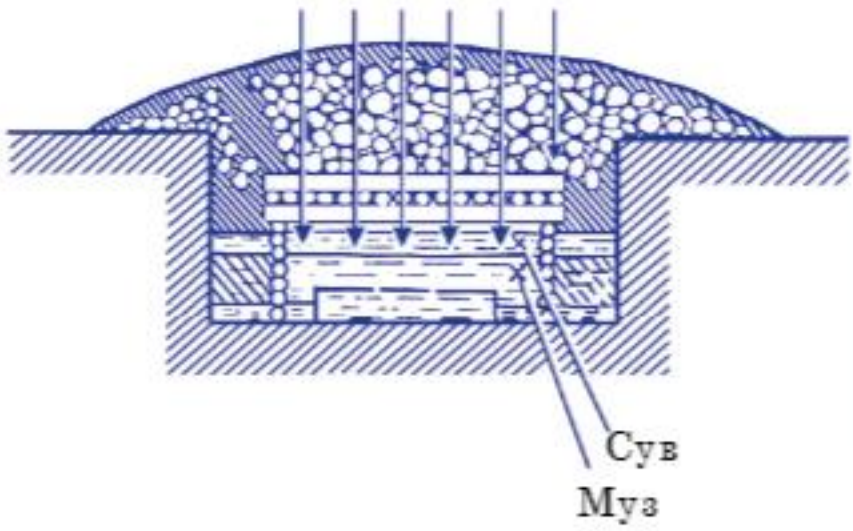

"Абадий музлик" чизмаси

эркак ва аёл кишининг танаси топилган. Улар сак подшоси ва унинг завжаси тобутлари.

Ўйланг!

Контур расм асосида сакларнинг "Абадий музликлар"ни қандай яратгани тўғрисида башорат қилинг.

Дафн қилинган майитлар юзи махсус қарағай дарахтидан ўйиб ишланган қопқоқ билан ёпилган. Уни чиритмасдан сақлаш учун махсус аралашма билан ёғланган. Ҳар бир қопқоқнинг тўрт томонига бронза қуйилиб, олтин билан қопланган афсонадаги семурғ қуши ҳайкали қўйилган.

Шимол томондан қайин дарахти пўстлоғи билан ёпилган 13 та от суяклари топилган. Уларнинг барчаси жайрон отлардир. Фақат биттаси махсус олтин рангли. Барча отларнинг абзаллари яхши жиҳозланган.

Берел қабристонидан топилган ашёларни ўрганишда биринчи марта табиий фанлар усулларидан фойдаланилди. Музлик натижасида отлар еган ўт-ўланлар чиқиндилари ҳам яхши сақланган. Шунинг учун ҳам олимлар Берел даштида яшаган ҳайвонлар ва ўсимликлар тўғрисида қимматли маълумотлар олишга эришдилар. Олимлар илк кўчманчиларнинг ДНКсини аниқлаш имконига эга бўлишди.

Подшоҳ билан бирга дафн қилинган 13 та от

Ёдга туширинг!

Қозоғистон ҳудудида энг қадимги ёғоч қурилиши қаердан топилган эди?

Берел қабристонидан топилган ёдгорликлар. Ёғоч ва суякдан, олтин ва бронзадан, чармдан, ҳайвонлар териси ва кигиздан ясалган амалий санъат намуналари ниҳоятда чиройли. Ушбу ашёлар юксак маҳорат билан яратилган. Барча ашёлар *ов усулида* тасвирланган. Усталар от абзаллари, қуроллароғлар, кийим-кечаклар, идиш-товоқлар, зийнат буюмлари ва ҳ.к.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

ашёларни бадиийлаштирганда ҳайвонлар жанги, йиртқич ҳайвонлар ҳужумларини тасвирлашга алоҳида эътибор қаратганлар. Шу билан бирга, улар турли афсоналар мазмунига асосланган образлар ҳам яратганлар. Шулардан бири ниқоб кийдирилган қанотли от тасвиридир.

Берел қабристонидан топилган ёдгорликлар Буюк даштда яшаган кўчманчиларнинг уруш тактикаси ва маҳоратларини мунтазам равишда такомиллаштириб борган жасур салт отли жангчилар сифатидагина эмас, балки ниҳоятда талантли усталар сифатида намоён қилган.

Ниқобли тулпор (от)

Топшириқ

Берел қабристонидан топилган от абзалларига қараб, саклар маданияти тўғрисида суҳбат уюштиринг.

Билимингизни текширинг!

Берел қўрғонини "аср янгилиги" деб аташ мумкин деб ўйлайсизми? Ўз фикрингизни Берел қабристонидан топилган ёдгорликларнинг ўзига хос хусусиятлари орқали исботланг.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

34-§. САКЛАРНИНГ АМАЛИЙ ТАСВИРИЙ САНЪАТИ, ОВ УСУЛИ

Бугунги дарсда:

саклар тасвирий санъатининг энг юксак чўққиси ов усулининг ўзига хос хусусиятлари ҳақида ўқиймиз;

саклар амалий тасвирий санъатининг янада ривожланиши ҳамда ўймакорлик-нақшкорлик турлари билан танишамиз.

Таянч сўзлар:

- Тасвирий санъат
- Ов усули
- Заргарлик
- Полихром усул

Сакларнинг археологик ёдгорликлари билан танишган пайтимизда биз уларнинг юксак маданиятини, жумладан, тасвирий санъатининг ўзига хос ўринга эга бўлганини биламиз. Саклар даврида заргарлик буюмлари алоҳида маҳорат билан яратилган.

“Ов усули” деб нимага айтилади?

Заргарлик буюмларини *ов усули* деб номланадиган алоҳида усул билан яратиш саклар ўртасида кенг тарқалган. Яъни буюмлар тайёрлашда ва безашда ҳайвонлар қиёфаси тасвирланган.

Ёдда тутинг!

Ов усули бу — буюмлар тайёрлашда ва уларни безатишда ҳар хил ҳайвонлар қиёфасини тасвирлашдир. Унда ҳар хил ҳайвонлар ва афсоналардаги ажойиб жониворлар тасвирланган.

Ов усулида яратилган сакларнинг олтин буюмлари

Саклар кўп ҳолларда машҳур кишиларнинг қурол-яроғлари, истеъмол ва зийнат буюмлари, қимматбаҳо ашёларини ҳайвонлар қиёфаси билан безатишган. Масалан, Алмати вилояти, Эсик шаҳридан топилган Эсик қабристонидаги “Олтин одам”нинг бош кийимидаги архар ҳайкали, иккита олдинги оёқларини кўтариб турган икки от кўриниши, тоғ устидаги йўлбарс, қанотли ва шоҳли *фурок отлар*, камзули ёқасида тишларини қайраб турган йиртқич ҳайвонлар ов усулида яратилган.

Қоплон шаклидаги қозон безаги

Ов усулининг ривожланиши уч даврга бўлинади:

1. Эски давр.
2. Ривожланган давр.
3. Инқироз даври.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Биринчи даврда ҳайвонлар ҳеч қандай ҳаракатларсиз бир жойда турган, алоҳида, тикка турган ҳолатда тасвирланган.

Иккинчи даврда ҳайвонлар ва тирик мавжудотлар ҳаракат пайтида ёки бирор бир ҳаракатга интилаётган, қўзғалувчан ҳолатда берилган. Бу давр ов усули ривожланган давр саналади. Кўпинча йиртқич ҳайвонларнинг ўзаро курашлари, уларнинг бошқа ҳайвон-қушларга ҳужуми асосий мавзуга айланган.

Учинчи даврда ов усули ўймакорлик-нақшкорлик санъатига ўта бошлаган. Ҳайвон ва тирик мавжудотлар қиёфаси аниқ тарзда эмас, балки уларнинг чизмаларигина тасвирланган. Аста-секин улар асл тошлар билан зийнатланиб, юзларига махсус ингичка олтин, кумушдан зар солиб, ўйиб, нақшлаб безатишга ўта бошлаган. Заргарлик санъатига хос бу усул *полихром усули* деб атала бошланган.

Ов усули мазмун жиҳатидан сакларнинг диний тушунчалари билан боғлиқ бўлган. Тасвирланган аниқ тирик мавжудотлар сак қабилаларининг уруғ тотемлари билан боғлиқ бўлган. Саклар ҳайвонларнинг чигал, баҳсли курашлари орқали уруғ ва қабилалар ўртасидаги курашларни, қаҳрамонларча босиб олиш пайтидаги хавфли туйғуларни тасвирлашга интилганлар.

Йиртқичлар жангги тасвирланган безак

Грифон шаклли тўғноғич

Мушуксимон ҳайвон шаклидаги олтин тўғноғич

Ўймакорлик деб нимага айтилади?

Сакларнинг яна бир амалий санъат турларидан бири *ўймакорлик санъатидир*. У *ов усули* билан боғлиқ ҳолда ривожланган. Сакларнинг ўймакорлик санъати бизгача кам етиб келган. Чунки кигиз, чарм, ёғоч, газламага босилган нақш турларини узоқ сақлаш қийин бўлган. Бироқ қўрғонлар остини сув босиб кетиши натижасида абадий муз ҳолатида сақланган Позирик, Берел қабристонларидан чиққан ашёлардан биз сакларнинг нақш турларини кўра оламиз.

Тоғ эчкиси қиёфаси туширилган безак

Ёдда тутинг!

Ўймакорликнинг геометрик, ўсимликсимон, зооморф, рамзий турлари мавжуд.

Ёдга туширинг!

Петроглифлар деб нимага айтилади ва қандай петроглифларни биласиз?

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Позирик қабристонидан топилган ёдгорликлар

Қоятошлардаги тасвирлар. Қоятошларга расм чизиш сак даврида ҳам ривожланган. Алмати вилоятидаги Тангбалитос, Жанубий Қозоғистон вилоятидаги Қўйбоғар ёдгорликларида саклар давридан қолган петроглифлар кўп.

Бу ерда туёқлари учида турган, оёқларини буккан ҳолда ётган буғулар, ёввойи тўнғизлар, ковшаётган туялар кўринишлари, айиқ ва бошқа йиртқич ҳайвонлар тасвирланган. Шунингдек, бу петроглифларда ов қилаётган одамлар, йўртиб келаётган туялар, уруш ва юк аравалари тошларга ўйиб чизилган.

Умуман айтганда, сак давридан қолган амалий тасвирий санъат намуналари инсоният цивилизациясига қўшилган соф мерос ҳисобланади.

Тугискен қўрғонларидан топилган ов усулида тасвирланган ашёлар. Арслонни тасвирлаш Орол денгизи атрофида яшаган саклар ижодида кўп кузатилади. Жанубий Тугискендаги 45-қўрғонда мил. авв. VII — VI асрларга мансуб мажмуадан ўтирган ҳолдаги арслон қиёфаси тасвирланган тортманинг иккита тўқаси, бошини орқага қараб қайриган ҳолда ўтирган арслонларни ўйиб чизган тўртта олтин парча топилган. Ҳайвон боши арслон бошига унчалик ўхшамайди, эҳимол устага бу қиёфа таниш бўлмагандир.

31-қўрғондан арслон ҳайкали тасвирланган олтин илгак топилган. Арслоннинг думи эшилган, бироқ оёқлари ҳаққоний тасвирланган, мушук кўзли ва ёлли. 53-қўрғондан топилган юриб келаётган арслонлар ҳайкаллари мана шундай намунага тақлид қилинган ҳолда яратилгани шубҳасиз, аниқ. Бироқ ҳайвон ҳайкалини жойлаштиришда ўзгаришлар мавжуд. Кўзларини юмалоқ шаклда яратган, ёлсиз. Арслон тасвирланган яна бир намуна — Тугискендаги 53-қўрғондан топилган ўқдоннинг қарши осма-тўғнағичида тумшуғини оёғи устига қўйиб ётган йиртқич тасвири ниҳоятда ҳаққоний турда берилган.

Топшириқ

Юқорида кўрсатилган Позирик қабристонидан топилган ёдгорликлардаги ўймакорлик турларини аниқлаб, уларни дафтарингизга чизинг.

Билимингизни текширинг!

Саклар амалий тасвирий санъатининг алоҳида тури нима сабабдан ов усули деб аталади ҳамда саклар бу орқали нималарни англатишни хоҳлаган деб ўйлайсиз?

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

ТОСМЎЛА АРХЕОЛОГИК МАДАНИЯТИ

35-§. САКЛАРНИНГ ДИНИЙ ИШОНЧ-ЭЪТИҚОДЛАРИ ВА АНЪАНАЛАРИ

Бугунги дарсда:

сакларнинг диний-эътиқодлари билан танишамиз;

сакларнинг диний анъаналари ҳақида биламиз.

Таянч сўзлар:

- Қуёш худоси
- Қурбонлик
- Гавдалантириш
- Тотемизм
- Анимизм
- Тумор

Саклар нимага сиғинишган?

Саклар яшаган даврга оид археологик ёдгорликлар билан танишиш жараёнида биз уларни олов, от, Қуёш ва бошқа осмон жисмларига сиғингани ҳақида тушунчага эга бўлдик. Қадимги муаллифлар сакларнинг Қуёш худосига сиғингани тўғрисида ёзган. Улар Қуёш худосига бағишлаб, қурбонлик учун от сўйган ва Қуёш худосини қанотли фуроқ оти қиёфаси, олов билан боғлаган. Йиртқич бургутлар тасвири ҳам Қуёш худоси рамзи бўлган. Фантастик эртакларда Қуёш худоси осмонда тўртта фуроқ от ёки тўртта бургут учириб олиб юрадиган икки ғилдиракли арава билан юрган.

Саклар барча ёмон нарсалардан тозалайдиган қудратли куч сифатида оловга сиғинганлар. Шунинг учун уйдаги олов ёқиладиган ўчоқ муқаддас жой саналган.

Ёдда тутинг!

Сакларнинг оловга боғлиқ ишончлари сарқитлари бугунги кунгача қозоқлар орасида оловга ружу қўйиш, янги тушган келинга оловга ёғ қуйдириш, ёмон туш кўрган одамнинг бошидан айлантирилган тузни ёниб турган оловдан ҳам айлантириб унга ташлаш турларида сақланган.

Саклар қадимги қабилалардан келаётган анъаналар бўйича ҳайвон ва қушларга ҳам сиғинганлар. Бундай эътиқод тури фанда *тотемизм* деб аталади. Айрим уруғ-қабилалар орасида ўзларининг келиб чиқиши, аждодларининг қандайдир муқаддас ҳайвон ёки қушлардан

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Оққуш — муқаддас қуш

Кўчманчилар оққушни ниҳоятда қадрлаганлар. Улар оққушни тозалик, гўзаллик, муҳаббат рамзи сифатида кўрган. Сакларнинг Позирик қўрғонидан оқ кигиздан тикилган ичига буғу жуни тиқилган ҳолда ясалган оққуш қуши томни суяб турган тўрт дарахт танаси тепасига ўрнатилган.

Тепасидан рангли кигиз билан ёпилган бундай томларни саклар муайян диний маросимлар ўтказиш учун қўллаганлар. Олимларнинг таъкидлашича, улар бундай маросимлар чоғида тангри билан тиллашамиз, деб тушунганлар.

тарқалгани тўғрисидаги афсоналар сақланган. Ана шу афсоналарга риоя қилинган ҳолда ҳайвон ва қушлар муқаддас саналган ва улар тасвири туширилган *туморлар* ясашган. Саклар турли хил туморлар ўзларини ёмонликлардан асрайди, деб ўйлаганлар. Жангларда ҳимоя қилади деган фикрда ана шу ҳайвон ва қушлар тасвири билан қурол-яроғлари, от юганларини безатганлар. Саклар ҳайвон ва қушларнинг турли хусусиятларига боғлиқ афсоналар яратиб, уларни муқаддас деб билганлар.

Шу билан бирга, улар ҳар бир ашё ўз жони, руҳига эга, деган ишончда бўлган. Эътиқоднинг бундай тури фан тилида *анимизм* деб аталади.

Тотемизм, анимизм деб нимага айтилади? Қозоқ халқида туморга оид қандай ишонч-эътиқодлар бор?

Изланинг!

Олтинга бурканган семурғ

Олтинга бурканган семурғ — афсонага айланган қабила номи. Ушбу атама биринчи марта юнон тарихчиси Геродот асарларида учрайди. Афсонага кўра семурғлар юрти олтинга бой бўлган. Улар ана шу олтинларни ҳимоя қилиш учун от қиёфасида тасвирланган аримаспилар билан уруш олиб борган. Ярим афсонадан вужудга келган семурғлар — олтинга бой Орқа, Олтой тоғларида яшаган кўчманчи қабилалар қариндошларидир.

Умуман семурғ қуши қадимги кўчманчиларнинггина эмас, балки кейинги даврлардаги қозоқлар адабиётларида ҳам учрайди. Шунинг учун Остона шаҳридаги "Қазақ елі" монументида семурғ қуши тасвирланган.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Топшириқ

Сакларнинг ишонч-эътиқодлари тўғрисидаги жадвални тўлдиринг.

№	Сакларнинг ишонч-эътиқодлари	Ўзига хосликлари, сабабини таърифлаб ёзинг

Билимингизни текширинг!

Сакларнинг олов, Қуёш, аждодлар руҳига сиғингани ҳақидаги маълумотларни қандай билиш мумкин?

36-§. ТОСМЎЛА МАДАНИЯТИ. "МЎЙЛОВЛИ ҚЎРҒОНЛАР" СИР-СИНОАТЛАРИ

Бугунги дарсда:

- мамлакатимизнинг марказий ҳудудидан топилган сакларнинг Тосмўла маданияти билан танишамиз;
- Тосмўла маданиятигагина хос бўлган "Мўйловли қўрғонлар"нинг ўзига хосликларини ҳамда уларнинг нима сабабдан бундай атамага эга бўлгани тўғрисида биламиз.

Мамлакатимизнинг марказий ҳудудларида яшаган сак қабилаларининг археологик маданияти — *Тосмўла маданияти* деб аталади. Тосмўла деган ном кенг кўламли археологик тадқиқот ишлари олиб борилган ер — Тосмўла ён-бағри номига мос тарзда қўйилган.

Тосмўла маданиятини қолдирган сак қабилалари Марказий Қозоғистонда яшаган *исседондар* бўлиши керак.

Таянч сўзлар:

- Тосмўла маданияти
- "Мўйловли қўрғонлар"
- Қуёшга сиғиниш

Ёдга туширинг!

Қозоқ даштида арава қачон пайдо бўлган?

Тосмўла маданиятини ўрганиш ишларини 1946 йилдан бошлаб таниқли қозоғистонлик тадқиқотчи А. Марғулон ва унинг шогирди М. Қодирбоевлар олиб борган. Тосмўла маданиятининг асосий хусусияти "Мўйловли қўрғонлар" билан тавсифланади.

"Мўйловли қўрғонлар" деб нимага айтилади?

"Мўйловли қўрғонлар" — Илк темир даврига мансуб Сариорқадаги Тосмўла маданиятининг анъанавий ёдгорликлари. "Мўйловли қўрғонлар" деб аталишига қўрғонлар ташқарисидан шарққа томон

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

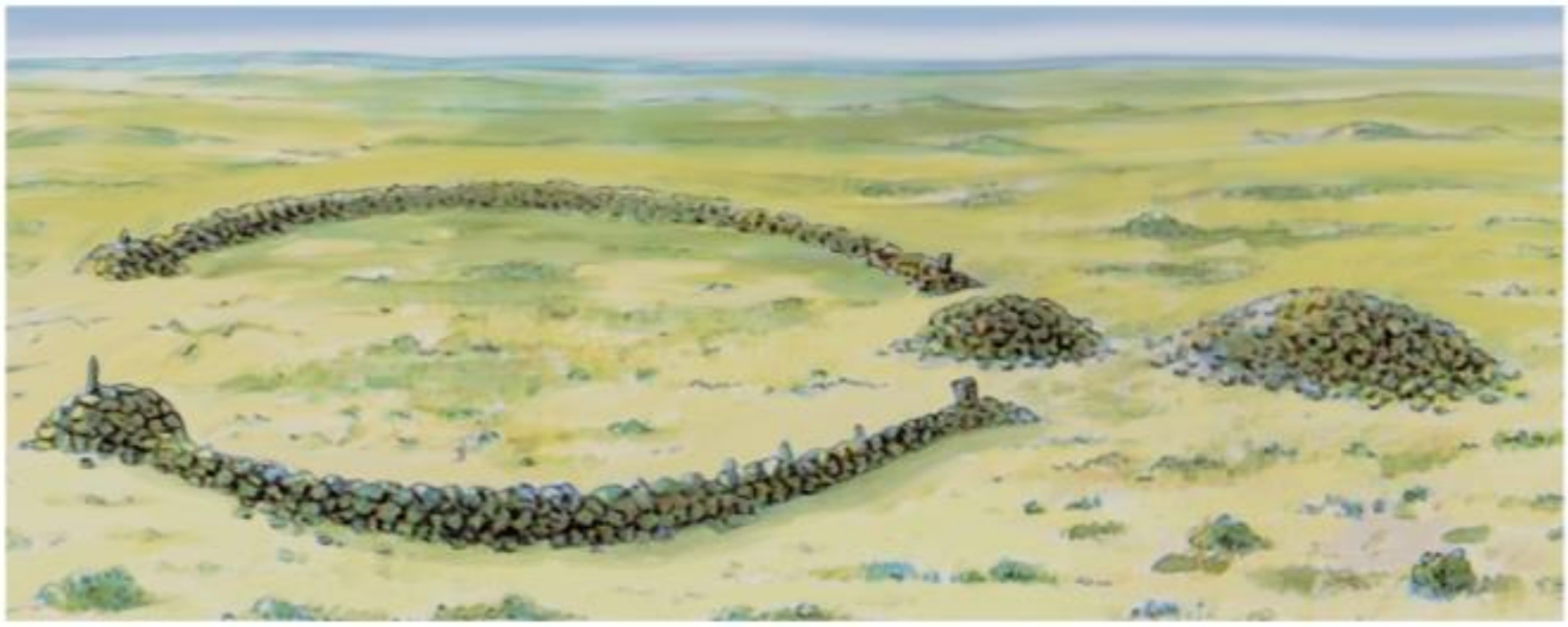

“Мўйловли қўрғон”

тортилган мўйловсимон иккита қаварик тошлар тизими мавжудлиги сабаб бўлган.

“Мўйловли қўрғонлар”нинг ўзига хос хусусиятлари шундаки, у иккита қўрғондан иборат мажмуани ўз ичига олади. Мажмуа одам дафн қилинган катта қўрғондан, унинг шарқида жойлашган анъанавий қўшимча кичик қўрғондан ва қўшимча қўрғондан шарққа томон тортилган иккита ярим ёйсимон эгилган “мўйлов”дан иборат.

Айрим ҳолларда мажмуада қўшимча қўрғон ҳам бўлган. Қўшимча қўрғонга марҳум дафн қилинмайди, фақат от суяклари ва сопол идишлар қўйилади.

“Мўйловли қўрғонлар” нима сабабдан қурилган?

Олимлар “мўйловли қўрғонлар” мазкур ёдгорликларни қолдирган сак қабилаларининг диний ишонч-эътиқодлари билан боғлиқ, дея таъкидлайдилар. Бу Қуёш (олов) тангрисига сиғинишдан келиб чиққан. Қўрғонлардаги “мўйловлар”нинг шарққа томон тортилгани ҳам ана шу сабаб туфайлидир. Қадимги аждодлар руҳини ардоқлаш каби анъаналар билан ҳам чамбарчас боғлиқ. “Мўйловли қўрғонлар” мажмуасида оламдан ўтган машҳур шахсларни хотирлаш, видолашиш, уларнинг буюк руҳларини абадиётга кузатиш маросимлари ўтказилган.

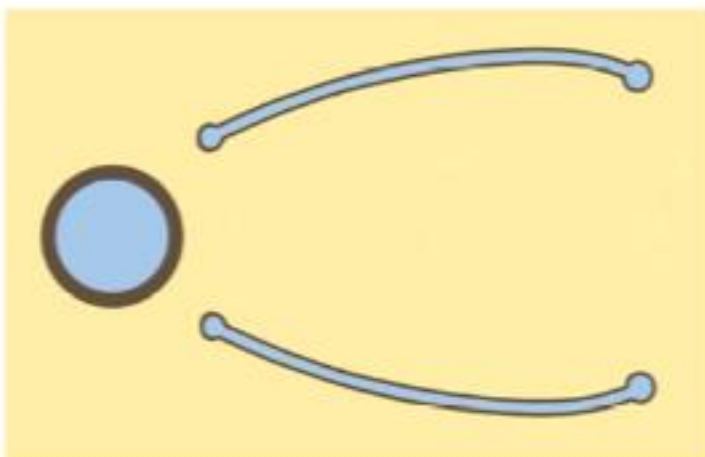

Қўшимча қўрғонлардан иборат “Мўйловли қўрғон” турлари

Қуёшга сиғиниш орқали вужудга келган диний анъаналарнинг моҳияти нимада?

Дафн маросимига қатнашган турли гуруҳ вакиллари қўшимча қўрғондан шарққа томон қаварик тош тизмаларини курган. Бу “мўйлов”ларда шартли турда олов ёниб турган. Асосий қўрғонга дафн қилинган оқсуяк, шоҳзода кишининг

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

руҳи қўшимча қўрғондаги отга миниб, ҳар хил гуруҳларга мансуб одамлар билан тамадди қилиб (сопол идиш) хайрлашгандан кейин “оловли кўприк” орқали шарққа, яъни Тангрилар масканига отланади деб ишонганлар.

Топшириқ

Жадвални дафтарга чизинг ва бўш катакларни тўлдиринг.

Сакларнинг археологик ёдгорликлари

Сакларнинг археологик ёдгорликлари номи	Топилган жойи	Ўзига хос хусусиятлари	Ўрганган олимлар	Саклар тарихи ва маданиятига доир қандай маълумотлар беради?
Эсик қабристони				
Бесшотир қабристони				
Шиликти қабристони				
Берел қабристони				
Тосмўла маданияти				

Билимингизни текширинг!

“Мўйловли қўрғонлар” қурилишида “мўйловлар”нинг бўлиши нималарни англатади ва “Мўйловли қўрғонлар” мажмуасида қадимги саклар ўтказган диний анъаналарнинг мазмуни нималарда мужассам топган, деб ўйлайсиз?

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

САК МАЛИКАСИ ТЎМАРИС

37-§. САКЛАР ЖАМИЯТИ ТУЗИЛИШИ

Бугунги дарсда:

- сакларнинг қариндошлик муносабатлари тавсифи ва бу каби муносабатларнинг аста-секин қандай тарзда ўзгарганини ўқиб-ўрганамиз;
- сакларнинг давлат бошқаруви ишларидаги ўзига хосликларни биламиз.

Таянч сўзлар:

- Қабила кенгаши
- Давлат бошқаруви
- Қўмондон
- Қаҳрамон

Саклар даврида одамларнинг бронза даврида уруғ муносабатлари парчалана бошлаган. Ана шундай шароитларда янги ижтимоий муносабатлар тезкор суръатларда шаклланган. Дастлабки пайтларда сакларда қариндошлик муносабатлари йирик *патриархал оилаларга* асосланган. Бироқ аста-секин кичик оилалар алоҳида ажралиб чиқиб яшай бошлади.

Ёдга туширинг!

Она уруғи жамоаси деб нимага айтилади ва патриархал оилалар қандай даврларда пайдо бўлган?

Шунинг учун саклар жамияти бир-бирига қариндош эркин ва озод кишилар иттифоқидан иборат бўлган. Археологик манбалар бўйича сакларда айрим одамлар, кейинчалик оилаларнинг хусусий мулклари бўлганини билиш мумкин. Биз буни бронза ёки сополдан ясалган идишлардаги муҳрлар орқали биламиз.

Ёдда тутинг!

Патриархал оилалар энг яқин қариндошларнинг бир неча авлодларидан ташкил топган. Улар хўжаликни биргаликда юритган. Бундай оилаларда эркак киши оила бошлиғи сифатида барча ҳукмронликни ўз қўлига олган.

Саклар жамиятидаги одамларнинг турмуш даражаси ҳам ўзгара бошлаган. Одамлар қўлида ортиқча бойлик, ортиқча маҳсулотлар, қимматбаҳо ашёлар тўплана бошлаган. Ердан одамлар жамоа бўлиб фойдаланган. Чорва моллари эса оилалар мулки бўлган.

Саклар жамияти тузилишининг жадвали. Саклар жамиятини жадвал турида қуйидагича кўрсатиш мумкин:

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Жадвал бўйича сак қабилаларининг энг тепасида турган кичик оилалар ўзлари ажралиб чиққан катта шажара номи билан аталади.

Кичик ва бир-бири билан қариндош оилалар гуруҳи
↓
Кўчманчилар жамоаси
↓
Қабилалар
↓
Қабилалар иттифоқи

Қабилалар эса қариндош одамлардан ташкил топади. Ҳар бир қабила ўз номи ва ўз ерига эга бўлган. Қабила аъзоларининг диний анъаналари умумий бўлган. Улар умумий масалаларни ҳал қилиш учун мунтазам равишда қабила кенгашини ўтказиб турган. Ҳар бир қабила ўз раҳбари ва ҳарбий қўмондонига эга бўлган.

Сакларнинг давлат бошқаруви иши. Сакларда дастлабки пайтларда мамлакатни бошқариш ҳарбий демократияга асосланган. Ҳарбий-демократик жамиятда мамлакатни бошқарув ишлари жилови қабила оқсоқоллари билан бирга қўмондонлар, қаҳрамонлар қўлида бўлган.

Бу қизиқ!

Ктесий — мил. авв. IV асрда яшаган қадимги юнон тарихчиси ва шифокори. У ўзининг "Форс тарихи" асарида сак аёллари ҳақида: "Мард ва жасур, уруш хавф-хатари вужудга келганда эрларига ёрдамлашади" дея баён қилган.

Қабила кенгаши жуда муҳим роль ўйнаган. Унга барча эркак фуқаролар иштирок этиши шарт бўлган. Эркак кишилар ўрни уларнинг уруғ-қабилалари ўрнига кўра аниқланган.

Чунки сак қабилаларининг даражалари ҳар хил бўлган. Масалан, улардан айримлари оддий кўчманчилардан иборат қабила, айримлари оддий деҳқон, яна бошқалари эса подшо авлодлари сайланадиган ҳукмрон қабилалар бўлган. Аҳолининг катта қисмини оддий кўчманчилар ташкил этган. Аммо қадимги манбаларга қараганда саклар жамиятида хотин-қизлар ҳам алоҳида ҳурматга сазовор бўлган. Улар ҳам эркаклар билан бирга давлат бошқарув ишларида иштирок этган. Геродот "Тарих" деб номланган асарида саклар ҳукмдори *Туморхоним* (Тўмарис) ҳақида муҳим маълумот қолдирган.

Аста-секин саклар жамиятида тенгсизликлар кучая бошлаган. Уруш пайтида қўлга киритилган топилмалар дастлабки пайтларда жангчилар ўртасида тенг бўлинар эди. Кейинчалик қабила бошлиқлари, қўмондонлар, қаҳрамонлар кўпроқ улуш ола бошлаган. Шу тариқа мулкий тенгсизлик вужудга келган. Жамиятда бойлар ва камбағаллар гуруҳи шакллана бошлаган. Сўнгра жамият аъзолари мулкини ҳимоя қиладиган, ижтимоий зиддиятларни ечадиган, ишлаб чиқариш ва уруш, мудофаа ишларини ташкиллаштирадиган аппарат — давлат пайдо бўлган.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Топшириқ

Сакларнинг давлат бошқаруви иши, одамларнинг жамиятдаги ўрни тўғрисида гап тузинг, ўзаро баҳс-мунозара ўтказинг.

Билимингизни текширинг!

Саклар жамиятидаги патриархал оилаларни тавсифлаган ҳолда, улардаги мулкдорлик ва ердан фойдаланиш хусусиятларини тавсифланг.

38-§. ТУМОРХОНИМ (ТЎМАРИС)

Бугунги дарсда:

- сакларнинг қўшни давлатлар билан алоқалари ҳақида биламиз;
- сакларнинг таниқли ҳукмдори Тумонхонимнинг қаҳрамонликлари билан танишамиз;
- сакларнинг ўз юрти мустақиллиги йўлидаги курашлари билан танишамиз.

Таянч сўзлар:

- Массагеттер
- Томирис
- Парсы патшалығы
- Кир патша

Мил. авв. VI асрда яшаган форс подшоҳи Кир II Мидия ва Ассурияни бирлаштириб Ахоманийлар салтанатини тузган. Шу даврдан бошлаб саклар форс подшоҳлиги билан алоқа ўрнатганлар. Форслар ва сакларнинг муносабатлари баъзан яхши, баъзан ёмон бўлган. Улар ўртасида вақти-вақти билан тинчлик ҳукмронлик қилган ва урушлар бўлиб турган.

Саклар. Рассом А. Дузелхонов

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Кир подшоҳи ўз душманларига қарши уруш очган пайтларда жангчи саклар билан ҳарбий иттифоқ тузиб, улардан ёрдам сўраган. Масалан, Лидия подшоҳи Крез билан урушган пайтда саклар билан иттифоқ тузиб, улардан ҳарбий ёрдам олган. Форсийлар юртининг ҳукмдори машҳур Кир подшоҳ армияси "мағлубиятни билмайдиган армия" деган нуфузга эга бўлади. Подшоҳ Кир эндиликда сакларнинг кенг-беповён ерларига кўз тикади.

Ёдга туширинг!

Бу пайтда сакларнинг ҳукмдори машҳур Туморхоним бўлган. Туморхоним умр йўлдоши вафот этгандан кейин давлат бошқарувини ўз қўлига олган.

Бу пайтда сакларнинг ҳукмдори машҳур Туморхоним бўлган. Туморхоним умр йўлдоши вафот этгандан кейин давлат бошқарувини ўз қўлига олган.

"Подшоҳлар подшоҳи" деган номдан ҳовлиққан Кир Туморхонимга совчи юбориб, ўзига турмушга чиқишини сўраган. Туморхоним подшоҳ таклифларини қабул қилмаган. Чунки у подшоҳнинг ўзига эмас, энг аввало, унинг юрти ва ерига кўз тикканини яхши тушунган. Хонимнинг турмушга чиқишдан бош тортган жавобини эшитган Кир тез орада ҳарбий қўшинларини тўплаб, сакларга қарши жангга отланади. Туморхоним яхши қуролланган, кўпсонли қўшинларга эга форс армиясининг етиб келгани тўғрисидаги хабардан воқиф бўлади. Хоним ўз халқи билан маслаҳатлашган ҳолда форс армиясига ҳеч қандай қон тўкишларсиз ортга қайтишни таклиф қилади. Агар ушбу таклифни қабул қилмаса у ҳолда уларга уруш бўладиган жойни танлаш имконини беради.

Ўйланг!

Саклар ва форслар ўртасидаги музокаралар нима сабабдан ижобий якун топмаган?

Қўшинларининг кучига ишониб мағрурланган Кир сакларнинг кичик қўшинларига қарши уруш бошлайди. Мана шу уруш пайтида душманлар қўлига Туморхонимнинг ўғли Спаргапис асирликка тушади. Хоним Кирга вакил юбориб, ўғлини тутқинликдан озод қилишини сўрайди. Бироқ улар душманлар қўлига тушган шоҳзодани озод қилишдан, тинчлик шартномасини тузишдан бўйин товлайди.

Туморхоним битимдан бўйин товлаган душман аскарларига қарши жангга чиқади. Икки ўртада бўлиб ўтган катта жангда илгари ҳеч мағлуб бўлмаган Кир подшоҳи аскарлари тамомила енгилади. Бу воқеа мил. авв. 530 йилда рўй беради. Подшоҳнинг ўзи асирликка тушиб саклар қўлида вафот этади.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Туморхоним ҳаёти сўнггигача юртини адолатли бошқариб, тинч ҳаётни сақлаб қолади.

Топшириқ

Тумархоним сифатида тасвирланган расмдан сак жамиятидаги одамлар ўрни тўғрисида қандай хулоса чиқариш мумкин? Расмга диққат билан қаранг ва унда кўрганларингиз инсоннинг ижтимоий ўрни, маданияти тўғрисида қандай тахминлар қилиш учун имкон беради? Фикрларингизни синфдошларингиз билан бирга таҳлил қилинг.

Билимингизни текширинг!

Сакларнинг машҳур подшоҳи Туморхоним нима сабабдан подшоҳ Кир таклифларини қабул қилмаган ва Кир нима сабабдан мағлубиятган учраган, деб ўйлайсиз?

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

ШИРОҚНИНГ ҚАҲРАМОНЛИГИ

39-§. САКЛАРНИНГ ИЖТИМОИЙ ТУЗИЛИШИ

Бугунги дарсда:

сак жамияти қандай ижтимоий гуруҳларга бўлинганлиги тўғрисидаги маълумотларга эга бўламиз;

сакларнинг ҳукмдор шажаралари подшоҳлари тўғрисидаги маълумотларга эга бўламиз.

Ижтимоий тузилиш деб нимага айтилади?

Ижтимоий тузилиш бу — жамиятнинг ички тузилиши. Ижтимоий тузилиш асосида ижтимоий меҳнат тақсимоти яққол кўринади. Шунга кўра ҳар бир гуруҳнинг ўзига хос заруриятлари ва манфаатлари пайдо бўлади. Шунингдек, жамиятдаги қоидалар ва одамлар ўрни, уларнинг ўзларига хос ҳаёт тарзи шаклланади.

Таянч сўзлар:

- Ижтимоий гуруҳ
- Жангчилар
- Коҳинлар
- Жамоа аъзолари
- Ҳукмрон шажара

Ёдда тутинг!

Ижтимоий гуруҳ бу — муайян иш билан шуғулланадиган, турмуш тарзи ўхшаш, жамиятда ўз ўрнига эга бўлган кишилар гуруҳидир.

Саклар жамиятидаги одамларнинг турли ижтимоий гуруҳларга бўлинганини биз археологик қазилма ишлари натижасида билмоқдамиз. Масалан, саклар давридан қолган истеҳкомлар, қўрғонлар ҳажми, улардан топилган ашёлар ҳар хил. Айрим қўрғонлар жуда катта бўлиб, марҳумнинг кийим-кечаги ҳам бошқача, унинг ёнидан қимматбаҳо ашёлар кўп топилса, навбатдаги қўрғонларда майит ёнидан оддий сопол идишлар, кундалик ҳаёт учун зарур бўлган оддий нарсалар топилган. Шунингдек, ёзма манбаларда ҳам сакларнинг ҳар хил гуруҳларга бўлингани ҳақида ёзилган.

Ёдга туширинг!

Саклар тўғрисида қандай ёзма манбаларни атай оласиз?

Саклар жамиятида қандай ижтимоий гуруҳлар бор эди?

Саклар жамиятида асосан учта ижтимоий гуруҳ бўлган. Биринчи гуруҳга қўмондонлар ва қаҳрамонлар, иккинчи гуруҳга коҳинлар,

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Қазилма ишлари жараёнидаги катта ҳажмли қўрғон

башоратчилар, табиблар кирган. Улар ҳам сак жамиятининг нуфузли одамлари сафида бўлган.

Сакларнинг учинчи гуруҳини жамиятнинг эркин аъзолари ташкил этган. Улар давлат аҳолисининг катта қисмини эгаллаган. Ҳар бир жамоа аъзолари шахсий чорва молларига, алоҳида турар-жойларга, хўжаликларга эга бўлган. Улар тинчлик пайтларида чорва молларини боқиб, экин экиб, ўз хўжаликлари билан машғул бўлган. Уруш пайтида эса юртини ҳимоя қилиш учун қўшинлар сафидан ўрин олган.

Сак подшоҳлари ва хонимлари асосий учта ижтимоий гуруҳнинг барча вакилларидан ҳам юқори даражада бўлган.

Қадимги саклар подшоҳни Худо хоҳишини ерда амалга оширувчи деб қабул қилганлар. Сак подшоҳлари уруш ва тинчлик масалаларини ҳал қилган, бошқа давлатларга элчи тайинлаган, чет эллар билан иттифоқ тузиш масалаларига етакчилик қилган, армияни бошқарган. Меросхўрлик анъанаси бўйича подшоҳдан кейин унинг ўрнига укаси сайланган. Давлат тақдирига оид йирик масалаларни ҳал қилишда подшоҳ бутун халқни *қурултой* атрофига тўплаган. Подшоҳ ўзига тегишли давлатлар, қабилаларни ўз вакили орқали бошқарган.

Топшириқ

"Саклар қурултойи" деган мавзуда суҳбат уюштиринг.

Билимингизни текширинг!

1. Саклар жамиятидаги ижтимоий гуруҳларни атанг ва улар қандай ишлар билан машғул бўлган?

2. Саклар жамиятида, жамоа аъзолари билан солиштирилганда, подшоҳ, жангчи, коҳинлар ўрни ва роли нима сабабдан баланд бўлган, деб ўйлайсиз?

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

40-§. ШИРОҚНИНГ ҚАҲРАМОНЛИГИ

Бугунги дарсда:

сак жангчиси Широқнинг халқи ва юртини сақлаб қолиш йўлидаги қаҳрамонлиги тўғрисида ўқиймиз;

юнон муаллифи Полиэннинг ким эканини биламиз.

Таянч сўзлар:

- Широқ
- Доро I подшоҳ
- Скунха
- Полиэн
- Қаҳрамонлик

Саклар билан жангда вафот этган подшоҳ Кирнинг ўрнига подшоҳ Доро I ҳукумат тепасига келади. Мил. авв. 518 йили Доро I сакларга қарши жангга отланади. У қисқа вақт ичида сакларнинг айрим ҳудудларини бўйсундиришга эришади. Шу тариқа хаомаварга сакларининг бир қисми, Каспий қабилалари форс подшоҳига ноиложликдан солиқлар тўлашга мажбур бўлади. Айрим сак жангчилари форс подшоҳи армияси сафида хизмат қилади. Улардан бир қисми форс подшоҳининг “абадий ўн минглик” деб номланадиган алоҳида қўшинлари таркибида бўлган.

Сак жангчиси Широқнинг қаҳрамонликлари тўғрисида юнон муаллифи Полиэн ўз асарларида батафсил ёзган.

Подшоҳ Доро I сакларни босиб олиш учун айёрлик қилади. У ўз қўшинларининг бир қисмини сакларча кийинтириб, уларнинг олдига жўнатади. Бундай айёрликдан бехабар саклар бошлиғи Скунха қўлга тушади.

Полиэн ким ва унинг қандай асарлари бор?

Изланинг!

Ёдга туширинг!

Скунха подшоҳнинг қиёфаси тасвирланган Беҳустин ёдгорлиги тўғрисида нималар биласиз?

Ёдга туширинг!

Доро I гача форслар саклардан қандай мағлуб бўлган эди?

Омон қолган сак қўшинларини душман ҳайдайди. Шу пайтда саклар таркибида бўлган Широқ исмли ёш бола уларга бир таклиф айтади. У ўз танасини яралаб, форслар олдидан чиқади. Қабиладошлари томонидан хўрланганини, энди улардан ўч

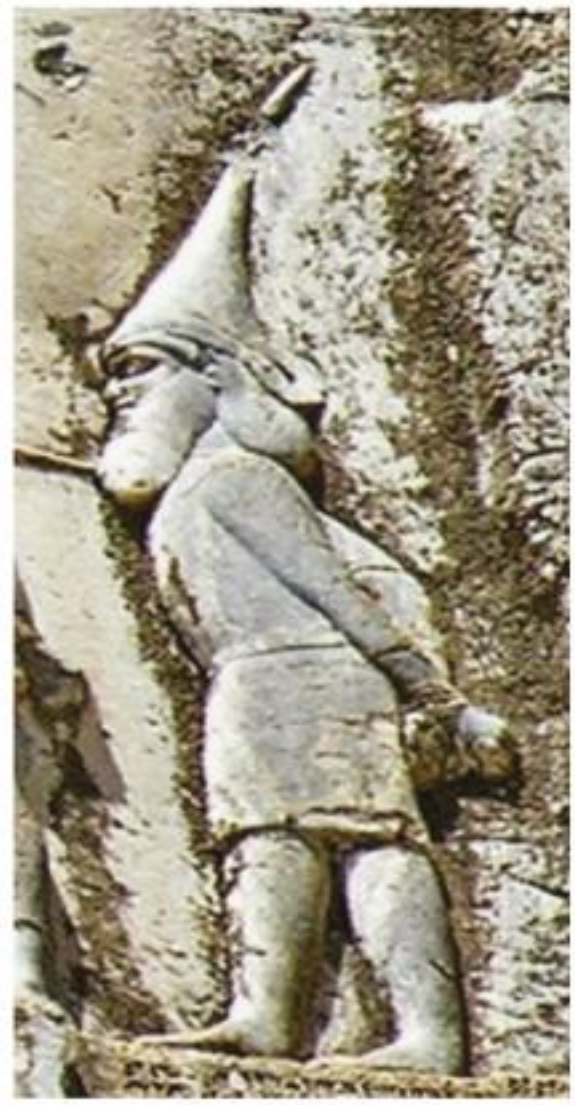

Беҳустин қоятошидаги Скунха подшоҳ тасвири

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Довюрак Широқнинг форсларни алдаб чўлга олиб бориши

Бу қизиқ!

"Абадий ўн минг" — подшоҳ Доро I армиясининг энг илғор гуруҳи. "Абадий" деган номга эга бўлишига қўшинлар сони доимий равишда ўн минг кишидан камаймагани сабаб бўлган, деган фикр бор. Мазкур армия сафи доимий равишда энг кучли жангчилар ҳисобидан тўлдирилиб борилган.

олиш истагида эканини билдиради. Шундай қилиб Широқ форсларнинг ишончига киради. У: "Атрофимиздаги қудуқлар тўла заҳарланган, ўтлари ёқилган. Бу ерларда сув йўқ. Биз келаётган йўл — танҳо йўл" — деб уларни даштли чўлнинг энг чеккасига бошлаб боради. Улар шундай қилиб етти кун, етти тун юради. Доро I нинг аскарлари сувсизлик ва жазирамадан қазо бўла бошлаганда алданганларини англаб етади. Широқ усули асосида душман аскарларининг тенг ярми нобуд бўлади. Шундай қилиб, ғалаба излаб келган душман аскарлари саклар юртида мағлуб бўлади.

Ўйланг!

Қозоқ халқидаги "Мард эл учун туғилар, эл учун ўлар" деган мақол саклар давридан буён сақланиб келинмоқда, деган фикрга нисбатан қандай муносабатдасиз?

Билимингизни текширинг!

1. Подшоҳ Доро сакларни босиб олиш учун қандай айёрликлар қилган?
2. Широқнинг қаҳрамонликлари аҳамияти нимада?
3. Широқнинг қаҳрамонликлари тўғрисида ёзиб қолдирган муаллиф ким?

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

САКЛАРНИНГ АЛЕКСАНДР МАКЕДОНСКИЙ ҚЎШИНЛАРИГА ҚАРШИ КУРАШИ

41-§. САК ҚАБИЛАЛАРИНИНГ ҚЎШНИ ДАВЛАТЛАР БИЛАН МУНОСАБАТЛАРИ

Бугунги дарсда:

сакларнинг қўшни давлатлар билан алоқаларини ўқиб-ўрганамиз;

сакларнинг савдо алоқаларини таҳлил қиламиз.

Таянч сўзлар:

- Сиёсий алоқалар
- Иқтисодий алоқалар
- Дашт йўли

Евросиё ҳудудида жойлашган сак қабилалари ўзларига қариндош уруғ-қабилалар билан бирга узоқ қабилалар ва давлатлар билан ҳам алоқалар ўрнатган. Улар ўзаро бир-бирлари билан курашиб, баъзан тинчлик ўрнатиб, сиёсий, маданий, иқтисодий алоқаларни қарор топтирган.

Қозоғистон ҳудудида яшовчи қабилалар Ўрта Осиё, Олтой, Хакасия, Тува ва Шимолий Монголиядаги қардош халқлар билан ўзаро алоқаларни амалга оширган.

Сак қабилалари шу пайтдаги энг кучли подшоҳликлар билан чамбарчас алоқалар ўрнатган. Улар қадим замонлардаги Ассурия, Мидия подшоҳликлари билан ҳар хил муносабатларни равнақ топтирган. Шунга боғлиқ ҳолда Персеполь саройидаги нақшинкор расмда мидиялик ва сак жангчисининг қўл ушлаб турган расми тасвирланган.

Мидиялик ва сак

Персеполь саройи тўғрисида гапириб беринг.

Изланинг!

Мил. авв. VI асрнинг ўрталарида Ахоманийлар давлати тузилган пайтдан бошлаб форслар билан муносабатлар кучайди.

Ёдга туширинг!

Сакларнинг форс ҳукмдорлари Кир, Доро I подшоҳлари билан ўзаро муносабатлари қандай бўлган?

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Саклар ўз давридаги халқаро йирик воқеаларда ҳам иштирок этган. Саклар мил. авв. VI аср охирлари ва V аср бошларида юнон-форс урушига қатнашган.

Савдо алоқалари. Саклар қўшни давлатлар билан сиёсий, иқтисодий алоқалар ўрнатган. Улар ўз даврида Олтой, Сибир, Шарқ ва Европа халқлари билан ҳам савдо алоқаларини йўлга қўйган. Мил. авв. I мингйилликларда Евросиё даштларида вақти-вақти билан анъанавий халқаро ярмаркалар ўтказилган.

Евросиё даштларини саклар бошқарган пайтларда Ғарб ва Шарқни, Ўрта Ер денгизи ва Хитойни боғлайдиган халқаро савдо алоқалари бошланган. Мил. авв. 1-мингйилликнинг ўрталарида дашт йўли пайдо бўлган. Геродотнинг ёзишича, Дашт йўли Қора денгиз ўлкасидан ўтиб, Дон соҳилларига, кейин Жанубий Урал ўлкасидаги савроматлар ҳудудидан Иртиш бўйига, сўнгра Олтойдаги аргиппейлар юртигача етган.

Ёдга туширинг!

Аргиппейлар кимлар эди ва қайси ўлкаларда яшаганлар?

Ундан кейин Монголия ва Хитойга томон чўзилган. Ушбу йўлнинг бир қисми Қозоғистон ҳудудида орқали ўтган. Саклар бу йўллар орқали ўзлари ишлаб чиқарган маҳсулотларни савдога қўйишган. Саклар ўз давридаги барча қудратли давлатлар билан чамбарчас алоқалар ўрнатган. Саклар ўзларининг кенг-бепоён ерлари ва жуда катта бойликларига кўз олайтирган чет эллик босқинчиларга зарба бериб, ўз мустақилликларини сақлаб қолган.

Сакларнинг кийим-кечаклари. Сакларнинг қўшни давлатлар билан муносабатлари туфайли биз уларнинг кийим-кечаклари хусусида ҳам билиб оламиз. Сакларнинг кийим-кечаклари тўғрисидаги маълумотлар ёзма манбаларда кўпроқ сақланган. Мазкур манбалардан биз сакларнинг кийим-кечаклари намуналари, бош ва оёқ кийимлари тўғрисида биламиз. Масалан, Геродот бир гуруҳ сакларнинг мустаҳкам кигиздан тикилган чўққи телпак кийганлари ҳақида ёзган.

Форс подшоҳи Ксерекс саройидаги, Доро подшоҳнинг қабрига ўрнатилган расмлардан саклар кийим-кечаклари намуналарини кўриш мумкин. Бу ердаги расмларда баланд чўққи телпак кийган сак, бутун танасини ёпиб турадиган тиззасигача етган камзул (пешмат) кийган, белига белбоғ боғлаган, тор шим ва пошнасиз пойафзал кийган. Белбоғининг ўнг томонига ханжар, чап томонига эса садоқ осиб олган.

Жанубий Қозоғистон ҳудудидан топилган сакнинг бронза ҳайкалида тикка ёқали қисқа камзул кийган, қиррали дубулға таққан одам тасвирланган. Еттисув ўлкасидан топилган олтин тақаларда кенг чакмон кийган салт отли одам тасвирланган.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Ксеркс саройидаги тиграхауда саклари қиёфаси

Шиликти қўрғони Аржан қабристони материаллари бўйича сакларнинг янгиланган кийимлари

Тоғли Олтойдаги муз бўлиб қотиб қолган сак қўрғонларидан уларнинг бир неча кийим турлари соф ҳолатда бузилмасдан бугунги кунгача етиб келган. Ушбу қабристонлардан чокларига қизил боғ юритилган безатилган оқ матодан тикилган кўйлаклар, оқ толдирма кигиздан, соболь чармдан тикилган пешмат топилган. Шунингдек, кенг кигизли курткачалар, эркаклар ва аёлларнинг кигиз пайпоқлари, аёлларнинг тор енгги безатилган камзуллари, шагрен этиклари, аёллар ва болаларнинг нимчалари ҳам бор.

Сакларнинг кийимлари кўп ҳолларда олтиндан тайёрланган буюмлар билан безатилган. Ҳукмдор шажара вакиллари ўзларининг пешматларига ҳар хил ҳайвон ва жониворлар тасвирланган олтин илгаклар қадаганлар. Хотин-қизлар олтиндан тайёрланган, асл тошлар билан қопланган ҳар хил зийнат буюмларини тақишган.

Топшириқ

Жадвални дафтарингизга чизинг ва устунларни тўлдиринг.

Сакларнинг қўшни халқлар билан алоқалари

Қайси давлатлар билан алоқа ўрнатган?	Алоқалар хусусиятлари	Бундай алоқалар тўғрисидаги маълумотлар қайси манбаларда ёзилган?

Билимингизни текширинг!

Контур харитадан фойдаланган ҳолда сакларнинг Дашт йўли деб номланган савдо йўли йўналишларини харитадан белгиланг.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

42-§. АЛЕКСАНДР МАКЕДОНСКИЙНИНГ САКЛАР УСТИДАН ЮРИШИ

Бугунги дарсда:

Александр Македонскийнинг саклар устидан юриши билан танишамиз;

Александр Македонский ҳақида халқимиз орасида сақланган манбаларни биламиз.

Таянч сўзлар:

- Аҳоманийлар
- Искандар Зулқарнайн
- Қозиғурт
- Дашт йўли

Мил. авв. VI асрнинг охирларида қадимги шарқда сиёсий шароит ўзгаришга юз тутади. Катта салтанат тузган форслар ва юнонлар ўртасида уруш бошланади. Ушбу урушда саклар форслар иттифоқдоши сифатида ёлланма қўшинлар таркибида форслар томонда юнонларга қарши курашади.

Юнон-форс урушида форслар мағлубиятга учрайди. Ғалаба қозонган юнонларни кўп ўтмай Македония каби кичик давлат ҳукмдори бўлган Александр босиб олади. У қадимги юнонлар ва форслар давлатини қўшиб босиб олиб, қудратли салтанат бунёд этади. Донгдор ҳукмдор, талантли қўмондон Александр Македонский ҳам сакларни ўзларига бўйсундиришни орзу қилган. Мағлубият нималигини билмаган довруқли қўмондон Буюк Александрнинг жангчилари ҳарбий жиҳатдан яхши тайёрланган эди. Улар кўпгина ҳудудларни ўзларига бўйсундириб, саклар юртигача етиб келади. Мазкур воқеалар баён қилинган маълумотларга қараганда, буюк қўмондон ҳозирги Қозоғистон ҳудудидан ортга қайтган. Унинг қўшинлари Келес ўлкаси, муқаддас Қозиғурт атрофидан орқага чекинган. Ушбу жойларда ҳозирги кунгача “Искандар

Бу ким!

Шарқ халқлари орасида Александр Македонскийнинг «икки шоҳи бор экан» деган овоза кенг тарқалган. Шунинг учун ҳам у «Зул-қарнайн» яъни «Икки шоҳли» деган номга эга бўлган. Александр Македонскийни қозоқлар ва ўзбеклар «Искандар Зулқарнайн» деб аташади.

Александр Македонскийнинг жангчилари

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Ўйланг!

Нима сабабдан Александар Македонский қисқа вақт ичида қудратли давлат туза олган юнон ва форсларни босиб олди, деб ўйлайсиз?

тепалиги", "Искандар кўприги" деган жой номлари сақланган. Шундай қилиб, Александр Македонскийнинг сак қабилаларини бўйсундириш учун амалга оширган юришлари муваффақиятсиз якун топган. Саклар унинг шарққа қараб юрадиган йўлларини тўсиб қўйган.

Ёдда тутинг!

Қозиғурт — диний афсоналарнинг қозоқча намуналари бўйича дунёни лойқали сув тошқини босган пайтда Нуҳ пайғамбар кемаси сузган муқаддас тоғ, инсоният ва тирик мавжудотлар тарқалган хосиятли жой.

Саклар ўзларининг кенг, бепоён ерлари ва жуда катта бойликларига кўз тиккан чет эллик босқинчиларга кучли зарбалар бериб, ўз мустақилликларини сақлаб қолган.

Ёдда тутинг!

Абай Қунонбоевнинг "Искандар" поэмаси Александр Македонскийнинг босқинчилик юришлари зарарлари ҳақидадир.

Абайнинг "Искандар" поэмаси Александр Македонскийга бағишланган. Шоир Искандарнинг ҳаётини баён қилади, унинг ер юзини босиб олишга доир босқинчилик сиёсатини қоралайди. Поэмада Искандарнинг устози, тарбиячи, буюк файласуф-маърифатпарвар Аристотель ёвузлик сари етаклайдиган очофотлик эканини кўрсатган ҳолда адолатни, донишмандликни унга қарши қўяди.

"Бу — инсон кўз суяги" — деди хонга.
Тўярми инсон кўзи минг-минг сонга?
Очофат кўз ер юзига тўймаса ҳам,
Ўлгач тўяр, кўзга қум қуйилганда.

Бу кофир кўз дунёни катта-катта
Олган сари дунёга тўярмикан?
Қанча тирик юрса ҳам ўлган каби,
Бошқа кўзлар ила бир хил бўлар экан.

Устозининг ҳикматли сўзлари ношукур Искандарни ўйлашга мажбур қилади. У изидан қайтади. Шундай қилиб, шоир Аристотелга Искандарни бўйсундириб, ёвузликнинг адолатдан мағлуб бўлишини намоён қилади.

Саклардаги жанговарлик кайфиятлари, озодлик ва эркинликни севиши ҳамда ҳар доим тинчлик ва ҳамжиҳатликни сақлаш сари интилган ҳаракатлари бошқа анъаналардан кўра устун бўлган. Бу анъаналар ҳалигача ўз аҳамиятини йўқотмаган.

Билимингизни текширинг!

Саклар ўз озодлиги ва эркинлиги учун кимлар билан урушишга мажбур бўлган ҳамда нима сабабдан бошқа ҳукмдорлар сакларни ўзларига бўйсундиришни орзу қилган?

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Мустаҳкамлаш учун савол ва топшириқлар:

1. Саклар кимлар бўлган?
2. Саклар қандай қабилалардан ташкил топган?
3. Саклар тўғрисида маълумотлар қайси тилларда ёзилган?
4. Беҳустун тошбитикларида саклар тўғрисида қандай маълумотлар бор?
5. Туморхоним ким?
6. Широқнинг қаҳрамонликлари аҳамияти нимада?
7. Саклардан қолган археологик ёдгорликлар қандай аталади?
8. Археологик маълумотлар ёзма маълумотлардан қандай фарқ қилади?
9. Археологик ёдгорликлар бизга саклар тўғрисида қандай маълумотлар беради?
10. Александр Македонский тўғрисида нималар биласиз?
11. Саклар жамияти тузилиши ҳақида гапириб беринг.
12. Саклар жамиятида одамлар қандай ижтимоий гуруҳларга бўлинган?
13. Сакларнинг амалий-тасвирий санъатидаги ўзига хос усул қандай аталади?
14. Саклар пайтида қоятошларга чизилган расмларда нималар тасвирланган?
15. "Подшоҳ қўрғонлари" деб нимага айтилади?
16. Эсик қўрғонидан топилган одам нима сабабдан "Олтин одам" деб аталган?
17. Бесшотир қабристонининг катта қўрғонлари нима сабабдан "Сак эҳромлари" деб аталган?
18. Шиликтидан топилган "Учинчи олтин одам" ким?
19. Берел қўрғони нима сабабдан "Аср янгилиги" деб аталади?
20. Тосмўла маданияти мамлакатимиздаги қайси ҳудуддан топилган?
21. "Мўйловли қўрғонлар" тузилишининг ўзига хосликлари нимада?

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

IV

УЙСУНЛАР ВА ҚАНҒЛИЛАР

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

УЙСУНЛАР ТЎҒРИСИДА ЁЗМА МАНБАЛАР

43-§. ҚАДИМГИ УЙСУНЛАР КИМЛАР ЭДИ?

Бугунги дарсда:

- қадимги уйсун давлати ҳақида биламиз;
- уйсунлар хўжалиги ва сиёсий-ижтимоий тузумидан хабардор бўламиз.

Таянч сўзлар:

- Уйсун
- Кунбий
- Тяньшань

Уйсунлар Қозоғистон ҳудудида қадимдан буён яшаган қабилалардан бири ҳисобланади. Улар мил. авв. IV—III асрларда алоҳида давлат сифатида яшаган. Уйсунлар Марказий Осиёдан кўчиб борган. Дастлаб улар Хитойнинг шимоли-ғарбидаги Лобнор, Тяншань тоғларида яшаган. Кейинчалик кўчиб юриб Еттисув, Шарқий Қозоғистондаги Тарбағатой тоғларигача етиб борган. Улар асосан Или текисликларида истиқомат қилганлар. Ғарбий чегералари Чу ва Талас дарёлари орқали ўтиб, қанғлилар билан чегаралашган. Шимолий қисми Балхаш кўлигача етган. Шу тариқа уйсунлар яшаган ҳудуд Шарқда Хитойнинг шимоли-шарқидаги ҳудудлар, Ғарбда Чу ва Талас дарёлари соҳилларидаги Фарғона, шимолида эса Тарбағатойдаги қанғлилар билан чегарадош бўлган.

Уйсунлар замонига мансуб тўртта барг шаклли олтин тўғноғич

Мил. авв. III асрда Қозоғистон ҳудудида яшаган қабилаларда давлат белгилари бўлган. Уйсунларнинг пойтахти Чигучен (“Қизил текислик шаҳри”, “Қизил қўрғон” ёки “Қизил водий”) Иссиққўл кўли соҳилларида жойлашган.

Уйсунларнинг олтин осма попуги

Уйсунлар туркий халқларнинг аждодлари бўлган деган тахминлар ҳам бор. Ҳозирги кунда ҳам қозоқ халқининг йирик уруғларидан бири “уйсун” деб аталади.

Дастлабки давлат бирлашмаларининг ташкил топишида илк одимлар. Ҳозирги Марказий Осиё ҳудудидаги дастлабки давлат бирлашмалари мил. авв. 1-мингйилликларда шакллана бошлагани маълум.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Уйсун, қанғли ва ҳун қабила иттифоқларининг жойлашиши

Бундай бирлашмалар дастлаб *уруғ* турида бўлган, аста-секин одамлар сони ўсиб, кўпайишига боғлиқ ҳолда *қабилалар* ва *қабила иттифоқларига* айланган. Одамларнинг янги қабила иттифоқлари муайян ҳудудларда яшаганликлари туфайли ўзлари истиқомат қиладиган ерлари ва чорва молларини бошқа қабила иттифоқларидан ҳимоя қилиш зарурати вужудга келган. Чорва моллари сони кўп ва уларни ёядиган яйлов майдонлари чорва молларини боқиш учун анча қулай бўлса, ана шу одам ёки уруғ-қабилалар яхши яшаганлар. Шунга боғлиқ ҳолда камбағал қабилалар ўзларига яқин атрофлардаги бой қўшнилар ер ва молларини тортиб олиб, уларнинг ўзларини эса чўпон ва ишчиларга айлантириш тараддудида бўлган. Бу эса, чин маънода, одамларнинг яхши ва фаровон яшаши учун интилиш эди. Марказий Осиё ҳудудларидаги бир-бирига қўшни жойлашган уйсун, ҳун ва қанғли қабила иттифоқлари дастлабки давлат бирлашмаларини ташкил этиб, гоҳ урушиб, гоҳ аҳиллашиб, мураккаб шароитларда яшаган.

Бу муҳим!

Одамлар табиий офатларга қарши чиқиш, йиртқич ҳайвонлар ва бошқа жойларда яшовчи бегона одамлардан ҳимояланиш, яшаш учун зарур бўлган анъанавий хўжаликни ривожлантириш учун бирлашишга мажбур бўлган. Бирлашмаларнинг қариндошлик асосида бўлиши эса уни имкон қадар янада жипслаштирган.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Еттисув ўлкасида топилган буғу ҳайкали

Уйсунлар замонида тайёрланган архарлар тасвирланган камар тўғноғичи

Ўйланг!

Ўтган дарсларни ёдга туширган ҳолда, одамлар бирлашмаларининг тараққиёт тартибини аниқланг.

Уйсунлар хўжалиги. Хитой манбаларида уйсунлар хўжалиги ҳақида шундай дейилади: “Улар деҳқончилик билан ҳам, полиз экинларини экиш ишлари билан ҳам шуғулланмайдилар. Улар ўзларига тегишли чорва моллари билан серўт ва серсув бўлган жойларга кўчиб юриб яшайдилар”, — дея тавсифлайди. Уйсунлар ярим кўчманчи халқлар сирасига киради. Чунки уйсунлар фақат чорва молларини боқмаган, экин экиб, полиз маҳсулотларини етиштирган. Дарё бўйларида яшаган уйсунлар экин экиб, полиз маҳсулотларини етиштирган. Бироқ уйсунларда асосий бойлик мол боши сони билан ўлчанган. Чунки ер ва яйловлар барча кўчманчи халқлар каби уруғ ва қабилалар ихтиёрида бўлиб, ундан умумий тарзда фойдаланилади, чорва моллари эса муайян бир кишиларнинг шахсий мулки ҳисобланади. Уйсунлар орасида ким кўп отга эга бўлса, ўша киши жамиятда устувор кучга эга бўлган.

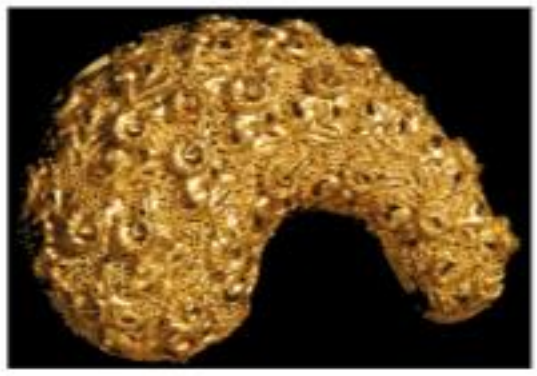

Еттисув ўлкасидан топилган улама камар тўқаси

Ёдга туширинг!

Қандай хўжалик ярим кўчманчилик деб айтилади?

Жаловли омборидан топилган икки буғи шаклига эга тўқа

Уйсунларнинг сиёсий ва ижтимоий тузилиши. Мамлакатни бошқарган хон *кунбий* деб аталган.

Кунбий мамлакатни учга бўлиб бошқарган. Унинг ўнг ва чап қанотларини қўмондонлар бошқарса, марказий қисми кунбий томонидан бошқарилган. Уруғ ва қабилалар эса ўзларининг ичидан чиққан бекларга бўйсунган.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Ёдда тутинг!

Қуёшни ҳамма нарсадан устун қўйиб, унга Тангри деб сиғинганликлари туфайли уйсунлар ўз ҳукмдорларини ҳам *кунбий* дея ҳурмат қилганлар.

Уйсунлар жамиятида ижтимоий ва мулкий тенгсизликлар бўлган. Жамиятни уруғ ва қабила аъзолари ташкил этган ва уларни кийимларига қараб ажратиш мумкин бўлган. Чунки улар ипак ва жундан тўқилган кийимлар кийишган. Бадавлат уйсунлар ўзларининг уюр-уюр отларига эга бўлган. Айримларининг отлари 5000 гача етган. Улар чорва молларига муҳр босишган. Бунга кейинги пайтларда олиб борилган қазилма ишлари исбот бўла олади. Уйсунларга мансуб қабристонлардан олтиндан, бронзадан ва лойдан тайёрларган муҳрлар топилган.

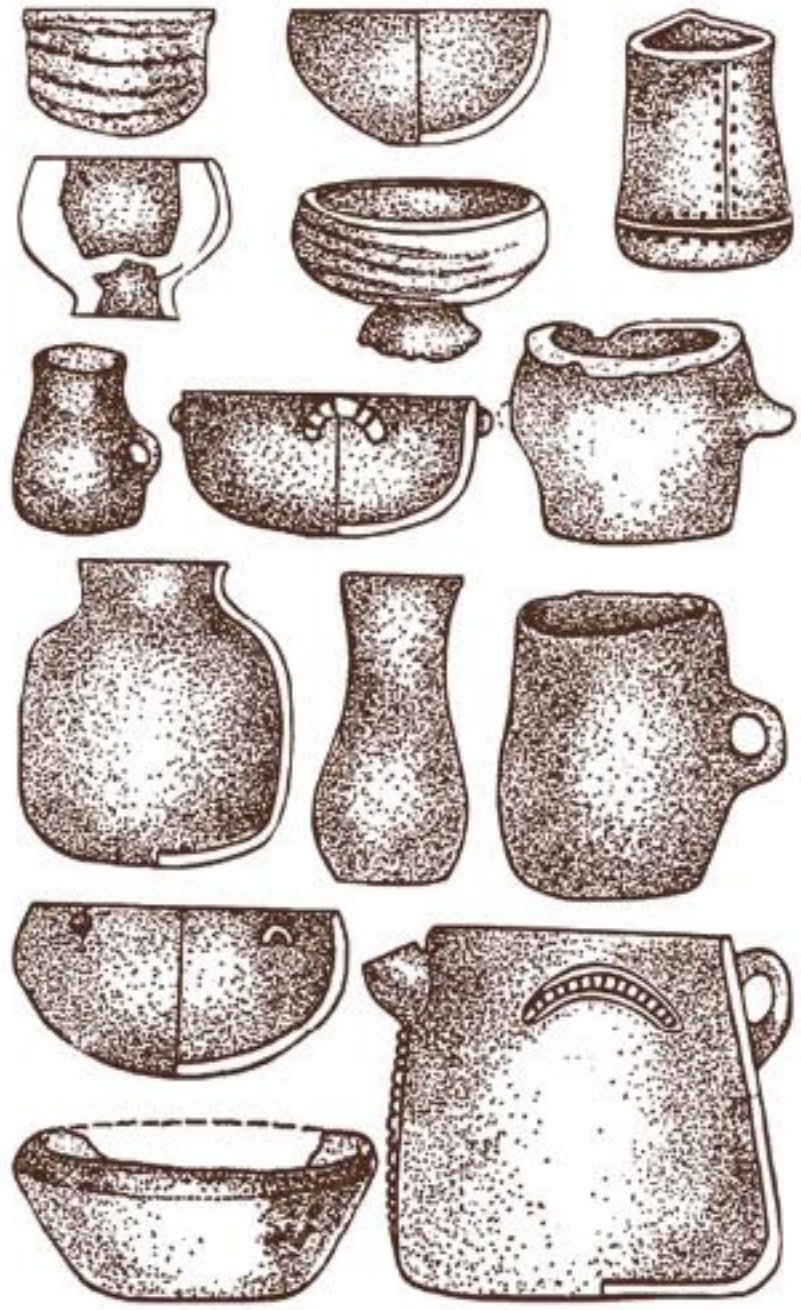

Еттисудан топилган уйсунларнинг сопол идишлари

Жамият ҳар хил гуруҳлардан ташкил топган: уруғбоши, давлатманд, бадавлат одамлар, жангчилар, коҳинлар, оддий чўпон ва деҳқонлар. Чўпон ва деҳқонлар энг катта гуруҳ бўлган. Уруш пайтида асирликка тушганлар қулларга айлантирилган. Қуллар меҳнатидан уй хўжалигида фойдаланилган. Бойлар катта қўрғон ва қабристонларга дафн қилинган. Марҳумнинг ёнига қимматбаҳо ашёлар, қурол-яроғ ва идишлар қўйилган. Оддий чўпонлар қабрлари эса жуда оддий бўлган. Улар қабрларига, асосан, тирик чоғида фойдаланган ашёларигина қўйилган.

Топшириқ

Уйсун давлатининг қадимги ва кейинги юртларини харитага чизиб кўрсатинг.

Билимингизни текширинг!

1. Кишиларнинг биринчи қабилавий бирлашмалари қандай тузилгани хусусида гапирдик. Уларнинг давлат бирлашмаларига бирлашишлари учун қандай заруратлар бўлган? Мамлакатимиздаги илк давлатлар қачон шакллана бошлаган?

2. Уруғ, қабилаларга бирлашиш кўчманчилар ўртасида узоқ вақт сақланган. Бунинг сабаблари нимада деб ўйлайсиз?

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

44-§. УЙСУНЛАР ҲАҚИДА ХИТОЙ МАНБАЛАРИ

Бугунги дарсда:

- уйсунлар тўғрисидаги хитой манбалари билан танишамиз.

Таянч сўзлар:

- Хань сулоласи
- Қизил қўрғон
- Жан Чянь
- "Ғарбга саёҳат"

Уйсун атамаси хитой манбаларида "Усуньго" — "Уйсун давлати" деб аталади. .

Ҳунлар ҳукмдори Мўденинг Хитой императорига мил. авв. 176 йилда ёзган хатида уйсун номи биринчи бўлиб тилга олинади. 1996 йилда Пекинда "Хань сулоласи ва ҳунларнинг 300 йиллик уруши" деган номда чоп этилган китобда қуйидагича ёзилади: "Биз биринчи қанот вазирига ғарб юечжиларини босиб олишни топширдик. Бизга осмоннинг раҳми келди. Қўшин етакчиси моҳирлик, ҳарбий қаҳрамонлик кўрсатиб, отли аскарлар шамол каби тезлик билан юечжиларни талон-тарож қилди. У ҳунлар устига ташланди, уйсунлар, юечжилар ва яна 26 та қўшни халқларни тўла бўйсундирди. Садоқ отувчи халқлар (кўчманчилар) шу тариқа бирлаштирилди".

"Хань сулоласи" китоби қандай китоб?

Изланинг!

Хитойнинг "Хань сулоласи" китобида ҳам қуйидагича маълумотлар келтирилган: "Буюк ҳоқон пойтахти Қизил қўрғон деб аталади. Унда 120 минг ўчоқ (оила), 630 минг киши, 188 800 жангчи бор... кенг-бепоён ерлари унумдор, тоғларида арчалар, қарағайлар ва қайин дарахтлари ўсади. Турмуш тарзлари ҳунларникига ўхшайди. Ушбу халқларда от кўп, бойларида 4-5 минг от бор. Ниҳоятда довюрак, жанговар халқ, қаҳрамонлари ҳам кўп. Улар хоинларни жиддий жазолайдилар. Кучли давлат. Илгарилари ҳунлар ихтиёрида бўлган. Кучайгандан кейин қарамликдан озод бўлиб, мустақилликка эришган". Уйсунлар давлати шарқда ҳунлар, шимоли-шарқда эса қанғли қабилалари, ғарбда Фарғона билан чегарадош бўлган.

Ёдда тутинг!

"Хань сулоласи" китоби уйсунлар тарихи ҳақида маълумотлар берадиган қимматли манба ҳисобланади.

Қадимги Хитой олимлари "Солномалар китоби"да: "Шу пайтгача уйсунлар ҳукмдори ота кекини олиш йўлида ўсди. Уларнинг босимига бардош бера олмаган юечжилар Тохаристонга томон кўчишди. Уйсун ҳукмдори ўз халқи ва юечжилар қўл остида бўлган халқларни, бундан

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

ташқари, Эсик кўли соҳилларида яшайдиган қабилаларни бирлаштириб, ўзлари шу ерда доимий яшаб қолишди".

Мана шундай манбаларга таянилган ҳолда Уйсун давлати солномаси яратилди. Уйсунлар қадимги замонлардан бери Қозоғистон шимолида яшаган, шу ерда ўзларининг пойтахтини қурган.

Хитой тарихчиси Сима Цянь уйсунларнинг келиб чиқиши ҳақидаги манбаларни келтиради.

Қадимги Хитой сайёҳи Жан Чянь (мил. авв. 139—126 йй.) "Ғарбга саёҳат" китобини ёзган. Китобда у шундай деб ёзади: "Уйсунлар хони Куньмо, уни Елжов бий деб аташади, унинг отасининг исми Нажди бий. Уларнинг давлати Чилянь ва Дунхан оралиғида жойлашган".

Уйсунларнинг қўшни қабилалар билан муносабатлари. Хань сулоласи тўғрисидаги Хитой китобида мил. авв. 107 йили уйсунлар гуньмоси Хитой маликаси (император қизи)га уйланиб, Хитой ҳукмдори билан қариндошлик алоқаларини ўрнатгани ҳақидаги маълумотлар келтирилади.

Хитой тарихчиси Сима Цянь уйсунларнинг Хитой билан тенг иқтисодий ва савдо алоқалари ўрнатганлари ҳақида ёзади.

Уйсунларнинг қўшнилар билан ўртадаги тинч-осуда муносабатлари баъзан ҳарбий тўқнашувларга уланиб туради. У пайтларда ер учун курашиш тез-тез содир бўлиб турар эди. Сайёҳ Жан Чянь қуйидагича ёзади: "Уйсунлар Буюк юечжилар билан қўшни бўлган. Нажди бийни ўлдириб, унинг ерларини ўз ихтиёрига олган. Уйсунлар ҳунлар ўлкасига қочиб, яширинади".

Ўйланг!

Уйсунларни бугунги қозоқ халқи билан боғлаб турадиган қандай маълумотларни биласиз?

Уйсун давлати ўзларининг ривожланиш чўққисига мил. авв. I асрда эришган. Хитой билан ўртада уйсун ҳукмдорлари билан қиз олишиш анъаналари ҳам сақланган. Бу, албатта, Хитой ва Ўрта Осиё, Ғарбий Осиё ва Европа ўртасидаги савдо муносабатларига самарали таъсир кўрсатган. Мил. авв. II асрда шаклланган Буюк Ипак йўли, асосан, уйсунлар назорати остида бўлган. Хитой манбаларида уйсунлар милодий III асргача бўлган даврга чагина айтилади.

Топшириқ

Хитой элчиси Сима Сянь ва Жанг Чянгларнинг айтганларига таянган ҳолда Хитой ва уйсун улуси ўртасидаги муносабатлар ҳақида гапириб беринг.

Билимингизни текширинг!

Қадимги Уйсун давлатига Хитой каби катта мамлакат ва ҳ.к. қўшнилар жиддий эътибор қаратганлар. Бунинг сабаблари нимада деб ўйлайсиз?

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

ҚАНҒЛИЛАРДА ШАҲАР МАДАНИЯТИНИНГ РИВОЖЛАНИШИ

45-§. ҚАДИМГИ ҚАНҒЛИЛАР КИМЛАР ЭДИ?

Бугунги дарсда:

қадимги Қанғлилар ва уларнинг давлати ҳақидаги маълумотларга эга бўламиз, қадимги қанғлилар ҳаёти ва хўжалиги билан танишамиз.

Таянч сўзлар:

- Қанғли
- Сир ёқаси
- Астана
- Шаҳаолар

Бугунги қозоқ халқини ташкил этган йирик қабилалар сафида қанғлилар ҳам алоҳида ўрин эгаллайди. Айрим қўшни давлатлар бир пайтларда уларни “Қанх” деб аташса, баъзан “Қан” деб атаганлар. Олимлар ушбу атаманинг келиб чиқишини бизгача етиб келган афсоналарга таянган ҳолда оддий арава номи билан боғлашади. Унинг маъноси қуйидагича: “Ўғузхон деган хон юришдан жуда кўп ўлжалар билан қайтади. Унинг қўшинлари бу ўлжаларни кўтариб юришдан ниҳоятда қийналишади. Шу пайт лашкарлар орасидаги усталардан бири ғилдиракларга эга арава ясайди. Юклар аравага юкланади. Бироқ юк ортилган арава юрган пайтида тинимсиз қанғиллаган овоз чиқариб, бутун даштни бошига кўтаради. Шу тариқа арава ясаган уста ва унинг авлодлари *қанғли* деган ном олишади”.

Ёдга туширинг!

Қозоқлар даштида арава қачон пайдо бўлган эди?

Қадимги қанғлиларнинг янгиланган ҳайкаллари

Қанғлилар хўжалиги ва ҳаёти. Қанғлиларнинг бир қисми чорвачилик билан шуғулланган. Яна бир қисми эса ўтроқ деҳқон бўлганлар. Хитой манбаларида қанғлиларнинг от, туя, хачир, эшак, сигир боққани ҳақида ёзилган. Уларда асосий чорва молларидан бири қўй бўлган. Отларини қўшнилари жуда яхши баҳолашган. Қанғлилар яшаган минтақа чорвачилик учун ҳам, деҳқончилик учун ҳам қулай бўлган.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Улар яшаган минтақа об-ҳавоси иссиқ, дарёлари серсув бўлган. Бу эса ҳар хил донли экинлар етиштириш имконини яратган.

Ёдга туширинг!

Қозоқлар даштида от боқиш қачон бошланган эди?

Ёдда тутинг!

Қанғлилар юрти ҳудуди шимолда Балхаш кўлига, ғарбда Орол денгизига, жанубда Амударё дарёсининг шимолий ҳавзаларигача бўлган ерларни ўз ичига олган.

Қанғлиларнинг дон сақлайдиган идиши

Хитой манбаларида қанғлилар юртидан олтин, кумуш, асл тошлар, хушбўй чойлар, гилам ва гиламчалар, қимматбаҳо ҳайвон терилари савдосотиққа чиқарилгани хусусида ёзилган. Кейинги пайтларда олимлар томонидан олиб борилган археологик қазилма ишлари юқорида таъкидлаганларимизнинг ҳақиқатлигини тасдиқламоқда. Улар ўтроқ қишлоқлар, шаҳар пунктлари, ер суғориш иншоотлари – тўғонлар, ариқлар, экин майдонлари, боғ-роғларни аниқлаганлар. Қанғлиларга тегишли бўлган деҳқончилик ишларида қўллаган кетмон, қўл ўроқ, қўл тегирмони, ғалла сақлайдиган ўра ва омборлар ҳамда ғалла чиқиндилари ҳам кўп топилган.

Ўйланг!

Қанғлилар хўжалигидаги ўзига хос хусусиятлар қандай?

Қадимги қанғли аёлларининг кийими

Қанғлилар, шунингдек, кундалик ҳаётда чармдан ҳар хил кийим-кечак намуналарини тикиб, жун газламларни нақшинкор турда тўқиганлар. Ҳар хил сопол идишлар тайёрлаб, улардан кундалик ҳаётларида кенг кўламда фойдаланганлар. Қанғлиларнинг бронза ва темирдан тайёрлаган ишлаб чиқариш жиҳозлари ва қурол-яроғлари қазилма ишлари давомида учраб туради.

Хитой манбаларида қанғлиларнинг кўпгина мусиқа асбоблари, масалан, икки ва беш ичакли мусиқа асбоблари, дабил, сибизға, сурнай-карнайлардан унумли фойдаланганликлари ҳақида айтилади.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Қадимги қанғлилар ҳудуди

Шунингдек, манбалардан қанғли раққосалари ва рақс санъати қўшнилар орасида кенг тарқалганлиги маълум. Қанғлиларда ёзув бўлган ва улар ҳам китоблардан фойдаланганлар.

Қанғлилар урф-одатлари уларнинг турмуш тарзига боғлиқ ҳолда шаклланган. Қанғлиларнинг урф-одатлари қадим замонларда уларга қўшни яшаган уйсун ва сармат халқлари урфларига ўхшаш бўлган. Бу эса асрдан-асрга ўтиб, кейинги туркий тилли халқларнинг маънавий-ижтимоий тараққиётларига катта таъсир кўрсатган.

Топшириқ

Қадимги қанғлиларнинг жойлашган тарихий минтақаларини ҳозирги Қозоғистон харитаси билан солиштиринг ва қанғлиларга Қозоғистондан ташқари қайси минтақалар бўйсунганини аниқланг.

Билимингизни текширинг!

1. «Қанғли» атамаси қандай мазмунни англатади?
2. Қадимги қанғлилар хўжалиги тўғрисида нималар биласиз?

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

46-§. ҚАДИМГИ ҚАНҒЛИЛАРДА ШАҲАР МАДАНИЯТИ

Бугунги дарсда:

қадимги Қанғлилар ва уларнинг давлати ҳақидаги маълумотларга эга бўламиз;

қанғлилар давлати ва уларнинг шаҳарлари тўғрисидаги маълумотларга эга бўламиз.

Таянч сўзлар:

- Қадмиги маскан
- Шаҳар маданияти
- Ипак йўли
- Дашт йўли

Қанғлиларнинг қадимги масканлари. Қадимги қанғлилар кўчманчи тарзда яшаган бўлиб, улар чорва моллари учун серунум яйловлар ва ўзларининг жойлашиши учун қулай тиниқ сувли дарёлар излаб, ҳозирги Сирдарё бўйидан Олтой тоғи жанубига, Тарбағатой тоғларигача етиб борган. Бироқ кўчманчи халқлар яйловлар ва янги манзиллар излаб ғарбга томон кўчган чоғда қанғлилар ўз юртларига бир йўла қайтиб, Чу дарёси ғарбига ва Сирдарё бўйига жойлашган. Шу ерларда мил. авв. II—I асрларда қанғлилар шаҳар маданиятига таянган кучли давлат тузган. Бу мамлакат шарқда уйсунлар, ғарбда аорслар, яъни сарматлар билан чегарадош бўлган.

Ёдда тутинг!

Қанғлилар юрти ҳудуди шимолда Балхаш кўлига, ғарбда Орол денгизига, жанубда Амударё дарёсининг шимолий ҳавзаларигача бўлган ерларни ўз ичига олган.

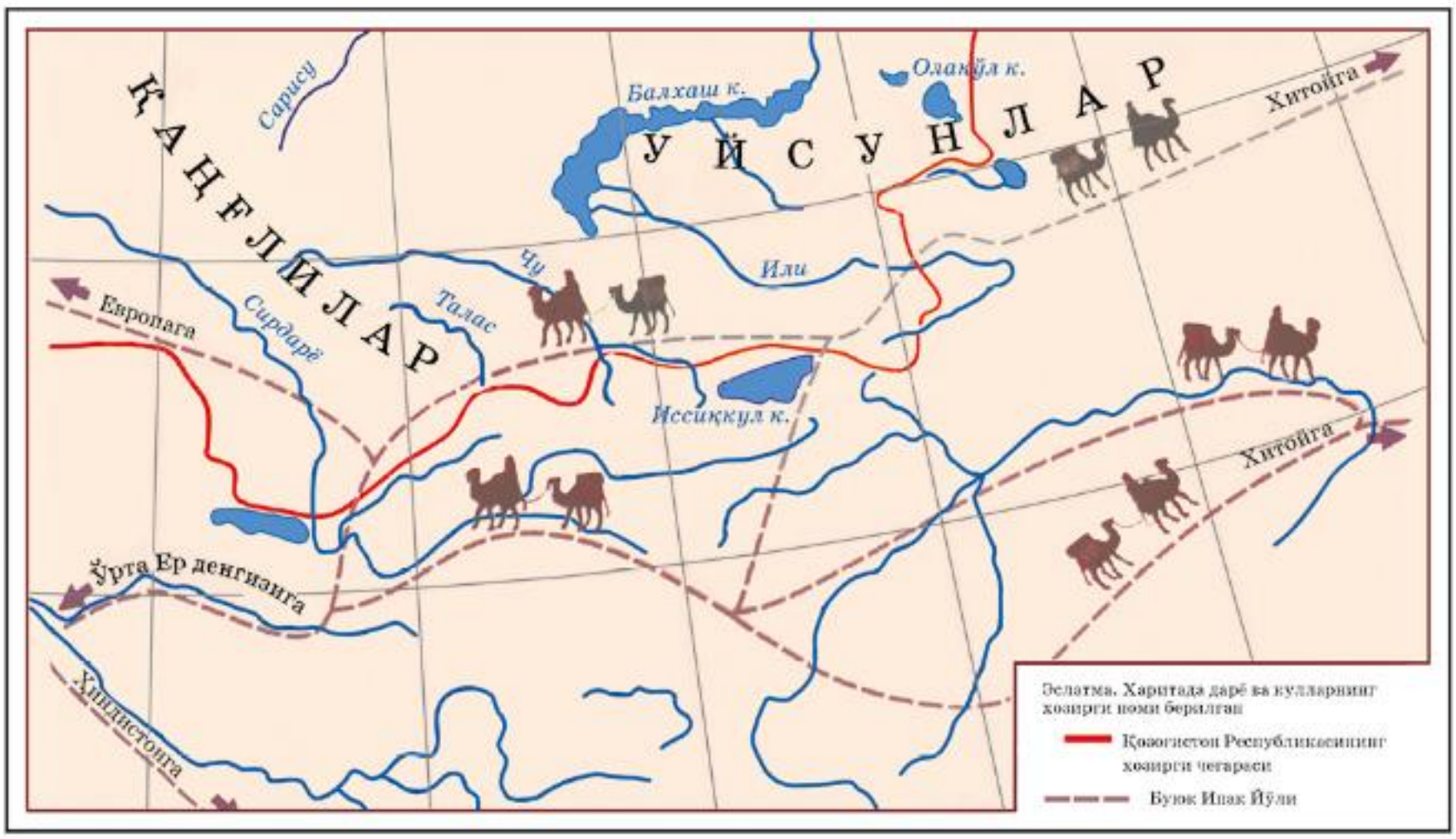

Қанғар (қанғли) иттифоқи ҳудуди

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Қадимги қанғлилар даврига мансуб чумаги ва дастаси бор сопол идиш

Қадимги қанғлилар давридаги сопол идиш

Қадимги қанғлилар давридаги сопол кўза

Қанғлиларда иккита — ёзги ва қишки пойтахтлар бўлган. Ёзги пойтахт — Бетен шаҳри, ҳозирги Балхаш кўли ва Орол денгизи оралиғида, Улитовга яқин жойда жойлашган. Қишки ўрда ёки пойтахт эса Сирдарё бўйида эди. Иккита пойтахт оралиқ масофаси деярли катта бўлган. Қишки пойтахтдан чиққан туяли карвонлар оҳиста юриб ёзги пойтахтга етти кунда етарди. Қанғлилар ихтиёрида бой шаҳар-давлатларнинг бўлиши ва Буюк Ипак йўлининг асосий йўналишлари ана шу қанғлилар шаҳарлари орқали ўтиши Парфия, Дадуан, Буюк Нукус, Кўпен, Уйсун каби қўшни давлатларнинг уларга нисбатан қизиқишларини янада кучайтирган.

Буюк Ипак йўли бўйидаги Қанғли давлати шаҳарлари. Қанғли давлатининг жанубий ҳудудлари боғу гулзорларга бурканган, савдо-сотиқ ишлари авж олган шаҳарлардан ташкил топган. Бу эса кўчманчилик билан бирга шаҳар маданияти ривожланганидан далолат эди.

Қанғлиларнинг давлат тузилиши ҳам мазкур шаҳарлар билан чамбарчас алоқада бўлган. Агар Қанғли юртини Буюк хон бошқарса, унга шаҳар-давлатлар бўйсунган. Қанғлилар ихтиёридаги бундай шаҳарлар сони бешта эди. Улардан бирининг маркази Сағайхон бошқарувидаги Сағай шаҳрида бўлса, иккинчиси Бўмиқхон бошқарувида бўлган Кашания ҳудудидаги Бўмиқ шаҳрида, учинчиси Равнуқхон бошқарувидаги Тошкент ҳудудида, тўртинчиси Гехон бошқарувидаги Бухоро ўлкасида, бешинчиси эса Ўғонхон бошқарувида бўлган Урганч атрофида жойлашган.

Деҳқончилик ва савдо-сотиқ ишларининг йирик марказига айланган ушбу шаҳарлар Буюк Ипак йўли бўйидаги аҳоли пунктларнинг равнақ топишига, янги шаҳарларнинг қад ростлашига катта таъсир кўрсатган. Ғарбдаги Месопотамиядан чиққан савдо карвонлари кўп туяларга юкланган қиммат товарларини, ҳар хил темирлардан ясалган чиройли зийнат буюмларини, сополдан тайёрланган ажойиб безакли идиш-товоқларини ушбу шаҳарлар орқали шарққа, Хитой ўлкасига олиб борган. Ўз навбатида шарқдан қиммат газламаларни, фарфордан тайёрланган

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

идишларни, кўркам кийим-кечакларни юклаган туя карвонлари яна ушбу шаҳарлар орқали ғарбга отланган. Шу билан бирга, мазкур шаҳарлар ёзги яйловларидан қайтган кўчманчи қанғлиларнинг қишда қўним топадиган ва босқинчилик шароитларида ҳимояланадиган истеҳкомларига айланган.

Қанғлилар Сирдарё, Урал, Волгадан бошланиб, Кавказ ва Қора денгизгача чўзилган савдо йўлларини назорат остига олган. Мардон истеҳкомларидан топилган пуллар бу ерларга Шарқий Туркистон орқали Хитойдан олиб келинди. Талас дарёси соҳилидаги Шон Ханн истеҳкомидан кушанлар ва сосонийлар даврига мансуб мис ва кумуш челаклар топилган. Сирдарё дарёсининг қуйи оқимидан Сурияда келтирилган чинни мунчоқлар олинган.

Топшириқ

Қанғли юрти орқали ўтадиган Буюк Ипак йўли йўналишларини харитага чизиб кўрсатинг.

Билимингизни текширинг!

Қадимги Қанғли давлатидаги шаҳар-давлатлар тўғрисида гапириб беринг.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

ҚАНҒЛИЛАРНИНГ ИЖТИМОИЙ ТУЗУМИ

47-§. ҚАНҒЛИЛАРНИНГ ИЖТИМОИЙ ТУЗУМИ ВА СИЁСИЙ ҲАЁТИ

Бугунги дарсда:

Қанғли давлати ҳукмдорлари ҳақида тушунчаларга эга бўламиз;

қанғлиларнинг қўшни давлатлар билан муносабатларини аниқлаймиз.

Таянч сўзлар:

- Буюк хон
- Тангриқут
- Авесто
- Шоҳнома

Қанғли давлатини бошқарувчилар. Қанғлилар шаҳарлик ўтроқ ҳамда чорвачилик билан шуғулланадиган ҳамжамиятдан тузилган бўлса-да, давлат уруғ ва қабилалар иттифоқидан таркиб топган. Шаҳар маданияти юксалишига боғлиқ ҳолда Қанғли давлати ҳудудларини *хонлар* бошқарган. Улар эса барчага ҳукмронлик қиладиган ягона *Буюк хонга* бўйсунган. Ўз навбатида барча хонларнинг мамлакатни бошқарув ишлари билан шуғулланадиган вазирлари бўлган. Мана шундай ўзига хосликларга қарамасдан Қанғли давлати мамлакатни бошқаришда ўзларининг шарқдаги қўшнилари билан чамбарчас алоқада бўлганликлари туфайли қўшнилари каби ўз хонлари Буюк хон исмларига бий деган лавозимни қўшиб айтганлар. Тарихий манбалардан қанғлиларни бошқарган Най бий, Даш бий деган ҳукмдорларнинг исмлари маълум.

Ёдда тутинг!

Қанғлилардаги жиноят содир этган шахсларга нисбатан жазо чораларининг ниҳоятда оғирлиги ҳозирги кунда шафқатсизлик сифатида кўринса-да, қадимги даврда бундай тартиб эл-улус орасида интизомни кучайтиришда катта ёрдам кўрсатадиган зарурат бўлган.

Қанғлиларнинг бошқа давлатлар билан ўзаро алоқалари. Хитой давлати қанғлиларни ўзларига бўйсундириб, уларга таъсир ўтказишга интилган. Бироқ уларнинг бу каби саъй-ҳаракатларига ҳунлар тўсиқ бўлган. Дастлаб қўшни ҳунлар билан тинч алоқалар ўрнатишни кўзлаган қанғли хони ҳун тангриқут (шаньюй) Тезекга қизини узатиб, қариндошлик муносабатларни қарор топтиришга ҳаракат қилган. Қанғлиларни қўллаб-қувватлайдиган йирик армиясини қўшиб олган ҳун тангриқут уйсунларга ҳужум уюштира бошлайди. Шу пайтда Ҳун

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

ҳукмдори ҳозирги Тароз шаҳрига яқин жойда Тангриқут шаҳрини бунёд этади.

Қанғли хонига ҳун тангриқути босим ўтказиш билан овора бўлган. Қанғлилар тинчлик истаб, ҳун тангриқути Тезекга бўйсуна бошлаган. Ана шундай шароитда ҳунларни Буюк Ипак йўлидан ва Қанғли, Уйсун давлатларига таъсир кўрсатишдан четлаштиришни кўзлаган хитойликлар ҳам Тангриқут шаҳрига ҳарбий ҳужумлар уюштиради. Хитой қўшинларига йўлакай ихтиёрсиз тарзда бўйсунган уйсунлар ҳам қўшилади. Қанғлилар эса ноиложликдан ҳун тангриқут томонида бўлган. Урушда оғир яраланган ҳун тангриқут Тезек вафот этиб, шаҳар хитойликлар ихтиёрига ўтади. Хитой қўмондони 15 хонга олдин улардан тортиб олинган ашёларини қайтариб беради. Улар орасида Қанғли юртининг ҳукмдорлари ҳам бўлган.

Уйсунлар ва ҳунларга қарши курашларда қанғлилар хитойлар мададига таянган. Бироқ ўзларининг юртида ҳокимият учун ички низолар авж олишига боғлиқ ҳолда Хитой томон қанғлилар устидан тўла ҳукмронлик қила олмаган. Шунинг учун қанғлиларнинг шимол ва ғарбдаги давлатлар билан муносабатлари ҳам мураккаб кечган.

Орол бўйи ва Каспий денгизи соҳилларидаги сарматлар ва аланлар (аорслар) Қанғли юртига тобе эди. Жанубда форстилли чорвадор қабилалар ҳам қанғлилар билан яқинлашиб, улар ихтиёридаги шаҳарларда ҳар хил савдо-сотиқ ишлари билан шуғулланганлар. Сўғдлар каби қанғлиларга тобе давлатларда зотдор отлар боқиш, серсув, тупроғи унумдор бўлгани туфайли, ҳар хил сабзавот ва мевалар, узум етиштириш ва ундан ичимликлар, шароблар тайёрлаш ишлари кенг кўламда тарқалган.

Қўшни давлатлар ва шаҳар-давлатлар билан Буюк Ипак йўлига эгалик қилиш йўлида олиб борилган бетиним урушлар ва можаролар V асрга томон Қанғли давлатини кучсизлантиради. Бунинг натижасида у жанубдан кириб келган *эфталийлар* таъсиридаги кичик мулкдорлардан бирига айланган.

Ёдда тутинг!

Ҳунлар ва аланлар I—V асрларда ғарбга томон кўчганда, ўзлари билан бирга қанғлиларнинг бир қисм кўчманчи қабилаларини олиб кетишади. Булар Итил дарёси бўйигача борганларида печенег қабилалари деб аталади. Аммо қанғлиларнинг шаҳар маданияти билан боғлиқ асосий қисми олдинги Талас дарёсидан ғарбга томон Чу ва Сирдарё дарёлари бўйидаги ота маконларида қолиб кетади.

Топшириқ

Талас дарёси бўйида яшаган ҳунлар тангриқутининг қанғли ва Хитойга боғлиқ сиёсати тўғрисида эссе ёзинг.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Билимингизни текширинг!

Қанғлилар ва хунлар ўртасида муносабат қандай бўлган? Хун тангрикути Тезекнинг олиб борган сиёсати ҳақида гапиринг. Хунлар ва аланларнинг ғарбга кўчиши қанғлилар тақдирига қандай таъсир кўрсатган?

48-§. СИМА ЦЯНЬ ВА ЖАНГ ЧЯНЛАРНИНГ МАНБАЛАРИ

Бугунги дарсда:

Сима Цянь ва Жанг Чянларнинг манбалари билан танишамиз;

Хитойнинг қадимги тарихчилари асарларининг тарихимизни ўрганишдаги аҳамияти билан танишамиз.

Таянч сўзлар:

- Сима Цянь
- Тарихий ёзмалар
- Жанг Чян

Сима Цянь. Хитой ва унга қўшни давлатларнинг 3000 йил олдинги тарихи биринчи шарқ тарихчиси Сима Цяннинг «Тарихий ёзмалар» деб номланган асарида баён қилинган. У Хитойнинг шу пайтдаги пойтахти Чанг-анда подшоҳ саройида 30 йилга яқин яшаб, тарих ёзиш билан шуғулланган. Сима Цянь шу ердаги қадимги қўлёзма манбалар ва Хитой билан урушда қўлга тушиб, хитойлар ичига жойлашишга мажбур бўлган хунлар ва уйсунларнинг урф-одатлари, ривоят ва афсоналари билан танишади. Шунингдек, мазкур давлатлар устидан юришлар қилган хитойлик қўшинлар орасида бўлиб, уларнинг эсдаликларини йиғиб ҳаққоний тарих ёзади. Сима Цяннинг ўзи халқ оғзидан эшитган Қанғли юрти тўғрисидаги эсдаликлари хитой солномаларидаги бошқа манбаларга тўла мос келади.

Бу ким?

Сима Цянь шарқнинг биринчи буюк тарихчиси сифатида маълум. У тахминан мил. авв. 145 йилда туғилган. Ўз асарларида қадимги уйсунлар, қанғлилар ва хунлар билан уларнинг қўшнилари тўғрисида қимматли маълумотлар ёзиб қолдирган.

Сима Цянь ўз асарларида илгари ўзи кўрмаган Қанғли давлатини Хуанди давлати деб номлаб, қуйидагича ёзади: "Мен ҳурматли оқсоқолларнинг Хуанди тўғрисида айтган гапларини тингладим... Албатта, уларнинг ишончу тушунчалари ҳар хил бўлса-да, айтган гаплари эски ёзувлардаги манбалардан узоқ эмас ва ҳақиқатга яқин.

...Уларда Хуанди ва улар ёнидаги бош ҳукмроннинг хайрли ишлари ва сулоласи яхши ёзилган. Гарчи мен уни тўлиқ ўрганмасам ҳам унда айтилганлар ва кўрсатилганлар шунчаки ўйлаб тўқилган нарса эмас".

Бу ерда Сима Цянь қанғлининг ўғли хонига бўйсунадиган бешта давлат фармонбардорлари тўғрисида хитой солномаларидаги манбаларни айтиб тургани сезилмоқда. У ўзи подшоҳ саройида турганига қарамасдан, ўзининг тари-

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

хий ёзмаларида уйсунлар, ҳунлар ва уларнинг қўшнилари тўғрисида фақат ҳақиқатни айтишга ҳаракат қилиб, хитойликларнинг мазкур давлатларга бостириб кирган босқинчи қўшинларини айблайди. Ғарб давлатларига юриш қилган, кўп йиллар мабойнида ана шу жойда қолган ва Хитойда хоин сифатида гуноҳсиз айбланган хитойнинг таниқли қўмондонини оқламоқчи бўлгани учун ўзи зиндонга ташланиб, оғир тан жароҳати олган. Бироқ кейинги подшоҳ замонида зиндондан чиқарилиб, тарих ёзиши учун шароит яратиб берилган.

Сима Цянь ўзининг "Тарихий ёзмалар" номли асарига 16 йиллик умрини сарф қилиб, илмий ишини мил. авв. 91 йили ёзиб тугатади. Бу асар хитойликларни ғарб давлатлари маданияти ва урф-одати билан таништирибгина қолмай, халқлар ўртасида тинчлик ўрнатишга, аҳил-иноқ яшашга ҳам даъват этади.

Сима Цяннинг ғарб давлатлари тўғрисидаги билимига Хитойдан ғарбга подшоҳ топшириғи билан биринчи марта элчи бўлиб борган Жанг Чяннинг саёҳатномалари асос бўлган. *Жанг Чяннинг* мил. авв. 139 йили бошланган ушбу сафаридан кўзда тутилган мақсад хитойнинг хавфли душмани саналган ҳунларга қарши бирлашиб урушадиган иттифоқдош давлатлар қидиришдан иборат эди. Бироқ йўлда ҳунлар қўлига асир тушгач, у ерда кўп йил яшаб қолишга мажбур бўлади, кейинчалик Хитойга ғарбдаги қўшни давлатлар тўғрисида маълумотлар билан қайтади.

Ҳунларни енга олмаган хитой подшоҳи уни ёнига 300 одам қўшиб кўплаб совға ва ҳадялар билан Уйсун давлати билан ҳунларга қарши курашиш тўғрисида сулҳ тузишга юборади. Уйсун кунбийи билан алоқа ўрнатган у бу каби ишлардан қаноат ҳосил қилмай, ўз шерикларини шу атрофдаги Қанғли, Бактрия, Алан каби давлатларга сулҳ ва шартномалар тузишга жўнатади. Бироқ ҳар хил сабабларга кўра унинг Хитойга иттифоқдош қидириш ҳаракатлари самарасиз якун топади. Орадан бир неча йиллар ўтгандан кейин ниҳоятда ҳолдан тойган ҳолатда Хитойга икки нафар шериги билан қайтади. Унинг уйсун, қанғли каби ғарб давлатлари тўғрисидаги сафарномалари ва эсдаликлари бугунги қозоқ тарихини ўрганиш ишларида ниҳоятда қимматли манба саналади.

Топшириқ

Қадимги Хитой тадқиқотчиларининг асарларида тилга олинган давлатларни харитадан излаб топинг ва кўрсатинг.

Билимингизни текширинг!

Қадимги хитой тарихчиларининг қадим замонлардаги давлатлар тўғрисида ёзганларини ўқиганимизда ўтган тарих кўз олдимизда гавдаланади. Айниқса, ўтган тарихимиз тўғрисида Сима Цян ёзган асарлар жуда муҳим. Демак, ушбу тарихий шахс тўғрисида кўнгроқ ўйланайлик: Сима Цянь ҳақида нималар биласиз? Унинг асарлари нима учун қимматли? Сима Цянь ўз асарларини қандай яратган? У ўз асарларида ғарб давлатларини қандай тавсифлаган?

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

УЙСУНЛАР ВА ҚАНҒЛИЛАРНИНГ МОДДИЙ ВА МАЪНАВИЙ МАДАНИЯТИ

49-§. УЙСУНЛАР ВА ҚАНҒЛИЛАР МАДАНИЯТИ

Бугунги дарсда:

уйсунлар ҳунармандчилик маданиятининг ўзига хосликлари ҳақида биламиз;

уйсунлар ва қанғлилар маънавий дунёқарашларидан хабардор бўламиз.

Таянч сўзлар:

- Ҳунармандчилик маданияти
- Ёзув ва тил

Уйсунлар ва қанғлиларнинг тили ва ёзуви. Уйсун ва Қанғли ҳамда Ҳунлар давлатлари ҳукм сурган даврлар улар яшайдиган ҳудудларга ҳар хил тилларда гаплашадиган бошқа халқлар кўчиб келган давр ҳисобланади. Жанубдан эронийларга яқин бўлган тоҳар ва сўғдий тил оиласига мансуб аҳоли шу ерларга интилса, Ҳунларга қарашли шарқий қисмлардан эса тунгус ва манчжур тилли оилалар ғарбга томон кўчишган. Шунга боғлиқ ҳолда кейинги тадқиқотчилар Қанғлилар ва Уйсунларнинг қадимданоқ туркий тилли оилаларга мансуб эканини таъкидлашдан бош тортиб, хатога йўл қўя бошладилар. Аслида Ҳунлар ва Уйсунларнинг ғарбга, Қанғлиларнинг эса шимоли-шарқий ҳудудларга кўчишига боғлиқ ҳолда мазкур қабилалар янада туркийлашиб, улар орасидаги тилга доир хусусиятлар барҳам топиши натижасида бир-бирлари билан ўзаро яқинлаша бошлаганлар. Мазкур қабилалар ўртасида нафақат тил, балки ёзув ҳам алоқа воситаси бўлган.

Уйсунлар даврига мансуб туя ҳайкалли ҳалқа

Уйсунлар даврига мансуб қанотли тоғ эчкиси тасвирланган тўғноғич

Ёдга туширинг!

Қўрғон деб нимага айтилади?

Уйсунлар яшаган ҳудудлардаги Эсик дарёси атрофидан топилган олтин кийимли сак жангчиси ёнидан топилган кумуш лагандаги ёзувлар ва кейинчалик Талас дарёси бўйидан топилган сина ёзувлари Уйсунлар ва улар

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

қўшниларида ёзув маданияти ривожланганини тасдиқлайди.

Хитой манбалари қадимги Қанғли ёзувларининг қия ҳолда ёзилганини, ҳатто Қанғлилар ўзлари ёзган китобларига эга бўлганини тасдиқламоқда.

Уйсунлар давридаги мунчоқ

Уйсунлар ва қанғлиларнинг диний ишонч-эътиқодлари. Уйсунлар, шунингдек, уларга қўшни қанғли, алан, ҳун каби халқларнинг диний ва маънавий дунёқараши уларнинг маданий ҳаётига ҳал қилувчи таъсир кўрсатган. Уйсун ва қанғлилар дунёқараши табиат билан чамбарчас боғлиқ бўлгани туфайли улар инсонни ҳайратлантирадиган хусусиятларга эга (табиб ҳамда коҳин, башоратчи, осмондан ёмғир ёғдирадиган, урушда ғалабага дам берадиган оммабоп) шаманларга ишонганлар. Олов устида ялангоёқ юрадиган, йўқ нарсадан бор нарсани келтириб чиқарадиган сон-саноқсиз ажойиб томошалар кўрсатадиган шаманлар давлат бошқарувчиларининг ҳам энг яқин одамларига айланган. Сабрлилиги ҳамда айрим хусусиятлари билан ажралиб турадиган ҳайвонлар ҳам уйсунлар ва қанғлилар учун Тангрининг ердаги элчиси саналган.

Шунга боғлиқ ҳолда уларни махсус тотем (муқаддас белги) сифатида тан олиш қадимги кўчманчи қабилаларда тез-тез намоён бўлади. Масалан, улар кўк бўри, оққуш, буғу ва ҳ.к. ҳайвонларни мана шундай тотемларга айлантирган. Уйсунларда кенг тарқалган етим қолган кунбийнинг фарзандини кўк бўрининг эмизиб вояга етказгани тўғрисидаги афсона мана шундай ишонч-эътиқодлар маҳсули саналади.

Ўйланг!

Бугунги қозоқ халқида *кўк бўри,оққуш буғуга* оид қандай ишонч-эътиқодлар сақланган?

Қадимги кўчманчилар, шу билан бирга, инсонни дунёга келтирадиган онани алоҳида ҳурмат қилиб, унинг Тангри билан алоқадорлигига жиддий тарзда ишонган. Шу тариқа эски саклар замонидан буён хотин-қизлар ва болалар ҳимоячиси ҳисобланадиган

Бу қизиқ!

Уйсунлар ва қанғлилар ўзлари боққан чорва моллари «эгалари»ни Чўпонота (қўй), Қамбарота (от), Зангиота (сигир), Ўйсилқара (туя) деб атаб, уларни муқаддас зот деб билганлар. Ўз ҳукмдорлари оламдан ўтганда уларга бағишлаб қурбонлик учун сўйилган от қўшиб кўмилган. Уйсунлар ва қанғлилар ўртасида душманга қарши жангга чиққанда аждодлар руҳига сиғиниб, уларни ҳамиша шиорга айлантириш, шунингдек, магик, яъни сеҳргарлик асосида ён-атрофдаги ашёларга таъсир кўрсатиш хоссаларига ишониш ҳам ўзига хос тарзда бўлган.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Умай онага, яъни Она тангрига сиғиниш кенг тарқалган. Табиатга ошуфта бўлган уйсун ва қанғлилар қора ерни муқаддас ҳимоячи деб санаб, уни онага тенглаштирган ҳамда *Ер-Она* деб атаганлар. Шу билан бирга, атрофдаги табиатга жон ато этувчи меҳрибон Кўк осмонни ҳам Яратувчи Тангрига қиёслаб, ***Кўк тангри*** деб атаганлар ҳамда унга қийналган пайтларида ялиниб-ёлворганлар. Мовий осмондаги қуёш, ой ва юлдузларга сиғиниш ҳам уйсунлар, ҳунлар ва қанғлилар эътиборидан ҳеч қачон четда қолмаган. Улар шунинг учун ҳам ўз подшоҳларини тангрига тенглаштириб *тангриқути*, ёки Қуёшга қиёслаб *кунбий* деб атаганлар.

Саклар ва уйсунлар ўз раҳнамоларига бағишлаб катта тупроқ қўрғон уйиб, уни Қуёшсимон доира шаклига келтириб қўйганлар. Бундай жонсиз табиат танасига сиғиниш фанда **фетишизм** деб аталади. Қуёшга сиғиниш ўз навбатида Қуёшнинг ердаги қисми ҳисобланадиган оловни муқаддас деб билишга олиб келган. Оловнинг ажойиб кучи, вужудни қулай тарзда иситиши, атрофидаги барча нарсаларга ижобий таъсир кўрсатадиган алангаси оловга бўлган ҳурматни кучайтирган. Оловни, янги туғилган Ойни ардоқлайдиган, уларга яхши тилаклар тилайдиган анъаналар бугунги кунгача етиб келган.

Қанғлиларнинг ҳаёти ўтроқ ва кўчманчи ҳаёт билан чамбарчас боғлиқ бўлган. Шу туфайли уларнинг диний ишонч-эътиқодлари ҳам ҳар хил бўлган. Қанғлиларнинг бир қисми оловга, ойга, қуёшга сиғинган бўлса, иккинчи қисми будда динига эътиқод қилган, яна бир қисми эса аждодлар руҳига сиғинганлар.

Топшириқ

Расмдаги тасвирлар асосида бадиий асар ёзинг.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Билимингизни текширинг!

Барча кўчманчи халқлар каби уйсун ва қанғлиларнинг ҳунармандчилик маданияти нафақат моддий ривожланишга, шу билан бирга, маънавий тараққий топишга ҳам катта таъсир кўрсатган. Археологлар, айниқса, уйсунларнинг зийнат буюмларини кўп топганлар. Шунга боғлиқ ҳолда қуйидаги саволларга жавоб топинг: Уйсунларнинг ҳунармандчилик маданиятига хос қандай намуналарни биласиз? Уйсун ва қанғлиларнинг ишонч-эътиқодлари уларнинг ҳунармандчиликларига қандай таъсир кўрсатган?

50-§. УЙСУНЛАР ВА ҚАНҒЛИЛАРНИНГ АРХЕОЛОГИК ЁДГОРЛИКЛАРИ

Бугунги дарсда:

- қадимги уйсунлар ва қанғлиларга тегишли археологик ёдгорликлар билан танишамиз;
- қадимги қанғлиларнинг моддий маданияти ҳақида биламиз.

Таянч сўзлар:

- Шуғу
- Ўтрор-Қоратов маданияти

Уйсунларнинг археологик ёдгорликлари. Тадқиқотчи археолог олимлар уйсунларнинг мил. авв. III—II асрлардан бошлаб Еттисув ўлкасида жойлашганликларини Или, Чу, Талас дарёлари атрофларида улар қўрғонларига қазилма ишларини юритиш орқали аниқламоқда. Бундан олдин улар Хитойнинг шимоли-ғарбидаги Хиши даҳлизи деб аталадиган ўлкада яшаганликлари ва бир пайтларда ҳунларга қарам бўлгани тарихий манбалардан маълум. Хитой археологлари Хитойдаги ҳозирги Монғолкуре, Кунес, Текес деб аталадиган туманларда ҳам қадимги уйсун қўрғонларини ўрганиб, у ерлардан кўпгина қимматли ашёларни топишган. Уйсун қўрғонлари, одатда, дарё бўйларида, бироқ сув босиб кетмайдиган баланд жойларда жойлашган.

Тадқиқотчи археологлар уйсунларнинг тошдан қурилган турар жойларини топиб, улар устида қазилма ишларини олиб борган. Қадимги Уйсун пойтахти — Чигу-чен (Шуғу) шаҳри ўрнидан саройлар ва кўп хонали турар жойлар ўринлари тупроқдан очилиб олинган. Улардан деҳқончилик ва кўчманчи ҳаёт учун зарур бўлган кўпгина

Қадимги уйсунлар замонига мансуб зираклар

Ёдга туширинг!

Уйсун қўрғонлари қандай ўлкаларда тарқалган?

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

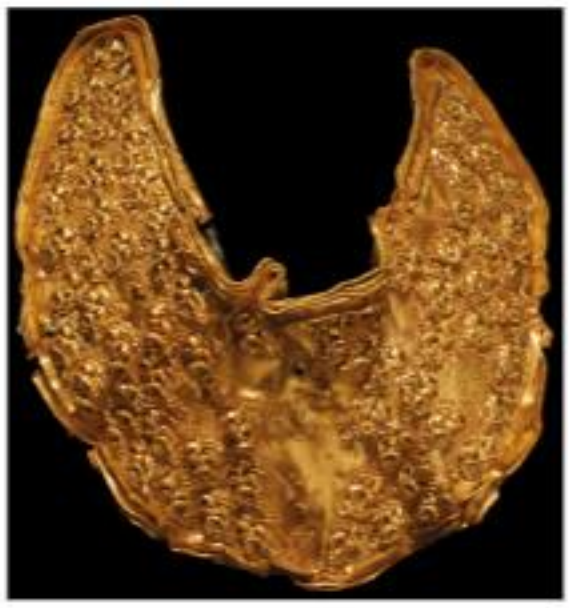

Уйсунлар замонида ясалган буюм

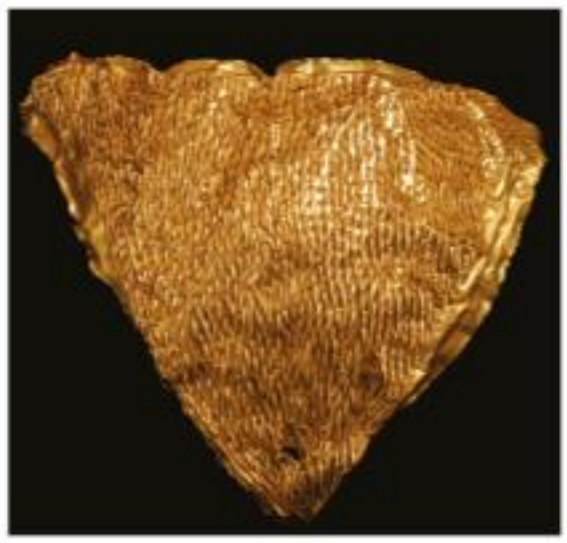

Уйсунлар замонида ясалган буюм

қурол-аслаҳалар ва маиший ҳаёт учун зарур турли хил буюмлар топилган. Бу топилмалар қадимги уйсунларнинг анъанавий чорвачилик билан бирга деҳқончилик, полиз маҳсулотларини етиштириш ишлари билан ҳам шуғулланганларидан далолат беради.

Ўйланг!

Саклар, уйсунлар ўз раҳнамоларига, бошлиқларига ниҳоятда баланд ва кенг кўламли қўрғонлар қурганлар. Саклар каби уйсунларда ҳам обрў-эътиборли шахслар дафн қилинганда улар билан бирга идиш-товоқлар, қурол-яроғлар, ҳар хил безак буюмлар ва уларга бағишлаб қурбонлик учун сўйилган отлар қўшиб кўмилиши анъанага айланган. Сиз бу бўйича қандай тахминлар қила оласиз?

Қанғлиларнинг археологик ёдгорликлари. Уйсунлар ғарбида жойлашган уларга қариндош қанғлилар ҳам кўпгина археологик ёдгорликлар қолдирганлар. Ҳозирги Қозоғистондаги Талас ва Чу дарёларидан ғарбга томон Сирдарё ўлкасигача катта майдонда Тароз, Туркистон, Ўтрор, Исфижоб (Сайрам) каби шаҳарлар пайдо бўлган. Бунга қанғлилар даврида шаклланган шаҳарсозлик маданияти катта таъсир кўрсатган. Чунки бир пайтларда қанғлиларга Тошкент, Урганч ва Самарқанд каби шаҳарли ўлкалар бўйсунган ва улар орқали ўтадиган Буюк Ипак йўли шаҳар маданиятини қўшни ўлкаларга кенг кўламда тарқатган. Қанғлилар археологик маданият ёдгорликлари сирасига Тошкент ва Чордара сув омбори минтақасида топилган Қовунчи маданияти ва Жетиасар маданияти деган ном билан

Топшириқ

Сак-уйсун қўрғонлари қурилишларини тасвирлаб гапириб беринг. Улар қандай материаллардан ва қандай яратилганини тахмин қилинг.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

маълум бўлган қадимги масканлари киради. Шунингдек, Қоратов атрофидан ғарбдаги *Ўтрор* ва Сирдарёнинг ўрта оқимигача чўзилган *Ўтрор-Қоратов маданияти* деган ном билан машҳур бўлган қадимги қанғлилар масканлари ҳам бор.

Билимингизни текширинг!

Ҳунлар соф кўчманчи халқлар бўлганликлари туфайли улардан ниҳоятда кам археологик ёдгорликлар қолган. Бироқ уйсун ва қанғлиларга тегишли қўрғон ва қабристонлар етарли даражада ўрганилган. Мазкур саволлар ана шу ёдгорликлар тўғрисида чуқур ўйлашга даъват этади: Уйсун ва қанғлиларнинг археологик ёдгорликлари қайси ўлкаларда сақланган? Саклар ва уйсунларнинг археологик ёдгорликларида қандай ўхшашликлар бор? Қанғлиларнинг археологик ёдгорликлари тўғрисида нималар биласиз?

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Мустаҳкамлаш учун савол ва топшириқлар:

1. Қадимги уйсунлар тўғрисида нималар биласиз?
2. Уйсунлар хўжалиги тўғрисида нимлар биласиз?
3. Уйсунларнинг кучайишига нималар сабаб бўлган?
4. Уйсунлар ва ҳунларнинг муносабатлари нима сабабдан ёмонлашган?
5. "Қанғли" атамаси қандай маънони англатади?
6. Қадимги қанғлилар хўжалиги тўғрисида нималар биласиз?
7. Қанғли давлати қаерда жойлашган?
8. Қанғлиларнинг қўшнилари кимлар бўлган?
9. Қанғлилар бошқа кўчманчи давлатлардан нимаси билан фарқ қилади?
10. Қанғлиларда ҳам шаҳарларнинг, ҳам кўчманчи чорвачиликнинг биргаликда ривожланишини қандай тушунтирасиз?
11. Қанғлилар ва Ҳунларнинг ўзаро муносабатлари қандай шаклланган?
12. Қанғли давлати нима сабабдан кучсизланган?
13. Уйсунлар ҳунармандчилик маданиятининг қандай намуналарини биласиз?
14. Уйсунлар ва Қанғлиларнинг археологик ёдгорликлари қайси ўлкаларда сақланган?
15. Саклар ва уйсунларнинг археологик ёдгорликларида қандай ўхшашликлар бор?
16. Қанғлиларнинг археологик ёдгорликлари тўғрисида нимлар биласиз?

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

V

ҢУНЛАР

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

ҲУН ҚАБИЛАЛАРИНИНГ БИРЛАШИШИ

51-§. ҲУНЛАР КИМЛАР ЭДИ?

Бугунги дарсда:

Ҳунлар ва уларнинг қўшни Хитой билан муносабатлари тўғрисида аниқ манбалардан хабардор бўламиз;

Тумен тангриқут тўғрисида ўқиб-ўрганамиз.

Таянч сўзлар:

- Ҳунлар
- Мўде
- Буюк Хитой девори

Ҳунлар кимлар эди?

Ҳунлар — дастлаб Марказий Осиё минтақасида яшаб, турли тилларда сўзлайдиган халқлар билан қўшни бўлиб, кейинчалик ғарбга кўчган ҳамда Европа ҳудудида кенг тарқалган туркийтилли кўчманчи халқ. Ҳунлар кўчманчи халқ бўлгани туфайли уларнинг Ўрта Осиёда яшаган вақтларига тегишли моддий маданиятларини кўрсатадиган ёдгорликлар жуда кам. Бироқ ҳунларнинг Европада яшаган пайтларидаги буюмлари ҳунлар маданиятидан дарак беради.

Ҳунларни ҳар бир халқ ҳар турли *сюнну, хунну, гун* деб атаганлар. Жанубдаги энг яқин доимий қўшнилари бўлмиш хитойлар *гулар* ёки *хулар* деб аташган. Ҳунлардан ташкил топган қабилалар мил. авв. IV—III асрларда ягона марказга бирлаша бошлаган. Тангриқутини *шаньюй* деб ҳам атаганлар.

Ҳун жангчиси. Рассом Қ. Ахметжонов

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Ҳунлар билан хитойларнинг ўзаро муносабатлари кескинлашиши. Ҳунлар билан хитойлар ҳар доим бир-бири билан келиша олмаган ҳолда яшаганлар. Деҳқончилик учун янги ерлар қидирган ўтроқ хитойликлар ҳунларни Сариўзен дарёси жанубидан сиқиб чиқара бошлаган. Ҳун қабилаларининг бир қисмини ўзларига бўйсундирган хитойликлар эндиликда шу ерларда ўтроқ аҳоли пунктлари ва шимолий ҳунлар ҳужумидан ҳимоя қиладиган қалъа ва истеҳкомлар қура бошлашган. Бундай ҳолларда хитойликлар чегара ҳудудларидаги ҳунларга қарши юришларини тўхтатмаган. Қариндошларининг хитойликлар қўл остида қолиши ва Сариўзен дарёси бўйидаги серҳосил, серсув яйловлардан ажралишлари алоҳида қабилалар турида яшаб келаётган ҳунларни умумий душманга қарши курашиш учун Тумен исмли тангриқут атрофига жипслаштирадилар. Тумен тангриқут даврида хитой подшоҳлари билан ҳунлар ўртасидаги муносабатлар кескинлашган. Мил. авв. 215 йили Хитойнинг Чин подшоҳлиги қўмондони катта қўшин билан ҳунлар маконига бостириб киради. Босимларга чидай олмаган Тумен тангриқут Сариўзен дарёси жанубидаги ота юртларини ташлаб, ноиложликдан шимолга кўчади. Бироқ Тумен тангриқут чегара ҳудудларида мудофаа ишлари пасайган пайтларда Сариўзен дарёси жанубига бот-бот юришлар қилиб, Хитой ҳудудига аҳён-аҳёнда бостириб кириб турган.

Топшириқ

Кўҳна Хитой расмидаги ҳун жангчилари қиёфасини кўриб, ҳунлар санъати, қурол-яроғлари, кийим-кечаклари, эгар-жабдуқлари тўғрисида суҳбат уюштиринг.

Билимингизни текширинг!

1. Ҳунлар тарихи Марказий Осиё ҳудудида шу кунгача номаълум ва сирли томонлари кўп бўлган қабила иттифоқи тарихидир. Ҳун қабилалари тўғрисида нималар биласиз?

2. Ҳун тангриқутилари кўчманчилар жамиятининг нуфузли ҳукмдорлари бўлган. Шунинг учун ҳам уларни кўчманчилар тангрига тенглаштирган. Шундай экан, Ҳунларнинг таниқли тангриқутилари тўғрисида нималар биласиз?

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

52-§. МЎДЕ ТАНГРИҚУТНИНГ ДАВЛАТНИ БОШҚАРИШ СИЁСАТИ

Бугунги дарсда:

Мўде тангриқути бошқарган даврда кучайган Ҳун давлати тарихидан хабардор бўламиз.

Таянч сўзлар:

- Мўде
- Ҳарбий ислоҳотлар

Мўде тангриқут — Ҳун давлати арбоби. Тумен тангриқутининг Мўде (унинг ҳақиқий исми — Бақтуғ) деган ворис ўғли бўлган. Кейинчалик унинг яна бир ўғли дунёга келган. Тумен тангриқут эндиликда катта ўғлини эмас, кичик ўғлини ўзининг меросхўри қилиш истагида бўлади. Шунинг учун у Мўдени бот-бот урушиб турадиган қўшни Юечжи юртига омонатга топширади. Мўде боргандан кейин Тумен тангриқут юечжиларга қарши ҳужум уюштиради. Унинг тинч сулҳни бузганидан қаҳрланган юечжиликлар омонатга келган Мўдени жазоламоқчи бўлади. Бироқ Мўде уддасидан чиқиб юртига қочиб келади. Мўденинг қаҳрамонлигидан мамнун бўлган отаси унга ўн минг аскар бериб, қўмондон қилиб тайинлайди. Отасининг ўзини эмас, балки укасини тангриқут сифатида тахтга ворис қилиши Мўденинг ғазабини келтиради. Тахтни эгаллаш, яъни ҳукуматга эга бўлиш шу замонда тангриқутлар уруғи учун энг асосий муаммолардан бири эди. Буни теран англаган Мўде бу ишнинг

"Мўде ҳоқон". Рассом А. Дузелхонов

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

уддасидан чиқиб ғалаба қозонади ва у ҳунлар тангриқути бўлишга эришади. Бу мил. авв. 209 йили эди.

Бироқ Мўденинг бу ҳаракатини тан олишни хоҳламаган шарқий ҳунлар раҳномаси у билан урушиш учун баҳона излаб, Мўденинг яхши кўрадиган отини ўзига беришни талаб қилади. Вазирлари қаршилигига қарамасдан Мўде душманининг бу талабини бажаради. Энди шарқий ҳунлар раҳнамоси Мўденинг аёли, яъни хонимни ўзига хотинликка сўрашади. Мўде ўз вазирларининг ғазабини келтириб, қўл остидаги кишиларнинг ҳар хил таклифларига қарамай, шарқий ҳунлар хонига аёлини бериб юборади. Ўзлари сўраган барча ишлар бажарилаётганидан шарқий ҳунлар хони бағоят мамнун бўлади. Эндиликда улар ғарбга томон мамлакат чегарасини кенгатиришни ўйлаб, икки давлат ўртасида бўш ётган кенг ер майдонини ихтиёрларига олишни маълум қилади. Мазкур масала вазирлар кенгашида муҳокама қилинганда Мўденинг айрим вазирлари бўш ерларни душманларга бериш таклифини илгари суради. Бундан қаттиқ ғазабланган Мўде: "Ер — давлат асоси. Уни қандай қилиб бошқаларга берамиз?!" деб, "ерни берамиз" деган кишиларни жиддий жазолайди. Шундан кейин у қарор эълон қилиб, халқни шарқий ҳунларга қарши ҳужумга сафарбарликка даъват этади. Кимки ушбу буйруққа итоат қилмай, ҳужумга чиқишдан бўйин товласа, у ҳолда улар ҳам жазоланиши билдирилади. Шу тариқа катта қўшин тўплаган Мўде шарқий ҳунлар устидан кутилмаганда бостириб киради. Шарқий ҳунларнинг бехавотир ётган хони аросат ичида қолади. Ўз душманларини енган Мўде эндиликда ғарбга томон юриб, у ердаги қўшнилари — нукусларни ота юртларидан ҳайдашади. Ниҳоятда кучайган Мўде эндиликда Сариўзен дарёси жанубидаги хитойлилар ихтиёридаги хонликлар ерларига бостириб киради. Бу ўлка ҳунларнинг аввалги ота юртлари бўлган эди. Бу ерлардаги кўпгина истеҳкомларни босиб олган Мўденинг аскарлари сони 300 мингдан кўп садоқ отувчи ҳарбий қўшинларга етади. Мўденинг куч-қудрати шу даражада ошадики, мил. авв. 200 йили Бақденг тоғида хитойликларнинг 320 минг кишилик катта қўшинини ўзининг 400 минг аскарлари билан сиқувга олиб, етти сутка давомида қамалда ушлаб туради. Ниҳоятда оч қолган

Ҳун жангчиси тасвирланган сопол тахта

Ҳун жангчиси. Хитой расми

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

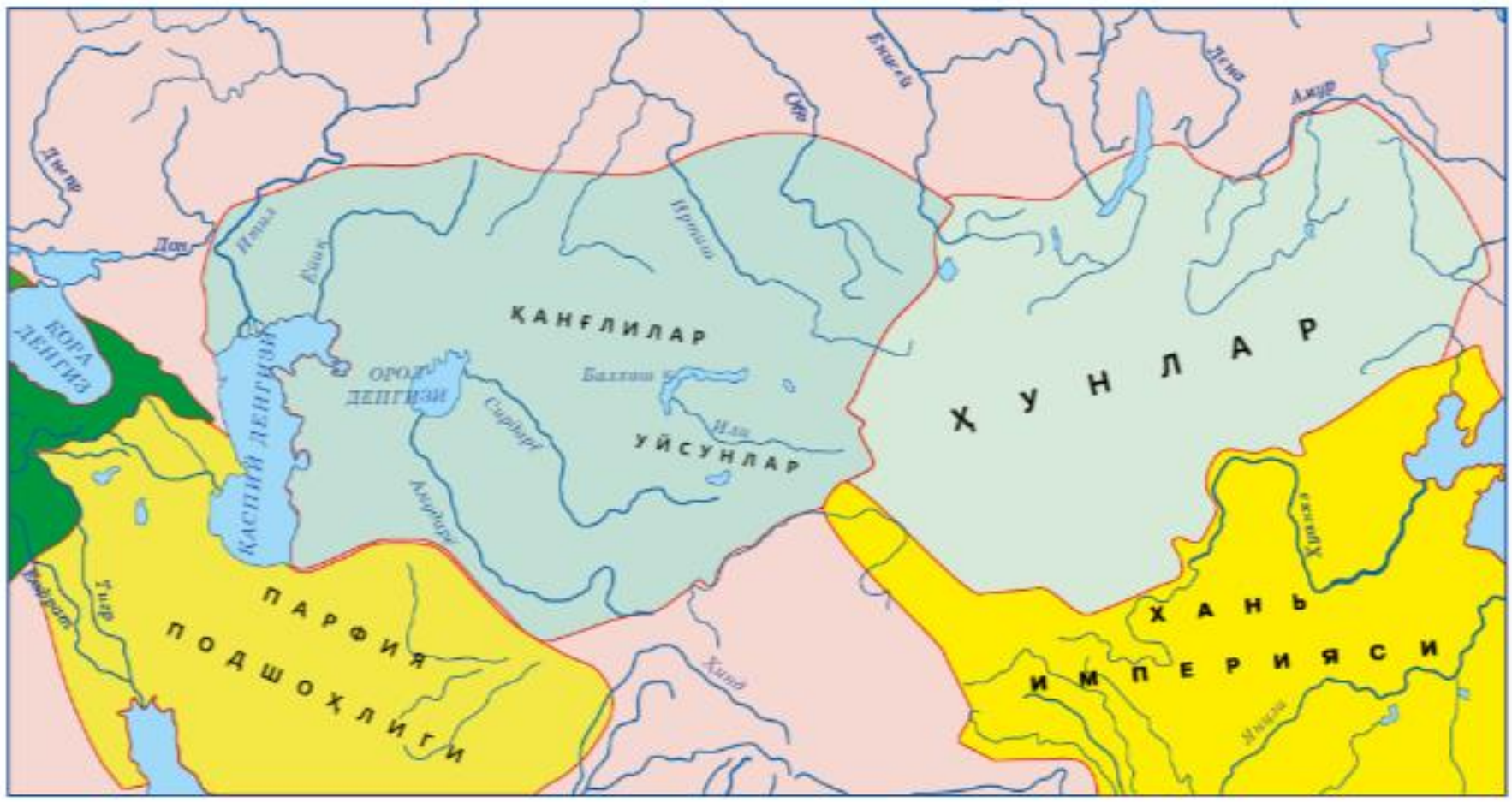

Ҳунлар яшаган ва ўзларига бўйсундирган ҳудудлар

хитойликлар очарчиликдан нобуд бўлишини билгач, айёрликка ўтиб, яширин турда Мўденинг аёлига элчи юбориб, унга кўпгина совғалар ва пора беради. Бунга алданган Мўде тангриқутнинг аёли умр йўлдошини йўлдан уриб: "Икки ҳукмдор бир-бирини сиқувга олишга интилмоқда. Бугун Хань сулоласининг ерларини эгаллаб олганингиз билан у ерларни барибир узоқ вақт қўл остингизда ушлаб тура олмайсиз. Бу ерларда хон ҳоқонининг ҳам ҳимоячи руҳи бор" дея насиҳат беради. Ана шундай шароитда хитойликларга қўшимча ёрдам келиши мумкин эканини инобатга олган Мўде хотинининг тилига кириб, қамалнинг бир чеккасини очади. Мана шу очиқ йўл орқали хитой аскарлари садоқларини яширган ҳолда қамалдан суқилиб чиқади. Шундай бўлса-да, мазкур воқеа хитой подшоҳини ҳунларни ҳурмат қилишга мажбурлаб, улар билан тенг шароитда тинч сулҳлар ўтказишга ундайди. Шу тариқа Мўда етакчилигида ниҳоятда кучайиб олган ҳунлар энди Хитой каби кучли империя билан бирга бақамти тура оладиган кучли давлатга айланади.

Мўденинг ҳарбий ислоҳоти. Ҳунларни Мўденинг ҳарбий ислоҳотлари кучайтирган эди.

Бу муҳим!

Мамлакатнинг асосий ҳарбий қўшини туманлардан ташкил топган. Ҳар бир туманда 10 000 аскар бўлган. Ҳун давлатини ташкил этган 24 та уруғ ана шунча туман билан жиҳозланган. Туманбошилар тангриқутнинг давлат бошқаруви ишларида асосий таянч бўлган. Туман ўз навбатида мингликларга, улар эса ўнликларга бўлинган. Ҳарбий хизматдан бўйин товлаган ва тартиб-интизомни бузганлар қатъий жазоланган.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Мўде ўзига овоз чиқариб учадиган жанговар садоқ ясаттиради. Катта қўшин ўз ёйларини Тангриқутнинг жанговар ёйи қайси томонга қараб учса, шу томонга қараб отишга ўргатилади.

Тартибли ўтказилган машқлар ҳун аскарларини енгилмас қўшинга айлантиради. Бунинг натижасида ҳунлар хитойликларни солиқ тўлашга мажбур қилади. Уйсунларни енгиб шимолдаги ўрмон қабилаларини бўйсундиради. Шу тариқа Байкал кўлидан жанубдаги Тибетга, ғарбда Шарқий Туркистон ўлкасидан шарқдаги Сариўзен (Хуанхэ) дарёсининг ўрта оқимларигача бўлган ҳудудларни босиб олиб, кенг-бепоён ўлкага эгалик қилади.

Топшириқ

Мўденинг оти, аёли ва ерига эгалик қилишни кўзлаган шарқий ҳунлар раҳнамоси сиёсатини тушунтириб беринг.

Билимингизни текширинг!

Ҳунлар ҳукмдори ҳақида гап очилганда, энг аввало, Мўде тилга олинади. Айтингчи, Мўдега нима сабадан тарихда алоҳида эътибор қаратилади?

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

ҲУНЛАРНИНГ ҚЎШНИ ДАВЛАТЛАР БИЛАН АЛОҚАЛАРИ

53-§. ҲУНЛАР ВА БУЮК ХИТОЙ ДЕВОРИ

Бугунги дарсда:

Буюк Хитой девори билан танишамиз;

Хитойларнинг ҳунлар билан муносабатларини ўқиб-ўрганимиз.

Таянч сўзлар:

- Буюк Хитой девори
- Хань сулолалари

Ҳунлар Хитой ҳудудига бетиним ҳужумлар уюштириб, Сариўзен дарёси жанубидаги ҳудудларни бот-бот талон-тарож қилишади. Бу эса Хитой подшоҳларини кўчманчи халқлар билан ўртадаги чегарани аниқлайдиган ва отли ҳунларнинг ўтишларига тўсиқ бўладиган тошли қўрғон қуришга мажбур қилади.

Мил. авв. III асрда хитой императорлари узунлиги 5 000 км га етадиган Буюк Хитой деворини қурган. Мазкур деворлар тошдан айрим жойларда 10 м баландликкача қурилган. Деворнинг эни иккита салт отли аскар бемалол юра оладиган даражада 5-6 метр кенгликда қад ростланган.

Девор линиялари тоғли, баланд чўққили ерларни ҳам ўз ичига олиб, усиз ҳам отли аскарларнинг ўтиши қийин бўлган жойлар қўлга киритилмас қалъага айлантирилган. Девор устида армия қўшинлари дам оладиган ва урушга тайёргарлик кўрадиган қўриқлаш бекатлари бўлган. Деворда пастдаги душман аскарини юқоридан садоқ билан отиш учун қулай тешикчалар ясалган.

Бу қизиқ!

Буюк Хитой деворининг ички, баъзан ташқи томонидан дабил миноралари қурилган. У ерда кундуз кунлари тутун тутатиб, тунда эса олов ёқиш орқали бир-бирларига белги берилган. Мана шу усул билан бир соат ичида 500 км узоқ ерларга ҳарбий тревога берилиб, хавф-хатар тўғрисида хабарлар етказилган.

Бироқ бу девор катта салт отлиларнинг бирданига қўққисдан ҳужум уюштиришига тўсиқ бўла олса-да, душманни бир йўла тўхтата олмас эди. Ҳунлар девор эшикларини босиб олиш орқали тез-тез ичкарига кириб турарди. Аммо тошдан қурилган мустаҳкам қалъани ҳеч ким хонавайрон қила олмаган. Шу кунга қадар сақланиб қолган мазкур Буюк Хитой девори инсониятни қурилиш санъатининг мўъжизаси ва эски тарих гувоҳи сифатида ҳайратлантирмоқда.

Хитойларнинг ҳунлар билан қуда-анда муносабатлари. Хитойликлар Буюк Хитой деворини фақат мудофаа истеҳкоми сифатидагина

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

баҳоламай, кўчманчи Ҳун давлати билан ўртадаги давлат чегараси белгисига айлантиришга интилган. Ана шу йўлда улар ҳар хил ҳийла-найранглар қилиб, ҳатто ҳунлар билан қариндошлик муносабатларни ҳам қарор топтирмоққа ҳаракат қилган. Масалан, мил. авв. 198 йили Хитойдаги Хань сулоласи Мўденинг олдига ўз элчисини жўнатиб, у билан қуда-анда муносабатлар ўрнатиш истагида эканини маълум қилган. Ушбу шартномага кўра хитой ҳукмдори ҳар йили ўзларининг вояга етган қизларини ҳун тангриқутига узатишини ва сон-саноқсиз совға-саломлар беришини ҳамда зиёфатлар уюштиришини айтиб ишонтирган. Хитойликлар бу анъана икки халқни бир-бири билан яқинлаштирган ҳолда тинч ва осуда ҳаётни вужудга келтиради, деб ўйлаган. Хитой ҳукмдорлари ҳунлар раҳнамосига Буюк Хитой деворидан шимолдаги халқлар тўла ҳунлар қўл остида бўлсин, мазкур девордан жанубга томон бўлган ерларда яшайдиган халқлар Хань подшоҳига бўйсуниб, унга итоат қилсин, деган таклифни илгари сурган. Ҳунлар одатдагидек бу талабни инобатга олган. Бироқ улар учун уруш орқали ўтроқ халқлардан бойликлар тортиб олиш асосий даромад манбаи бўлганлиги туфайли уларнинг Хитойга юришлари барибир тўхтамаган. Шунингдек, кўчманчилар билан бирга савдо-сотиқ алоқаларини ўрнатишдан манфаатдор бўлган хитойликлар чегара ҳудудларида бозорлар очишни ҳам таклиф қилган. Ҳунлар бу таклифни ҳам қабул қилган. Бироқ савдо алоқаларини яхшилаш ҳам ҳунлар томонидан бўлиб турадиган юришларга тўсиқ бўла олмаган. Уруш барибир тўхтамаган.

Ҳунлардан ҳимояланиш учун қурилган Буюк Хитой девори

Топшириқ

Расмда тасвирланган Буюк Хитой деворини тавсифланг ва гапириб беринг.

Билимингизни текширинг!

Буюк Хитой девори — инсониятни асрлар мабойнида ҳайратлантириб келаётган мўъжизалардан бири. Шунинг учун ҳам қуйидагича саволларга жавоб изланг: Буюк Хитой деворининг қурилишига нималар сабаб бўлган? Буюк Хитой девори нима сабабдан инсониятнинг қурилиш санъатидаги буюк мўъжизаси намунаси сифатида баҳоланади?

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

54-§. ҲУН ДАВЛАТИНИНГ ТУЗИЛИШИ, ХЎЖАЛИГИ ВА МАДАНИЯТИ

Бугунги дарсда:

Ҳунлардаги сиёсий ҳукмронлик анъаналарини аниқлаймиз;

Ҳунларнинг турмуш тарзи, хўжалигини ўқиб-ўрганамиз.

Таянч сўзлар:

- Билга ҳоқон
- Қуёш
- Тангриқут

Мўдегача тангриқутни ҳар бир қабилалардан йиғилган оқсоқоллар кенгаши сайлаган. Мўде ҳокимиятни куч ишлатиш йўли орқали босиб олгандан кейин ушбу тартибга ўзгартиш киритиб, тангриқутликка *ворис* тасдиқлашни жорий этган. Яъни, тангриқут мамлакатни умрининг охиригача бошқарса, ундан кейин унинг ўрнига ўғли, борди-ю ўғли ҳали ёш бўлса, у ҳолда у вояга етгунга қадар укаси тахтни эгаллаган. Давлат марказ, чап ва ўнг қанотларга бўлинган. Марказни тангриқутнинг ўзи, ўнг ва чап қанотларни эса тангриқутдан кейинги ҳукумат эгаси — Билга ҳоқонлар бошқарган. Билга ҳоқон лавозимига тангриқутнинг яқин қариндошлари ёки фарзандлари тайинланган. Ҳунлар ўз ҳукмдорларини алоҳида ҳурмат қилганлар.

Ёдда тутинг!

Ҳунларнинг энг олий бошқарувчиси самодаги Тангрининг ердаги вакили ҳисобланадиган тангриқут бўлган.

Ҳунлар хўжалиги. Ҳунлар жойлашган ҳудуд деҳқончилик учун ноқулай ўлка бўлган. Шунинг учун ҳам улар қадимдан чорвачиликни ота касбига айлантирган. Чорва моллари учун зарур бўлган майсазорлар, яйловларда кўчиб яшаганлар. Улар от, сигир ва қўй боқишган. Шунингдек, уларнинг чорва моллари таркибида эшак ва хачирлар

"Ҳунлар". Рассом. А. Дузелхонов

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

ҳам учрайди. Ҳунларнинг иккинчи асосий касб-корлари овчилик бўлган. Болалар жуда ёш пайтидан бошлаб чорва молларини боқиш, садоқ отиш ва ҳайвонларни овлашни ўрганган. Дастлаб садоқ билан қуш отишни машқ қилган улар аста-секин улғая боргач, қуён, тулки каби ҳайвонларни овлашга ўтган. Шу тариқа садоқ ва камондангина эмас, найза ва қиличдан ҳам тўғри фойдаланишга мослашган ҳунлар, чин маънода, овчилик орқали ҳарбий машқлардан ўтиб, даштнинг енгилмас жангчиларига айланган. Мол гўшти ва дудланган гўштлар билан озиқланган улар чарм ва жундан кийим-кечаклар тикиб, ҳар хил қурол-аслаҳалар, ҳаёт учун керакли буюмлар тайёрлашган. Ҳунлар ўзларининг турар жойларини ҳам асосан ана шундай материалларга қайта ишлов берган ҳолда қуришган. Шундай қилиб, табиат оғушида вояга етган ҳунлар сабр-бардошли, чидамли ва ақл-идрокли ҳамда уқувли бўлган.

Ҳун кийими ва қурол-яроғининг янгиланган намунаси

Ҳунлар маданияти. Ҳунлар фалакдаги Тангри ва аждодлар руҳларига сиғинганлар. Улар нариги дунёда ҳаёт бор, дея ҳисоблаганлар. Ҳунлар Қуёш, Ойнинг куч-қудратига қаттиқ ишонганлар. Айрим тадқиқотчилар шунинг учун ҳам "Ҳун" деган атаманинг ўзи "Кун" (Қуёш) деган маънони англатади, деган фикрда. Уларда тангриқутдан бошлаб барча аҳоли эрталаб Қуёшга пешвоз чиқиб, унга сиғиниб, янги кундан яхшиликлар сўрашган.

Ҳунлар осмондаги Ой нурига ҳам қаттиқ ишонганлар. Улар, одатда, фақат ой чиққан пайтдагина урушга отланиб, Ой сўнгандан кейин орқага қайтишган. Ҳунлар оқсоқоллари, уруғбошилари ҳар йили бир марта, май ойида, Улубалиқ деган жойда тўпланиб, аждодлар руҳига сиғинишар ҳамда еру кўкка сажда қилиб, *тошотар* маросимини ўтказганлар. Тошотар маросими давомида ҳунлар ўрмон, дарахтларни илоҳийлаштириб, улардан уч марта такроран айланиб чиққан. Агар яшаётган жойларида дарахт йўқ бўлса, у ҳолда ерга новда экиб, ана шу новда атрофида айланишган.

Ёғоч буюм. II Позирик қўрғони

Ҳунлар *тангриқутни* тангрининг ердаги вакили сифатида тан олган. Йиғинларда йиғилишган обрўли кишилар тангриқутнинг қадрли ҳисобланадиган чап томонида ўтирганлар. Улар шартли равишда ўзлари муқаддас деб ҳисоблаган шимолга юзларини

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Ҳунларнинг заргарлик буюмлари

Ҳунларнинг зийнат буюмлари

Ҳунларнинг зийнат буюмлари. Оқтости қўрғони. III—IV асрлар. Еттисув

қаратиб жойлашган. Ҳар ойнинг 5-6 кунлари хайрли кун сифатида саналгани туфайли муҳим ишлар ана шу кунларда бажарилган.

Ҳунларнинг заргарлик санъати. Гарчи, кўчманчи ҳунларнинг археологик ёдгорликлари кам бўлса-да, улар маданиятига оид санъат намуналари етарлича учрайди. Заргарлар ўз буюмларини олтиндан ясаганлар. Улар яратган санъат намуналари бугунги кун усталарини ҳам ҳайратлантирган. Ниҳоятда оддий қуроллар ёрдамида ҳун заргарлари ўз санъатини энг юқори техник даражагача ривожлантира олган. Мил. авв. V—III асрларда Буюк Дашт кўчманчи қабилаларининг заргарлик санъатида ўзига хос техник хусусиятларга эга полихром усули шаклланган. Буюмлар полихром усули асосида безатилган ва ишлов берилган. Ҳунлар орасида анча кенг тарқалган ва тез-тез фойдаланиладиган усуллар сирасига юмалоқ олтин шарларни буюмларга қадаш, безатиш, жилолаш, эшиш, эмаль қуйиш ва бошқа усулларни киритиш мумкин.

Полихром усули скифлар ва сакларда учрайдиган ов усулини сиқиб чиқарган. Ҳунлар аҳолининг буюк кўчиши пайтида кўпгина қабилаларни ўзларига бўйсундириб, улардан ушбу усулларни ўзлаштириб олган.

Санъатнинг мураккаб ва нозик ушбу тури кўп йиллар давомида такомиллаштирилган ва мил. авв. V—IV асрларда ривожланиш чўққисига етган. Қозоқларнинг ўз ота-боболаридан мерос қилиб олган заргарлик санъати сифатида у бугунги кунда ҳам давом этмоқда. Ҳунларга тегишли масканлардан топилган ҳалқа ва узуклар юксак санъат намуналари саналади. Зийнат буюмларни тайёрлашда олтин ва кумушдан фойдаланилган. Тошлар рангги кўп ҳолларда қизил, аммо улар шакллари ҳар хил бўлган. Тошлар олтин билан қопланган ҳолда уларни айлантириб безашган. Ҳалқалар чеккалари эса олтин иплар билан қадоқланган.

Топшириқ

Ҳунларнинг диний ишонч-эътиқодлари тўғрисида иншо ёзинг.

Билимингизни текширинг!

Ҳунлар ҳар доим табиий муҳитга тобе бўлганликлари туфайли ўзларининг турмуш тарзи ҳамда хўжаликларини табиий муҳитга мослаштирган ҳолда ривожлантирганлар. Шунга боғлиқ ҳолда қуйидагиларни аниқлаш керак: Ҳунлар хўжалигига табиий муҳит қандай таъсир кўрсатган?

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

ҲУНЛАРНИНГ ҒАРБГА КЎЧИШИ

55-§. ҲУНЛАР ВА “АҲОЛИНИНГ БУЮК КЎЧИШИ”

Бугунги дарсда:

Ҳун давлатининг кучсизланиши сабабларини аниқлаймиз;

ҳунларнинг ғарбга кўчиши бошқа халқларга қандай таъсир кўрсатганини биламиз.

Таянч сўзлар:

- Дашти чўли
- Талас
- Дунай

Мўде тангриқут мил. авв. 174 йили оламдан ўтади. Бу эса Ҳун давлатининг кучсизланишига олиб келади. Унинг ўрнига тахтни эгаллаган ўғли Лавшан гарчи, ота йўлини давом эттирсада, ички-ташқи душманлар унга қарши очиқ душманлик ҳаракатларини кучайтиради. Айниқса, шимол ва шарқда бир пайтларда ҳунлар томонидан куч ишлатиш йўли орқали бўйсундирилган қабилалар бош кўтариб, ҳунларга бўйсунишдан бош тортади. Лавшан бу каби қўзғолонларни тор-мор қилса-да, уруғ-қабила жамиятига ва кўчманчи ҳаётга асосланган ҳун жамияти аста-секин парчалана бошлайди. Буни сезган Хитойдаги Хань сулоласи ҳукмдори шимол ҳунларини ўзларига бўйсундириш мақсадида ҳар хил йўлларни қидира бошлайди. Улар мил. авв. 72 йили уйсунлар билан бирлашиб, ҳунларга кучли зарба беради. Бундан кейин ҳам хитой аскарлари Дашти чўли (Гоби чўли)нинг шимолидаги ҳунлар устидан тез-тез юришлар қилиб, уларнинг ҳаловатини бузиб туради. Бунга чидай олмаган жанубий ҳунлар таркибидаги қабилалар аста-секин хитой ҳукуматини тан олишини эълон қилади. Натижада милодий 48 йили ҳунлар Шимолий ва Жанубий ҳунларга бўлиниб кетади. Жанубий ҳунлар хитойликларга бўйсунган бўлса, шимолий ҳунлар ён томондан безовта қилиб турган душманлар сиқувига бардош бера олмай ғарб томонга кўчишади. Шўже тангриқут (уни Тезек деб ҳам аташади) бошқарувидаги улар қанғлилар билан музокаралар олиб бориб, Талас дарёсининг шарқий қисмида кўчиб юриш имконини қўлга киритади. Бироқ хитойликлар ҳунларга ҳам у ерларда тинчлик беришмайди. Шу ерда пойтахт қуриш илинжида бўлган ҳунлар ҳаракати муваффақиятсизликка учрайди. Шимолий ҳунларнинг Хитой билан келишмовчиликлари ҳамда атрофдаги бошқа қўшни қабилалар билан душманларча муносабатда бўлишлари уларнинг ғарбга йўналтирилган иккинчи катта кўчишига асос бўлади.

Бу каби жараёнлар маҳаллий қабилаларнинг антропологик жиҳатдан ўзгаришларга учрашига таъсир кўрсатади. Эндиликда Қозоғистон

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

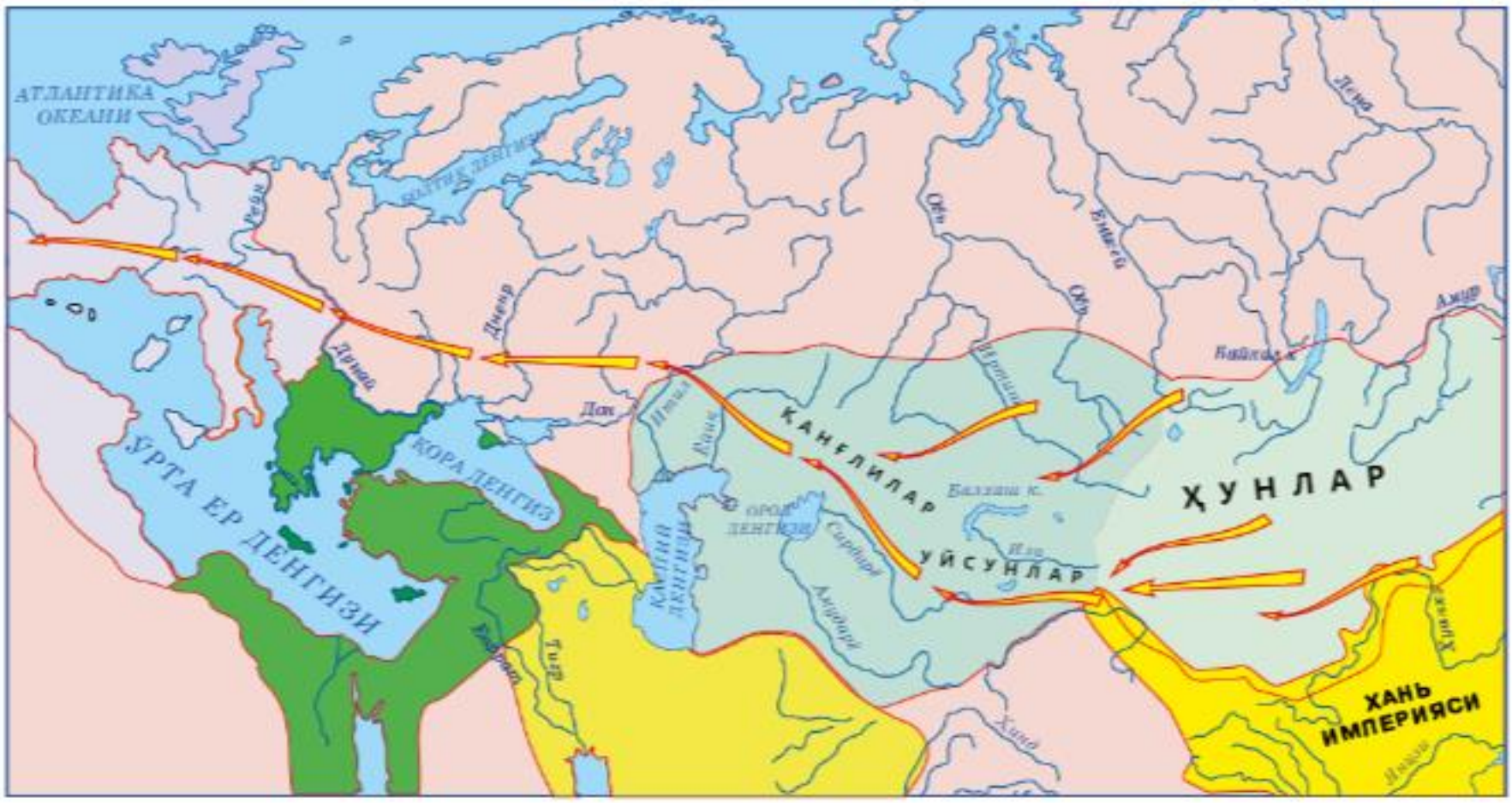

Ҳунлар таъсирида рўй берган "Аҳолининг Буюк кўчиши"

Ёдда тутинг!

Ҳунларнинг милодий I асрда бошланган кўчиши Орол, Каспий денгизи минтақаларидаги қабилаларни ҳам ҳаракатга келтиради. Шу тариқа мазкур ўлкада яшаётган қабилалар ҳам ғарбга кўча бошлайди. Ғарбга қаратилган ҳунларнинг мазкур кўчиш суръати Шарқий Европа ҳудудидан ўтиб, Дунай дарёси орқали Испаниягача етиб боради. Ҳунларнинг ғарбга томон кўчиши Қозоғистон ҳудудидаги қанғли, сак ва туркийтилли қабилаларни ҳаракатга келтиради.

ҳудуди туркийтилли қабилаларни жипслаштирадиган, кўчманчи ва ўтроқ халқларнинг бир-бирлари билан яқинлашиши сари йўл очадиган минтақага айланади.

Ўйланг!

Кўчманчиларнинг ягона марказга бўйсунган кучли давлат қуриш тажрибасини Мўде тангриқут даврида тўплаган ҳунлар кучсизлантирмасликлари керак эди. Шундай экан, Мўде тангриқут даврида мустаҳкам уюшган ҳун жамияти ундан кейин нима сабабдан парчалана бошлаган?

Билимингизни текширинг!

Ҳунларнинг ғарбга томон кўчиши Евросиё минтақасидаги бошқа халқларни ҳаракатлантирди, деган қарашларга нисбатан қандай муносабатдасиз? "Аҳолининг буюк кўчиши" деган тушунча Марказий Осиёдаги барча халқларни ғарбга кўчирган, деб фикр юритишга асос бўла оладими? Ҳунларнинг ғарбга томон кўчиши бошқа қабилаларга қандай таъсир кўрсатган?

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

АТТИЛА ВА УНИНГ БОСҚИНЧИЛИК ЮРИШЛАРИ

56-§. АТТИЛА (ИТИЛ) ВА УНИНГ ҒАРБГА ЮРИШЛАРИ

Бугунги дарсда:

Аттиланинг ҳунларга қандай раҳнамо бўлганини биламиз;

Аттила етакчилигида ҳунларнинг Европадаги юришлари билан танишамиз.

Таянч сўзлар:

- Аттила
- Венгрия
- Рим

Аттила — ҳунлар раҳнамоси. Марказий Осиёдан ғарбга кўчган ҳунлар 377 йили шу пайтларда Паннония деб номланган ҳозирги Венгрия ҳудудини босиб олган. Улар дастлабки пайтларда анча тинч ва осойишта яшаб, Аттила ҳукумат тепасига келгандан кейин бот-бот Рим империяси ҳудудларига қуролли қўзғолонлар уюштиради.

Аттиланинг Европага юришлари. Ҳунларнинг йўлларида европалик халқлар тўғаноқ бўла олмаган. Аттила шарқда Шимолий Кавказдан бошлаб, ғарбда Рейн дарёсигача, шимолда дат ороллaридан жанубдаги

Аттила ва Леон I нинг учрашуви

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Бу ким?

Аттила (Итил) ғарбга кўчган ҳунларнинг буюк қўмондони ва ҳукмдори. У тахминан 400 йилларда Қора денгиз шимолида кўчиб яшаётган ҳун қабилаларидан бирида дунёга келган. Аттилла 434—453 йилларда Ғарбий ҳунлар иттифоқи раҳнамоси бўлган. Аттила туғма талантли қўмондон ҳамда олдиндан кўра олиш хусусиятига эга шахс бўлган.

Дунай дарёсининг жанубий соҳилларигача бўлган минтақаларни босиб олган. 447 йили ҳунлар Византия империяси пойтахти Константинополга етиб келган. Император шаҳарни сақлаб қолиш учун Аттилага совға-саломлар бериб, кўп солиқ тўлаб омон қолган. Мағлубиятни билмайдиган ҳун қўмондонидан қаттиқ қўрққан римлик христианлар уни "Тангри қамчиси" деб атаганлар. 451 йили Аттила ўзининг биринчи рақамли душмани деб ҳисоблаган готларни бўйсундириш мақсадида Рейн дарёси орқали Жанубий Галлия ҳудудига кириб боради. Готтлар Рим империясидан ёрдам сўрайди. Римнинг катта қўшинини Аэций деган талантли қўмондон бошқариб келади. Аттила душмани билан урушиш учун Каталаун текислигини танлайди.

Урушда ҳар иккала томон кучли талафот кўради. Ғала-ғовур жангда готлар қироли Теодорих вафот этади. Икки қанотдан кучли зарба олган Аттила ҳунлари ҳам уруш майдонидан орқага чекинади. Уларга ярим қўшинидан айрилган римликлар эртасига қайта ҳужум уюштира олмайди. Бироқ бу уруш жанговарлик кайфияти тушмаган ҳунлар учун мағлубият эмас эди. Чунки келаси йили улар такроран катта қўшин билан Апеннин ҳудудига бостириб кириб, Дунайгача етиб боради. Ҳунлар эндиликда фойда келтирадиган ҳеч нарса йўқ бўлган ҳудудларга, илгари уруш бўлган ўлкаларга боришдан кўра янги ерларни босиб олишни афзал билади. 452 йили баҳорда Аттила Милан ўлкасигача бўлган ҳудудларни босиб олиб, ўзининг Римга боришини эълон қилади. Буни эшитиб қўрқиб кетган император Валентиниан III шаҳардан бошини олиб қочиб чиқиб кетади. Шаҳарни сақлаб қолишни Рим епископи Буюк Леон I зиммасига олади. Леон Рим делегацияси билан бирга ҳунлар раҳнамоси олдига бориб, унга совға-саломлар беради, солиқлар тўлайди, Аттилага оқсуяклар қизларидан бирини узатади. Атилла билан Леон I нинг учрашуви Ватикандаги Рафаэль фрескасида (1514 й.) тасвирланган.

Аттила тасвирланган монета

Шундан кейин Аттила Шарқий Рим империяси ҳудудини босиб олишни кўзлайди. Бироқ

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

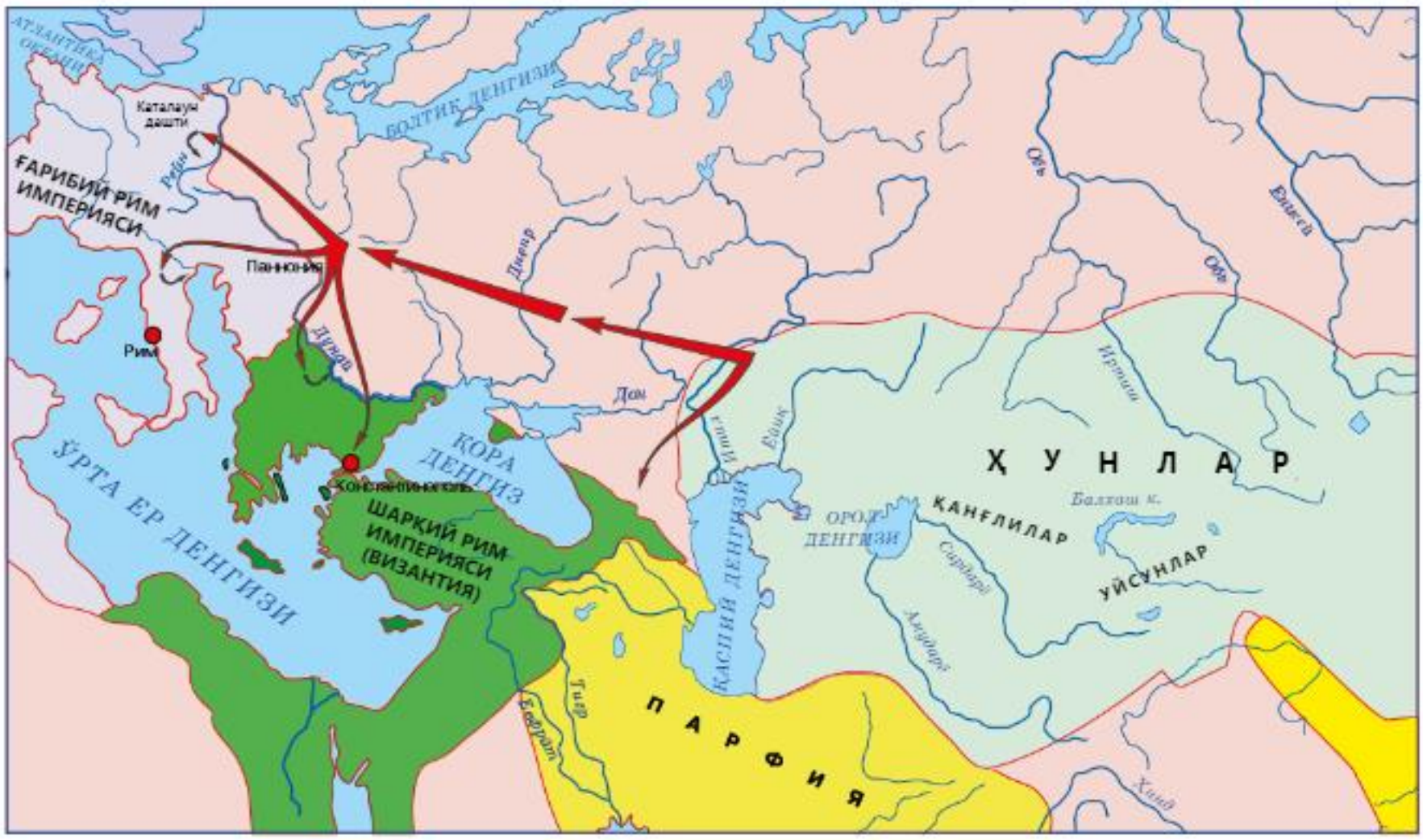

Аттила етакчилигида ҳунларнинг юриши

ушбу урушга тайёргарлик жараёнида у тасодифан оламдан ўтади. Аттила ҳаётлигида ўғли Эллахни меросхўр этиб белгилаган. Бироқ Аттила каби довюрак шахснинг ўрнини ҳеч ким боса олмайди. Шунинг учун ҳам Аттиладан кейин унинг империяси парчалана бошлайди. Улар шу ерларда VIII аср охирларгача яшаган Уархун (Арғин) деган ҳоқонлик ташкил этади. Бу давлат кейинчалик Хунгария (Венгрия) деган номга эга бўлади.

Топшириқ

Аттиланинг Европага юришлари тўғрисида иншо ёзинг ёзинг.

Билимингизни текширинг!

Европани босиб олган ҳунлар тўғрисида гап кетганда, энг аввало, улар раҳнамоси Аттиланинг исми тилга олинади. Демак, қуйидаги саволларга жавоб излаган мақсадга мувофиқ: Аттила ҳақида нималар биласиз? Римликлар нега Аттилани "Тангри қамчиси" деб аташган?

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Мустаҳкамлаш учун савол ва топшириқлар:

1. Ҳун қабилалари тўғрисида нималар биласиз?
2. Ҳунлар ва хитойликларнинг ўзаро муносабатлари нима сабабдан кескинлашган?
3. Тумен тангриқут ҳақида нималар биласиз?
4. Мўде тўғрисида қандай манбаларни биласиз?
5. Буюк Хитой дарвозасининг қурилишига нималар сабаб бўлган?
6. Икки халқ ўртасида уруш нима сабабдан тўхтамаган?
7. Мўденинг ер билан боғлиқ тамойилларини қандай тушунасиз?
8. Ҳунлар ҳукмрони нима сабабдан тангриқут деб аталади?
9. Ҳунлар аждодлар руҳига қандай сиғинишган?
10. Ҳунлар хўжалигига табиий муҳит қандай таъсир кўрсатган?
11. Ҳунларнинг кучсизланишига хитойлар қандай таъсир ўтказган?
12. Ҳунларнинг ғарбга кўчиши бошқа қабилаларга қандай таъсир кўрсатган?
13. Аттилла тўғрисида нималар биласиз?
14. Римликлар Аттиладан қандай ҳимояланган?

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

VI

САРМАТЛАР

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

САРМАТЛАРНИНГ ИЖТИМОИЙ ТУЗИЛИШИ ВА ХЎЖАЛИК ҲАЁТИ

57-§. ҚОЗОҒИСТОН ҲУДУДИДА ҚАДИМГИ САРМАТЛАР

Бугунги дарсда:

сарматларнинг кимлар эканини аниқлаймиз;

сарматларнинг ҳарбий-демократик бошқарув тизимини ўқиб биламиз;

сарматларнинг ижтимоий тузилиши билан танишамиз.

Таянч сўзлар:

- Сармат
- Скиф
- Аорс
- Гот

Сарматлар қаерларда яшаган?

Ҳозирги Ғарбий Қозоғистоннинг Орол денгизи шимолидаги минтақалари ва Тўбул дарёсидан ғарбга томон чўзилган ўлкаларда мил. авв. IV асрлардан милодий IV асргача сарматлар деб номланган қабилалар яшаган. Уларнинг манзиллари Қора денгиз шимолидаги скифлар ҳудудигача чўзилган.

Сармат қўрғонларида учрайдиган сопол идишлар

Хитой солномаларида шунга боғлиқ қуйидаги сатрлар бор: “Қанғлилардан шимолий-ғарбда тахминан 2 минг ли узоқликда аорс (абзой) халқи яшаган. Бу халқнинг 100 мингдан кўп ўқчилари бўлган. Урф-одатлари қанғлиларникига ўхшаш. Мазкур халқ соҳиллари яйдоқ тўлиб оқадиган денгизга яқин жойлашган. Шимолий денгиз деган денгиз ана шудир”. Бу ерда аорсларнинг баъзан абзой деб аталишини ҳам сезиш мумкин. “100 мингдан кўп ўқчиси” деганда садоқ билан қуролланган аскарлар сони тушунилади. “Тўлиб оқар денгиз” дейилганда Каспий денгизи назарда тутилган бўлса керак. Хитой манбаларида аорсларнинг кейинчалик алан деб аталгани ҳақида ҳам гап боради. Бироқ қадимги юнон муаллифлари ушбу

Бу муҳим!

“Сармат” атамаси қадимги юнон қўлёзма асарларидан олинган бўлиб, Евросиё минтақасида яшаган бир қатор қабилаларнинг умумий номи ҳисобланади. Шарқдаги хитой қўлёзмаларида сарматлар бошқача — *аорслар* ёки *аланлар* деб аталади. Улар ўз вақтида қадимги қанғлиларнинг ғарбдаги қўшнилари бўлган ҳамда Қанғли давлати кучайган пайтда уларга бўйсунган.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

қабилаларни *сарматлар* деб атаб, улар тўғрисида аниқ ёзганликлари туфайли тарихга ана шундай ном билан киритилган.

Сарматларнинг ижтимоий тузилиши. Сарматлар орасида кўп чорва молларига эга бўлган шахслар жамиятда устун кучга эга бўлган. Ерга жамоа-уруғ мулки сифатида қаралган. Жамият ҳаётида уруғ-қабила муносабатлари ҳар доим ҳал қилувчи вазифаларни бажарган. Уруғлар ҳар қандай муҳим масалаларни ҳал қилишда уруғбоши оқсоқоллари қарорларига итоат қилган. Уруш шароитида ижроия ҳокимият қаҳрамонлар ва қўмондонлар қўл остига ўтган. Бундай ҳолларда ҳарбий-демократик бошқарув тизими олдинги қаторга чиққан. Уруғчилик тамойили асосида ташкил этилган ҳарбий қўшинлар ҳунлар, қанғлилар ва ҳ.к. қўшни давлатлардан қабул қилинган тарихий уйғунликларга қатъий амал қилган. Ҳарбий қўшинлар яхши жиҳозланган салт отлардан ташкил этилган.

Сармат жангчисининг қайта тикланган қиёфаси

Сарматлар ҳудуди Орол денгизининг шимолидан ғарбига томон чўзилиб, Дунай дарёсигача борадиган кенг-бепоён дашт ҳудудларни ўз ичига олгани ва ғарбга томон жойлашган қўшнилари ўтроқ халқлар бўлгани туфайли уларнинг ижтимоий тузилиши ҳам мураккаб ўзгаришларга учраб турган. Тўбул, Ёйиқ ва Итил дарёлари минтақаларида кўчманчи халқларга хос уруғ-қабила давлат бошқаруви устун бўлган, Ҳукуматни уруғ оқсоқоллари бошқарган. Ғарбий ҳудудларда эса ўтроқ халқлар билан чамбарчас алоқаларнинг қарор топганига боғлиқ ҳолда шахсий ҳарбий қўмондонларга бўйсунадиган ҳарбий-демократик бошқарув тизими устун бўлган. Мана шундай буюк шахсларга катта ҳурмат кўрсатилиб, улар қўрғонлари оддий сарматлар қўрғонидан аллақанча баланд қилиб қурилган ҳамда марҳумни қимматбаҳо буюмлар билан бирга дафн қилишган.

Топшириқ

Мазкур қўрғонлардан сиз сарматларнинг ижтимоий тузилишини қандай билиш мумкин, деб ўйлайсиз? Ўз фикрингизни синфдошларингиз билан бирга таҳлил қилиб, ундан келиб чиққан хулосани дафтарингизга ёзинг.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Билимингизни текширинг!

Сарматларнинг ижтимоий жамиятини билмасдан улар тарихини ўзлаштириш қийин. Бунинг учун қуйидаги саволларга жавоб излаш керак: Кўчманчи сармат жамиятида уруғ оқсоқоллари қандай вазифаларни бажарган? Сарматлар жамиятидаги қаҳрамон ва қўмондонлар тўғрисида нималар биласиз? Сарматлар жамиятида давлат бошқарувида ўзига хос хусусиятлар қандай эди?

58-§. САРМАТЛАР ХЎЖАЛИГИ ВА МАДАНИЯТИ

Бугунги дарсда:

- сарматларнинг кўчманчи ҳаёти ва хўжалиги билан танишамиз;
- сарматларнинг археологик маданияти даврлари, хусусиятлари билан танишамиз.

Таянч сўзлар:

- Уруғлар
- Оқсоқоллар
- Қўмондонлар

Тошдан тайёрланган урчуқ бошлари

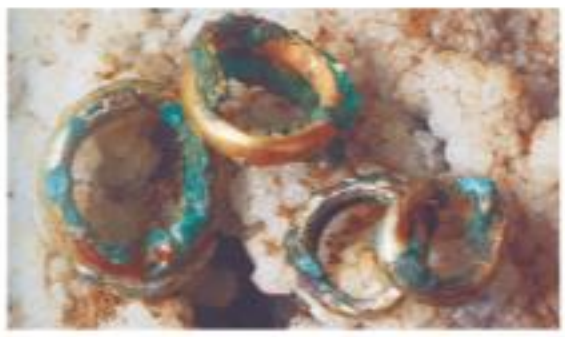

Олтин суви юритилган сармат зираклари

Кийимга қадаладиган олтин тугмалар

Сарматлар хўжалиги ва турмуш тарзи. Сармат қабилаларининг кўпчилиги чорвачилик билан шуғилланганликлари туфайли кўчманчи тарзда яшаган. Страбоннинг ёзишича, улар мол ортидан юрганликлари туфайли тез йиғиладиган кигиз уйларда яшаганлар. Уларнинг кигиз уйлари баъзан ёғоч аравалар устига ҳам тикиларди. Бу эса уларнинг кўчишларини осонлаштирган. Бироқ дарёлар бўйида яшаган сарматлар ярим кўчманчи тарзида яшаганлар. Археологлар уларнинг ёғоч, қамишдан қад ростланган доимий қишловлари жойлашган жойларни ҳам топганлар. Асосан деҳқончилик билан шуғулланган сарматлар чорвачиликни ҳам биргаликда олиб борганлар. Бундай манзилларда яшовчилар, одатда, яйловларга кўчганда қишловларидан 200—400 км.дан узоққа бормаганлар.

Сарматлар маданияти. Қўрғонлар сарматлар маданиятини тасдиқлайдиган асосий ёдгорликлар ҳисобланади. Қўрғонлардан топилган хилма-хил, чиройли безатилган ва бадиий маҳорат билан тайёрланган ашёлар тўплами сармат қабилалари маданиятининг юксак даражада бўлганини тасдиқлайди. Олимлар бу маданият тараққиётини уч даврга бўладилар. Мил. авв. IV—III асрларга мансуб дастлабки давр маданиятига оид кўркам ашёлар Оренбург вилоятидаги Прохоров қишлоғи ёнидаги Сармат қабристонидан топилганлиги туфайли ана шу давр маданияти *Прохоров*

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

маданияти деп аталади. Мазкур қўрғондан топилган ҳар хил сополдан тайёрланган идишлар, уч ёки икки қиррали садоқ камонлар, қурол-яроғлар, от абзаллари, зийнат буюмлари шарқдан ва шимоли-шарқдан келган қабилалар маданиятининг мазкур ўлкага чуқур кира бошлаганини, яъни халқларнинг шу даврда шарқдан ғарбга кўчишлари ўрин олганини исботлайди.

Сармат маданиятининг навбатдаги иккинчи даври мил. авв. II асрдан милодий I асрларни ўз ичига олади. Бу даврда одамлар юмшоқ тошлардан одамлар ҳайкалларини яратишни ўзлаштира бошлаганлар. Сарматларнинг сўнгги пайтдаги маданияти милодий II—IV асрларни ўз ичига олади ҳамда бу маданият, асосан, Урал дарёсидан ғарбга томон Дон дарёси ҳавзаларигача чўзилган. Эндиликда сарматлар марҳумларни қўрғонларга эмас, балки қазилган ерларга дафн қила бошлаганлар. Қурол-яроғлар, сопол идишлар ясашда ҳам ўзгаришлар кузатилади. Эндиликда усталар ёғочдан тайёрланган садоқларни суяклар билан нақшинкор тарзда безаб, зийнат буюмларни олтин билан қоплаб жило берган. Сопол идишларни махсус устахоналарда ясаган.

Суякдан тайёрланган игна қути

Сарматларнинг бронза камонлари

Кумуш лаган

Сармат жангчиларининг тош ҳайкали

Топшириқ

Сарматлар сопол ва ёғочдан тайёрланган идишлардан қандай мақсадларда фойдаланган деб ўйлайсиз. Идишлар расмини дафтарингизга чизинг.

Билимингизни текширинг!

1. Сармат маданияти намуналарини алоҳида таъкидланг. 2. Сармат маданиятининг дастлабки даврлари тўғрисида нималар дея оласиз?

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

59-§. САРМАТЛАРНИНГ АРХЕОЛОГИК ЁДГОРЛИКЛАРИ

Бугунги дарсда:

Оролтўбедан топилган сармат қаҳрамони қабри билан танишамиз;

Тоқсой мажмуасидан топилган "Олтин шоҳзода"нинг буюмларини шарҳлаймиз.

Таянч сўзлар:

- Оролтўбе
- Тоқсой мажмуаси

Сарматлар археологик ёдгорликларининг тавсифи. Сарматлар археологик ёдгорликларининг асосий қисмини қўрғонлар ташкил этади. Қўрғонлар тупроқдан ёки тош ва қум аралашмасидан қурилган.

Сарматларга тегишли қўрғонлар ҳажман ҳар хил. Қўрғонларни ўрганиш жараёнида у ердан ҳар хил буюмлар топилган. Мазкур қўрғонлардан ханжар, шамшир, уч қиррали садоқ камонлари, ялтироқ материаллардан тайёрланган кўркам мунчоқлар, бронза ойналари, ҳар хил ҳайвонлар тасвирланган соф тош буюмлар, оловга сиғинишнинг алоҳида белгиси сифатида шомдонлар, турли-туман идиш-товоқлар, уста заргарлар тайёрлаган кўркам от абзаллари кўплаб топилган. Овқат ичадиган чўмич ва қошиқлар ҳамда ханжар соплари, от эгар-жабдуқларидаги ниҳоятда кўркам расмлар, зийнатли нақшлар сармат усталарининг ажойиб санъатини бугунги кунгача етказган.

Ўйланг!

Қадимги замонда оламдан ўтган одамлар нима учун ҳар хил буюмлар билан бирга дафн қилинган?

Оролтўбе — қилич осган қаҳрамонлар маскани. Оролтўбе қабристони Атирау вилояти, Жилиўй туманида жойлашган. Мазкур қабристонни 1999 йилда З. Самашев етакчилигидаги Ғарбий Қозоғистон археологик экспедицияси ўрганганлар. Қабрлардан биридан юздан кўп камон солинган ўқдон, сопол идишлар ва *темир қилич* топилган. Сарматлар даврига мансуб (мил. авв. IV — милодий II асрлар) ёдгорликлар ичида қилич мутлақо бўлмаган, фақат *шамшир* ва *ханжарлар* топилган. Қилич пайдо бўлган давр Европада аланлар даври (IV—V асрлар) билан боғлиқ ҳолда ўрганилган. Демак, Оролтўбе қабристонидан топилган қилич ушбу зотнинг келиб чиқишига доир қарашларга ўзгартириш киритган. Яъни қилични аланлар эмас, кўҳна Атирауда яшаган сармат тарихи билан бевосита боғлаш имконини яратган.

Учинчи қабрда сарматлар жамиятида юқори лавозим эгаси, қўмондонлик билан коҳинликни бирга олиб борган одам ва унинг аёли ҳамда иккита оти бирга дафн қилинган. Қозоғистон тарихида бу ёдгорлик иккинчи "Олтин одам" деб номланади.

Дафн қилинган одамларнинг кийим-кечаклари ниҳоятда чиройли безаклар билан безатилган. Қурол-яроғлардан бошқа коҳиннинг *ҳассаси* бўлган.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Ёдга туширинг!

Қозоғистон тарихидаги биринчи ва учинчи "Олтин одам" қаерлардан топилган эди?

Иккинчи "Олтин одам"

"Олтин малика". Сармат-савромат даврига мансуб "Олтин малика" Тоқсой мажмуасидан олинган. Уни 2012 йил кузда Ғарбий Қозоғистон вилояти тарих ва археология маркази археологлари Теректи туманидан топган.

Қўрғондан топилган ашёлардан савромат-сармат даври тарихи ва маданияти тўғрисида кўп ахборотлар олиш мумкин. Ёғоч ва суяк устида олиб борилган экспертиза ишлари натижасида бу қабрнинг милодгача VI аср охирлари ва V аср бошларига мансуб экани аниқланган.

Тадқиқотлар натижасида дафн қилинган одам аёл киши экани аниқланган. У ўз жамиятида олий даражага эга бўлган. Марҳуманинг қўли ва бўйнида кўпгина тилла зийнат буюмлари бор. Кийим-кечаклари ва бош кийими ҳам алоҳида ясатилган.

Алоҳида тартиб асосида қўйилган расм-русумларга тааллуқли буюмлар бу аёлнинг фолбин бўлганини кўрсатади.

"Олтин малика"

Олимлар ушбу мажмуадан топилган "Тоқсой тароғи"ни энг қимматли янгилик деб атамоқда. Бу энг қадимги замонлардаги одамларнинг энг ноёб расмидир. Бу ерда, олимларнинг фикрича, мил. авв. I аср ўрталаридаги энг катта тарихий воқеа — аҳамонийлар Эрони ва кўчманчи даштнинг ёнма-ён келиши тасвирланган.

Топшириқ

Жадвални дафтарингизга чизиб, устунларни тўлдиринг.

Қозоғистон ҳудудидан топилган "Олтин одамлар"

№	"Олтин одам" топилган ёдгорликларнинг номи	Қайси минтақадан топилган?	Топган ва ўрганган олимлар	Қандай алоҳида буюмлар топилган?

Билимингизни текширинг!

1. Сарматлардан кейинги тарихга қандай ёдгорликлар қолган?
2. Сармат қўрғонлари қандай бунёд этилган?
3. Оролтўбедан топилган "Иккинчи олтин одам" ёдгорлигининг аҳамияти нимада?

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

САРМАТЛАРНИНГ СИЁСИЙ ТАРИХИ

60-§. САРМАТЛАРНИНГ ҚЎШНИ ХАЛҚЛАР БИЛАН АЛОҚАЛАРИ

Бугунги дарсда:

Сарматларнинг қўшни халқлар билан муносабатлари ҳақида биламиз;

Сарматлар юришлари ҳақида ўқиб-ўрганамиз.

Таянч сўзлар:

- Сармат
- Скиф
- Аорс
- Гот

Мил. авв. 339 йили сарматларнинг ғарбдаги қўшнилари скифларнинг шафқатсиз подшоҳи Атейнинг вафот этиши муносабати билан бу мамлакатда сиёсий инқироз кенг қулоч ёзди, давлат парчалана бошлади. Ён-атрофига ҳайбат тутиб турган Скифия давлати энди ночор ҳолга тушди. Бундан унумли фойдаланган айрим сармат қабилалари Қора денгиз шимолидаги даштларга кириб, яъни скифлар ҳудудига ўтиб, у ерларни босиб ола бошлайди. Скифларнинг жангчи қабилаларини ўзларига қўшиб олган ҳолда кучайган ва от устида урушишнинг ҳарбий усулларини атрофлича ўзлаштирган сарматлар сўнгра фойда топиб, бойликка ботиш илинжида Кавказ ҳудудига бот-бот қўзғолонлар уютиришга кўчади. Уларнинг катта қабилалари ғарб томонга қараб юриб, Дунай дарёси бўйини эгаллай бошлайди. Шу ерда улар Рим империяси чегара ҳудудларига кириб жойлашади. Империя таркибидаги яшаш учун қулай иқлим, чорва моллари учун қулай, серсув, ҳосилдор яйловлар сарматларни қаттиқ қизиқтиради. Тинч йўл билан келган сарматларни римликлар бегонасирамай, уларни ўз таркибларига қўшиб олиш йўлини қидиради. Шунинг учун Рим империясини император Август бошқарган пайтда империяга бўйсунадиган 24 та ҳудуднинг 9 таси “Сарматия” деб аталади. Юнон муаллифи Страбон ўзининг “География” деб номланган машҳур асарида ўша жойларда жойлашган сармат қабилаларини алоҳида таъкидлайди. Улар орасида шарқдан келган аорс, сирак каби қабилалар бор. Бироқ сармат иттифоқида ҳар турли кўчманчи қабилаларнинг мавжудлиги

Дастали бронза ойналар

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

улар орасида ҳокимиятга эришиш учун талашиш курашларини кучайтирган. Бундай ҳолларда ким кучли бўлса, ана шу қабила раҳнамоси ҳукмронлик қилган. Шу тариқа давлатни дастлаб аорслар бошқарган бўлса, милодий I асрда сарматларни алан қабилалари бошқаради.

Ёдда тутинг!

Қозоғистон ғарбидаги ўлкаларда яшаган қабила иттифоқларини европалик тарихчилар сарматлар деб аташса-да, улар шарқ қўлёзмаларида алан, аорс деган атамалар билан маълум. Бу барча атамаларнинг мазмун-моҳияти аслида битта халқ номи ҳисобланади.

Страбон ким ва унинг асарлари ҳақида нималар биласиз?

Изланинг!

Сармат жангчиларининг ҳайкали

Бироқ бу жараён узоққа чўзилмайди. Милодий III асрда ғарбдан Қора денгиз бўйларига кириб келган готлар сармат иттифоқи устидан ҳукмронлик қила бошлайди. Аммо уларнинг ҳукмронликлари ҳам узоққа бормайди. Аҳолининг буюк кўчишига туртки бериб, шарқдан кўчган ҳунлар IV асрда сарматларни куч ишлатиш йўли орқали ўзларига бўйсундириб олади.

Ёдга туширинг!

Ҳунларнинг ғарбга кўчиши тўғрисида нималарни биласиз?

Шу тариқа сарматлар тарихи ҳунлар тарихи билан уланиб кетади. Эндиликда кўпчилик сарматлар ҳунлар ва готлар билан бирга ғарбга кўчиб, янги давлат тузилмаси таркибига киради.

Топшириқ

1. Ҳозирги Қозоғистон ҳудудидаги сармат қабилалари жойлашган масканларни харитадан кўрсатинг.
2. Ғарбдаги сармат қабилалари қўшнилари тўғрисида иншо ёзинг.

Билимингизни текширинг!

1. Сарматлар деб кимларга айтилади?
2. Юнонлар ва хитойликлар сарматларни қандай аташади?
3. Ҳозирги Қозоғистоннинг қайси ҳудудларида сармат қабилалари яшаган?
4. Аорс, алан деган қабилаларнинг сарматларга қандай алоқаси бор?

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Мустаҳкамлаш учун саволлар:

1. Сарматлар деб кимларга айтилади?
2. Ҳозирги Қозоғистондаги қайси ҳудудларда Сармат қабилалари яшаган?
3. Аорс, Алан деган қабилаларнинг сарматларга қандай алоқалари бор?
4. Скиф ва Сармат қабилаларининг муносабатлари тўғрисида нималар дея оласиз?
5. Ҳунлар юришлари Сарматлар тақдирига қандай таъсир кўрсатган?
6. Сарматлардан кейинги тарих учун қандай ёдгорликлар қолган?
7. Сармат қўрғонлари қандай қурилган?
8. Оролтўбедан топилган "Иккинчи олтин одам" ёдгорлигининг аҳамияти нимада?
9. Сармат маданияти намуналарини алоҳида таъкидланг.
10. Сарматлар жамиятида қандай хўжалик тури яхши ривожланган?
11. Сарматлар жамиятидаги қаҳрамонлар ва қўмондонлар ҳақида нималар дея оласиз?

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

VII

ҚАДИМГИ ҚОЗОҒИСТОН ТАРИХИГА ШАРҲ

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

ҚАДИМГИ ҚОЗОҒИСТОН ОДАМЛАРИНИНГ АНТРОПОЛОГИК ҚИЁФАСИ

61-§. БРОНЗА ДАВРИ АҲОЛИСИНИНГ ЮЗ ТУЗИЛИШИ ВА ҚИЁФАСИ

Бугунги дарсда:

энг қадимги аҳоли қиёфасини кимлар ўрганишини биламиз;

Бронза даври аҳолисининг қиёфаси қандай бўлгани тўғрисида ўқиймиз.

Таянч сўзлар:

- Антропология
- Тур
- Ирқ
- Генетика
- Арий

Антропология фани нимани ўрганади?

Антропология одамнинг келиб чиқиши, қиёфаси, уларнинг қадимги даврлардаги дастлабки қиёфаси, авлоддан-авлодга ўтиш босқичларини аниқ кўрсатадиган фан соҳаси (anthropos — инсон, logos — таълимот).

Ўразоқ Смағулов Қозоғистонда яшаган қадимги қабилаларнинг қиёфасини антропологик жиҳатдан ўрганган, юз тузилишини келтирган олим. У Қозоғистоннинг қадимги ҳамда ҳозирги даврдаги аҳолиси орасида 40 аср мабойнидаги генетик уйғунликни аниқлашга катта ҳисса қўшди.

Бронза даври аҳолисининг алоқалари. Бир томони Сибирнинг жануби, иккинчи томони эса Ўрта Осиёнинг шимолий ўлкаларигача чўзилган бронза даври маданияти ҳозирги Қозоғистоннинг шимолий, марказий, шарқий, ғарбий ўлкаларига кенг кўламда тарқалган. С. Черников, А. Ўрозбоев, А. Марғулон ва ҳ.к. археолог олимларнинг фикрича, Андроново маданияти қозоқ халқи ҳудудида шаклланган.

Шунингдек, Қозоғистоннинг ғарбий минтақаларида, яъни Элек, Ёйиқ, Итил ўлкаларида бронза даврининг *қима* маданияти ривожланган. Қима маданияти билан Андроново маданияти бир-биридан фарқ қилган ҳамда умумий ва ўхшаш томонлари ҳам бўлган. Қима ва Андроново маданиятларини тарқатувчи фуқароларнинг ўзаро олди-берди муносабатларини, уларнинг тарихий ва антропологик илдизи бир эканини ҳар иккаласига ҳам хос бўлган умумий белгилар аниқлайди. Ушбу маданиятлар эски *арий* қабилаларининг дастлабки маданий маркази ташкил этилишига, уларнинг Евросиё минтақаларига тарқалишига сабабчи бўлган. Бронза даврига оид маданий ютуқларнинг кўплиги шу давр аҳолиси маданий бирликларга эга эканини исботлайди.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Бундай маданий бирликлар қабилалар этник жамоаси бирлиги асосини яратган.

Андроново антропологик тур. Қозоғистоннинг шарқий, шимолий, марказий қисмларида яшаган бронза даври қабилаларининг қиёфаси андроново антропологик турга мансублиги аниқланган. Андроноволиклар қабридан олинган суяклар устида тадқиқот ишлари олиб борилган. Натижада уларнинг протоевропа оиласига мансуб ирқнинг битта намунасини ташкил этиши исботланган.

Андроново одами тасвири

Қозоғистоннинг жануби-ғарбий, ғарбий туманларида жойлашган андроноволик қабилаларнинг юз тузилиши европа ирқига мансуб Ўрта Ер денгизи типига ўхшашлиги, уларнинг боши чўзинчоқлиги аниқланган. Қозоғистоннинг марказий, шимолий ва шарқий туманларида яшаган андроноволикларнинг бош суяги катта, пешонаси тор, кўз қовоғи чуқур, қиррадор бурунли бўлган.

Андроново аҳолиси билан Қозоғистонда неолит даврида яшаган аҳоли ўртасида умумий ўхшаш белгилар бўлган.

Бронза даврида яшаган аҳоли Қима ва Андроново маданияти вакиллари билан антропологик жиҳатдан битта аждодга мансуб бўлган. Уларга протоевропа оиласига мансуб (туб европа оиласига мансуб) ирқ асос бўлган.

Протоевропа оиласига мансуб ирқ ер юзида кенг тарқалган эски ирқлардан бири. Бу ирқ палеолит даврининг сўнгги босқичларида пайдо бўлган. Европа ирқига мансуб одамларнинг келиб чиқиши ҳамда ташқи кўриниши ўхшаш. Европа ирқига мансуб кишиларнинг бўйи узун, тери ва сочларининг рангги бир хил, оч-сариқ бўлган. Соқол ва мўйловлари қалин, бош суяги йирик, узун, юз тузилиши яссисимон, бурни қиррадор ҳамда тўғри бўлган. Бурун тешиклари бир-бирига яқин жойлашган ҳамда ингичка. Кўзининг устки қобоғидаги қатламлар яққол сезилмайди. Ёқ суяклари олдинга томон чиқмаган, елкалари юпқа, кўзларининг рангги кўпинча кўкимтир бўлган.

Ёдда тутинг!

Ҳозирги қозоқ халқининг аждодлари бронза даврдаги андроново қабилалари бўлган.

Билимингизни текширинг!

Бронза даври аҳолисининг антропологик тури қандай бўлган?

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

62-§. ТЕМИР ДАВРИ АҲОЛИСИНИНГ ҚИЁФАСИ ВА ИРҚИЙ ЎЗИГА ХОСЛИКЛАРИ

Бугунги дарсда:

Сак қабилалари қиёфаси қандай бўлганини биламиз;

Уйсун қабилалари юз тузилиши қандай бўлгани билан танишамиз.

Таянч сўзлар:

- Сактар
- Сарматлар
- Ҳунлар
- Уйсунлар

Темир даврида яшаган сак ва уйсун қабилаларининг қиёфасини кўрсатадиган материаллар кўп. Сакларнинг бош суяги кичик, мия пайчаси битими паст, юзи анча япасқи, кўзи чуқур, қобоқ суяги бўртма, бўғзи семизроқ (1-*а* расм). Сак қабилаларининг белгилари, уларнинг шаклланишида бронза даври аҳолисига хос *андроново антропологик тизим* мужассам топганини исботлайди.

Ёдга туширинг!

Андроново антропологик тизим қандай эди?

Саклар гарчи андроново қабилаларининг генетик давомчиси бўлса-да, уларда алоҳида ўзига хосликлар ҳам мавжуд. Бош суяклари тузилиши андроноволикларга қараганда қисқароқ бўлиб, юз тузилишлари илгаригига нисбатан яссилашган, пешоналари кенгайган, бурун суяги ядроси кичрайиб, кўз уяси бўртма бўла бошлаган. Бундай ўзгаришларга қараб антропологлар сак қабилаларининг таркибида камроқ монгол турдош аралашма пайдо бўла бошлаган, деган хулосага келган.

Ирқий аралашма одамларнинг шарқдан ғарбга томон қўчиши натижасидагина эмас, икки ирқ вакилларининг ўзаро никоҳи натижаси туфайли ҳам вужудга келган. Монгол турдош гуруҳлар Қозоғистон даштларига Марказий Осиё, Тоғли Олтой ва Жанубий Сибирдан келган бўлиши мумкин.

Монголоид ирқ белгилари қандай? Қайси ҳудудларда тарқалган?

Изланинг!

Мамлакатимизнинг ғарбий қисмида савромат қабилалари ёдгорликлари кенг тарқалган. Ғарбий ўлкалардаги сармат қабилаларининг асоси савроматларга келиб тақалади. Савроматларни ўрганиш жараёнида уларнинг Қима маданияти халқи билан қариндош эканлиги исботланган. Савроматларда Итил бўйи Қима маданияти одамларига хос андроново белгилар учрайди. Савромат-сармат жамоаси қариндошлик уйғунликларга эга. Савромат ва сарматларнинг тана тузилиши сезиларли ўзгаришларга учрамаган. Савроматлар билан сарматлар қиёфасини европеоид ирқ белгилари ташкил этган, унга андроново тизим белгилари

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

қўшилган. Натижада қадимги Ўрта Ер денгизи ирқи белгилари кучсизланган (1-*б* расм).

Қозоғистонда яшаган сармат ва уйсунларнинг бош суяклари таҳлил қилинганда ҳар иккала қабила вакилларида ҳам монгол турдош белгилар қўшилмаси кузатилган. Қозоқлар ҳудудининг Марказий, Жанубий, Шарқий Қозоғистонда яшаган уйсун қабилаларининг ўша жойда яшаган сак қабилалари билан қариндошлик томонидан яқинлиги яққол кузатилади. Уйсунларнинг бош суяклари узунлиги ва баландлиги ўртача, эни катта, пешонаси қисман қиядор, бўғзи бўртмароқ, кўз қовоғи ёйи ўртача бўртма, бурнининг катталиги ўртача бўлган. Умуман уйсунлар монгол турдош аралашмали европа турдош ирққа мансуб (1-*в* расм). Саклар уйсунлар билан солиштирилганда уйсун қабилаларида монголоид белгилар устунлиги аниқланган. Шунингдек, уйсунлардаги монголоид белгиларнинг устунлиги Шарқий Қозоғистон ҳудудида яшаган темир даври аҳолисида ҳам кўринади.

Милодий III—IV асрларда Марказий Осиёдаги ҳун қабилаларининг қозоқ юртига келиши маҳаллий қабилалар тузилишида монгол турдош белгиларнинг кўпайишига олиб келган (1-*г* расм).

Илк темир даврида қозоқлар яшайдиган ҳудудлар аҳолиси мураккаб ирқий ўзгаришлар даврини бошдан кечирди. Бунинг натижасида европатурдош-мўғултурдош физиологик қиёфа шаклланган. Улар ҳозирги қозоқ халқининг аралаш туронтурдош ирқи аждоди саналади. Қозоқлар бронза даври, сўнгра темир даври аҳолисининг генетик давомчиси.

Антропологик қиёфанинг янгиланган ҳайкаллари
а) сак *б*) сармат
в) уйсун *г*) ҳун

Топшириқ

Темир даври аҳолисининг қиёфасини тавсифлаб беринг. Сак, уйсун, ҳун қабилаларининг қайта тикланган намунаси расмларини чизинг.

Билимингизни текширинг!

Сиз қандай ўйлайсиз, темир даврида яшаган сак, уйсун, қанғли қабилаларининг ирқий тури бугунги қозоқ халқининг ирқий тури билан нечоғли ўхшаш?

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

ҚАДИМГИ ҚОЗОҒИСТОНГА САЁҲАТ

63-§. ҚАДИМГИ ДУНЁГА САЁҲАТ УЮШТИРАМИЗ

Бугунги дарсда:

- ибтидоий одамларнинг манзилгоҳлари, касб-корлари ва турмуш тарзини шарҳлаймиз;
- деҳқончилик ва кўчманчи чорвачиликнинг шаклланишини қайта ёдга туширамиз.

Таянч сўзлар:

- Тош даври
- Мис даври
- Бронза даври

Илк тош даврига мансуб манзилгоҳлар тоғ бўйларида, ғорларда, неолит даврига мансуб манзилгоҳлар кўл соҳиллари ва булоқ бошларида, бронза даврига мансуб манзилгоҳлар сув бўйидаги тоғ ёки қир-адирларга яқин, темир даврига мансуб манзилгоҳлар эса чорвачилик, деҳқончилик учун қулай жойларда жойлашган.

Қадимги замон маданиятларига қўйилган номлар ёдгорликлар кўп тўпланган ерлар ёки энг биринчи бўлиб ўрганилган ерлар номи билан аталган. Маханжар маданияти Тўрғай ўлкасидаги Маханжар, Жузбой, Сўр, Бестомоқ, Омонгелди манзилгоҳларининг биринчи бўлиб ўрганилган номлари билан аталади. Отбосар маданияти эса тош даврига мансуб манзилгоҳлар кўп топилган жой Отбосар ўлкаси номи билан аталади. Қадимги Қозоғистон тарихида Маханжар, Бўтой, Андроново, Беғози-Дандибой, Тосмўла, Отбосор, Жетиасар, Қоратов маданиятлари ўрганилади.

Қозоғистон ҳудудида биринчи одамлар 1 миллионга яқин йил олдин яшай бошлаганлар. Олимлар Қоратов, Манғистовдан топилган манзилгоҳлардан олган ёдгорликлар асосида худди шундай хулосага келган. Одамлар дастлабки пайтларда бир томонли, икки томонли чопқилар, йирик тош қуроллар ясаганлар. Кейинги палеолит даврида майда малта тошлардан ясалган чопқи қуроллар, кўп қиррали нуклеуслар турларидан фойдаланганлар. Тошдан найза, камон учлари, қирғич, кескич қуролларини тайёрлаганлар.

Ўйланг!

Муз даври қадимги одамлар ҳаётига қандай таъсир қилган?

Мезолит даврида одамлар садоқ ва камон ихтиро қилган. Бу эса овчилик санъатининг янада ривожланишига замин яратган.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Қадимги териб-термачловчилар

Неолит даврида одамлар маҳсулот берадиган хўжалик ишлари билан шуғуллана бошлади. Микролит тош қуроллар, камон учлари, қиррали, юзали тош қирғичлар, тош кескичлар, тош болталар, дон туйгичлар, пичоқ турларини такомилаштирди. Ёғочлар, шохлар, суяклардан буюмлар тайёрлашни ривожлантирди. Неолит даврида овчилик, балиқчилик, териб-термачлаш ишлари сақланиб қолинди. Тошга ишлов беришнинг текислаш, пармалаш, бурғулаш усуллари ўзлаштирилди.

Ўйланг!

Неолит даври хўжалигида қандай ўзгаришлар ўрин олган?

Тош даврида овчилик касби билан бирга ҳайвонотлар, тирик мавжудотлар тўғрисида тушунчалар ва ишонч-эътиқодлар шаклланди. Чунки инсоният овчилик касби билан чорвачилик касбидан олдин шуғулланганлар. Қадим замонларда айрим йиртқич ҳайвонлар одамларга хавф-хатарлар келтирган бўлса юввош ҳайвонлар эса улар учун тайёр озуқа, кийим-кечак бўлган. Одамлар ана шундай ҳайвонлар суяклари, шохлари, тишларидан яшаш учун керакли асбоб-ускуналар, жиҳозлар тайёрлаганлар. Бу каби ҳолатлар кейинчалик уларни ҳайвонларга сиғинишга олиб келди. Улар шундай йўллар орқали, биринчидан, йиртқич ҳайвонлардан ёмонлик кўрмасликларини, зарар-заҳмат чекмасликларини тилашган бўлса, иккинчидан, юввош ҳайвонлар ўз фойдалари учун хизмат қилишини тилаганлар. Кейинчалик овчилик билан боғлиқ ишончлар тизими чорвачилик, деҳқончилик билан бирга ривожланган.

Энеолит даврига мансуб манзилгоҳлардан олинган ёдгорликлар ишлаб чиқарувчи хўжалик асоси чорвачилик ва деҳқончилик

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

шаклланганини исботлайди. От хўжалигининг тараққий топиши инсон ҳаётида, турмуш тарзида муҳим ўрин эгаллади. Бу даврда кундалик ҳаётда ишлатиладиган бир қатор ашёлар мисдан тайёрлана бошланди.

Ўйланг!

Ибтидоий одамлар ҳайвонларни овлаш ва улардан ҳимояланиш мақсадида қандай усуллардан файдаланганлар?

Бронза даврида мис ва бронза конларини ўзлаштириш равнақ топди. Иш унумдорлиги ошди. Уруғ жамоалари ичида мулкий тенгсизлик ўсиб, шахсий оилавий пудрат кенгайди. Оилавий хўжаликлар ривожланди. Меҳнат қуроллари ҳамда қуроллар тайёрлашда бронза асосий хомашё манбаига айланди. Ҳар хил металлар қоришмаларидан пичоқ, ўроқ, болта, болға каби меҳнат қуроллари, ханжар, найза, камон учлари каби қурол турлари тайёрланди. Бронзадан маиший, хўжалик ашёлари, зийнат буюмлар тайёрлаш такомиллаштирилди. Бу даврда одамлар конларни эритиш, металл қуйиш, жилолаш, буюмларга нақш, безаклар солиш, текислаш усулларини яхши ўзлаштирди. Уй-жой қуриш усуллари ҳам ривожланди.

Бронза даврида Қозоғистонда келиб чиқиши бўйича қариндош қабилалар яшаганлар. Улар ўзларидан Андроново маданияти, Беғози-Дандибай маданияти ёдгорликлари намуналарини қолдирди. Бронза даврига тааллуқли маданиятлар Қозоғистондаги барча ҳудудларда кузатилади.

Чорвачилик ва руда қазиб чиқариш ишлари ривожлангач жамиятда эркак кишиларнинг мавқеи ошди.

Диний дунёқарашларда Қуёш, от хусусиятларига ишонч-эътиқодлар, эътиқод турлари давом этди ва кенг кўламда тарқалди. Халқ ҳаётида бу каби жараёнлар қоятошларга чизилган расмларда яққол кўринади.

Топшириқ

Расм асосида ибтидоий одамларнинг ҳайвонларни овлаш ва йиртқич ҳайвонлардан ҳимояланиш усули ҳақида суҳбат уюштиринг. Суҳбат уюштиришда 1, 2-расмлардан фойдаланинг.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Билимингизни текширинг!

1. Тош даврининг даврийлаштирилишини тартиб асосида гапириб беринг.
2. Бронза даври давларининг асосий хусусиятларини атанг.

64-§. ҚАДИМГИ ҚАБИЛАЛАР МАДАНИЯТИ

Бугунги дарсда:

- кўчманчи чорвачилик ва деҳқончиликнинг шаклланишини ёдга тушурамиз;
- темир даврига мансуб қабилаларнинг меҳнат қуроллари ва қурол-яроғларидаги ўзига хос хусусиятлар ҳақида гапирамиз;
- темир даврида маданият ва савдо ишларининг ривожланишини такрорлаймиз.

Таянч сўзлар:

- Кўчманчилик
- Темир даври қабилалари
- Буюк Ипак йўли

Мил. авв. 1-мингйилликлар бошларида Қозоғистон даштларида кўчманчи чорвачилик асосий касб турларидан бирига айланди. Илк темир даврида инсоннинг меҳнати илгаригидан кўра анча унумли бўлган. Темир қазиб чиқариш, ундан турли нарсалар тайёрлаш, амалиётга жорий этиш, маҳсулот берадиган хўжаликни янада ривожлантиришга сабаб бўлди. Отдан кўлик сифатида фойдаланиш йўлга қўйилди. От абзаллари такомиллаштирилди. Қурол-яроғлар, янги маиший ашёлар турлари тайёрланди. Кигиз уйдан кенг фойдаланилди. Арава, тиркама турлари ҳам кўчманчилар ҳаётида кенг қўлланилди. Темир даври қабилалари дунёқарашида Қуёш, ой, аждодлар руҳига, табиат кучларига эътиқод сақланди.

Илк темир даврида Қозоғистонда қабила иттифоқлари шаклланди. Қозоғистоннинг жанубий, шарқий ва марказий туманларида саклар-нинг, ғарбий, шимолий туманларида савроматларнинг йирик ёдгорлик-лар мажмуи ўрганилган. Бесшотир, Эсик, қўрғони, Тугискен, Уйғарақ, Берел, Шиликти, Тосмўла ва ҳ.к. ёдгорликлар саклар маданиятининг яхлит намуналари ҳисабланади. Амалий безак санъатида ҳайвонлар қиёфасини тасвирлаш кенг кўламда тарқалди.

Хўжалик тараққиёти, қабилаларнинг бир-бирига этник жиҳатдан яқинлиги давлатлар ташкил топишида асос бўлди. Ҳунлар уюшма-ларини дунё аҳли тан олди. Ҳунлар уюшмалари таркибига ҳар хил қабилалар ёки этник сиёсий тузилмалар кирган. Ҳунларнинг ғарбга томон юришлари “Аҳолининг буюк кўчишига” сабаб бўлган Еттисувда саклар ҳудудини мерос қилган уйсун қабилалари чорвачилик, деҳқончилик билан шуғулланганлар. Қанғлилар Жетиасар, Қовунчи, Ўтрор-Қоратов маданиятларини ривожлантирган. Ҳунармандчилик касби ва савдо-сотиқ ишлари равнақ топди. Уйсун, қанғли қабилалари Хитой, Парфия, Рим, Кушон давлатлари билан сиёсий, иқтисодий ва маданий алоқалар ўрнатган.

Мил. авв. 1-мингйилликларда металл эритишни ўзлаштирган одам-лар эндиликда ундан аллақанча мустаҳкам темирни ҳам ўзлаштиришни

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

қўлга олган. Темирнинг амалиётга тўла тадбиқ этилиши хўжалик турларининг ривожланиши ва кўпгина ҳунармандчилик соҳаларининг пайдо бўлишига олиб келган. Аҳоли сони кўпайиб, катта шаҳарлар, давлатлар пайдо бўлган. Сўнгра мана шундай шаҳар ва давлатлар ўртасида инсон эҳтиёжини қаноатлантириш, ортиқча маҳсулотларни ўтказиш мақсадида савдо алоқалари йўлга қўйилган. Кишилар ўртасида бир-бири учун керак бўлган буюмларни айирбошлаш ишлари йўлга қўйилгандан кейин савдо масканлари ва карвонсаройлар пайдо бўлган. Савдогарлар кўп фойда топиш илинжида эндиликда узоқ ўлкаларга ўз маҳсулотларини олиб бориб, унинг ўрнига ўзлари учун керак бўлган товарлар олиб келиш билан шуғулланганлар. Натижада бир неча доимий савдо йўллари пайдо бўлган. Айниқса, Хитойда аҳоли сони кескин турда ошиб, саноат тармоқлари ривожлангани боис, улар маҳсулотларининг айрим турларига нисбатан талаб ошган. Шунинг учун Хитой ўзлари ишлаб чиқарган маҳсулотларни қўшни кўчманчи қабилаларга ва улар ҳудуди орқали Олд Осиё ва бошқа давлатларгача етказишган.

Ўйланг!

Хитойни Ғарб давлатлари билан боғлайдиган йўл нима сабабдан "Буюк Ипак йўли" деб номланган? "Буюк Ипак йўли" шоҳобчаларининг номлари нималар билан боғлиқ ҳолда шаклланган?

Шу тариқа Хитой ҳудудини Ўрта Осиё ва Олд Осиё билан улайдиган йўл тармоқлари шаклланган. Улар ушбу йўллар бўйидаги кўпгина халқлар иқтисодиёти ва маданиятини ривожлантиришда мил. авв. II асрдан кейинги қадимги замонларда ва ўрта асрларда жуда катта роль ўйнаб, ҳар хил қуруқликларда алоҳида ажралиб қолган халқларни ўзаро боғлашга катта ҳисса қўшган. Шунинг учун ҳам бу йўллар "Буюк йўл" деб аталади.

Мазкур йўлларни ана шу жойларда яшовчи маҳаллий халқ вакиллари ўзлари яхши биладиган кейинги аҳоли пункти номи ("Болосуғунга борадиган йўл", "Тарозга борадиган йўл") билан атай бошлаган. Қадимги Ўрта Осиё халқлари эса бу йўлларни "Самарқандга борадиган савдо йўли" деган катта шаҳарлар номи билан атаганлар. Кейинчалик ўрта асрларда бу йўллар янада ривожланиб, Хитойдан чиққан товарлар араб давлатлари ва Европага етказилган.

XIX аср охирларида мазкур йўл тарихи тўғрисида илмий асарлар ёзган тарихчилар унга "Ипак йўли" деган ном бериб, бугунги тарихда ушбу ном овоза бўлиб кетган.

Билимингизни текширинг!

1. Илк темир давридаги қабила иттифоқларини атанг.
2. Қабила иттифоқи, давлат тушунчааларига қандай тушунасиз?
3. "Буюк Ипак йўли" савдо, алоқа йўлларининг ривожланиши тарихда қандай из қолдирган?

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Мустаҳкамлаш учун савол ва топшириқлар:

1. Сак қабилалари антропологик юз тузилишидаги ўзига хосликлар қандай?
2. Уйсун қабилаларининг антропологик қиёфаси қандай?
3. Оловга сиғиниш одати қай тариқа давом этган?
4. Сакларнинг диний дунёқарашларини қандай ёдгорликлар орқали билиш мумкин?
5. Сак даврига хос диний ёдгорликлар тўғрисида гапириб беринг.
6. Ибтидоий одамлар касб-корлари ҳақида гапириб беринг.
7. Хўжалик ишларини юритиш учун одамлар табиий муҳитга қандай мослашган?
8. Кўчманчи чорвачилик қандай пайдо бўлган?
9. Хитойни ғарб давлатлари билан бирлаштирадиган йўл нима сабабдан "Ипак йўли" деб аталади?
10. "Ипак йўли"нинг қандай тармоқларини биласиз?

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

ГЛОССАРИЙ

Австралопитек — 1924 йили Жанубий Африкадаги Калахари саҳросида, Тунгус атрофидан топилган одамларнинг аждоди.

Айирбошлаш — мол-мулк, чорва молларини юзма-юз айирбошлаш.

Амалий санъат — турмуш учун керакли бадиий ашёлар тайёрлайдиган санъат тури.

Андроново тур — Шимолий, Марказий ва Шарқий Қозоғистон ҳудудларидан топилган бош суякларни ўрганганда аниқланган тур.

Анимизм — ибтидоий жамоа вакилларининг ҳар бир ашёда жон ва руҳ борлигига ишониши.

Антик қўлёзмалар — қадимги юнон ва рим муаллифлари қўлёзмалари.

Антропоген давр — одам пайдо бўлиб, унинг хўжалик ҳаракати табиат қиёфасини ўзгартира бошлаган тўртлик давр.

Антропогенез (юнон. *anthropos* — инсон, *genesis* — келиб чиқиши) — одамларнинг келиб чиқиши, тараққиёт тарихи, унинг шаклланиши, ривожланиш босқичларини табиий ва ижтимоий фанларга таянган ҳолда ўрганадиган соҳаси.

Антропология (юнон. антропо, *anthropos* — инсон, логия, *logos* — билим, таълимот) — одам пайдо бўлиши ва эволюцияси, одамзод ирқларининг пайдо бўлиши, одамнинг тана тузилишидаги нормал фарқ-тафовут, ўзгарувчанлик ҳақидаги фан. Антропология атамасини фанга қадимги юнон олими Аристотель киритган.

Антропологик тур — одамларнинг кескин ўзига хосликлари.

Анъана — ҳар бир халқнинг дини ва ишонч-эътиқоди, турмуш тарзининг ўзига хос хусусиятларига мувофиқ ҳолда асрлар мабойнида тўпланган урф-одатлар йиғиндиси.

Аорс — сарматларнинг қабилавий номи.

Архантроп (юнон. *archaios* — қадимги, кўҳна, *anthropos* — инсон) — скелет, суяк, суяк қолдиқларини ўрганиш орқали одамлар аждодига мансуб деб саналиб келинган ҳаёт эгаларининг фандаги умумий номи. Улар инсон ривожланиш эволюциясининг биринчи даври, яъни австролопитеклар ва одамлар қариндоши оралиғидаги бўғин дея ҳисобланади. Ташқи кўринишининг ҳар хил бўлишига қарамай, «тик юрадиган одам» (Homo erectus) сифатида бир турга киритилади.

Археология (юнон. *archaios* — қадимги, кўҳна, *logos* — таълимот) — қадимий моддий маданият ёдгорликлари асосида халқларнинг тарихий ўтмишини, турмуши ва маданиятини ўрганувчи фан.

Археологик ёдгорликлар — манзилгоҳлар, шаҳарчалар, истеҳкомлар, қадимги масканлар, қўрғонлар, қалъалар, ишлаб чиқариш масканлари, арналар, йўл излари, қадимги қабристонлар, тош ҳайкаллар, қоя тошлардаги тасвирлар ва қўлёзмалар, қадимги аҳоли пунктларидаги тарихий-маданий қатлам участкалари ва ибтидоий одам ҳаёти ва фаолияти излари бўлган ва бошқа масканлар.

Археологик маданиятлар — археологик ёдгорликларга меҳнат қуроллари, маиший ашёлар, буюмлар, қуроллар, дафн иншоотларининг ўхшашликлари, бир вақтда яратилгани ёки битта минтақада тўпланганига кўра берилган ном. Археологик маданият номи ёдгорликлар кўп тўпланган жой ёки энг биринчи бўлиб ўрганилган жой номи билан аталади.

Аса давлати — сарматлар ҳудудида аланлар ташкил қилган давлат.

Аср — 100 йилдан иборат вақт бирлиги.

Аттила (Итил) — ҳунларнинг Шарқий Европага уюштирган юришларини бошқарган буюк раҳнамо.

Аҳоманийлар — қадимги Форс давлатининг подшолар сулоласи.

Ашёвий манбалар — тарихий даврлардаги воқеалар, турмуш, хўжалик, моддий маданиятни белгилайдиган манбалар, меросдар.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Ақинақ — эски скиф, сак, сармат жангчилари қўлланган қисқа шамшир.

Аҳолининг буюк кўчиши — IV–VI асрлар орасида Европадаги хунлар юришлари таъсирида қабилаларнинг шарқдан ғарбга томон кўчиши.

Бальзамлаш — мурдани узоқ вақт давомида сақлаш учун чиритмайдиган ашёлар билан қайта ишлаш.

Безаш — газлама юзига безакли нақшлар босиш санъатининг бир тури.

Беҳустин қўлёзмалари — Форс подшоси Доро I нинг қоятошга мил. авв. 516 йилда ёздирган ёзувлари.

Билга (даҳо) — туркийтилли халқларнинг ўз ҳукмдорларига берадиган унвони ва мартабаси.

Бифас — икки томонига ишлов берилган тош қурол.

Бойдибек ота — уйсун уруғларининг аждоди.

Бронза даври — кишилик жамиятидаги тарихий-маданий давр, Қозоғистонга мил. авв. 2-мингйилликларда тарқалган. Бу даврда металл ўзлаштирилиб, бронза металлургияси кенг қулоч ёзиб, меҳнат қуроллари ҳамда қурол-яроғлар тайёрлашда асосий материалга айланган.

Буюк Ипак йўли — Европа давлатларини Хитой билан боғлаган қадимги савдо йўли.

Буюк Нукуслар — уйсунларга қўшни қадимги улус номи.

Бўйтумор (тумор) — бало-қазодан, муваффақиятсизликдан, кўз ва тилдан асрайдиган, қувват берадиган куч.

Гарпун — найзага ўхшаш учи ўткир суяк қадалган ҳайвон ва балиқ овлаш учун қўлланилган қурол.

Геология — Ер қатлами ва ички қатламлари, уларнинг таркиби, қурилиши, ҳаракати, тараққиёт тарихи, қазилма бойликларнинг пайдо бўлиши, жойлашиш қонуниятларини ўрганадиган табиий фанлар мажмуаси. Ер қатламлари, қаватларининг шаклланиши тўғрисидаги археологик билимлар *геоархеология* йўналиши орқали ўрганилади.

Гимн — давлат рамзи.

Гот — ғарбдан Қора денгиз минтақасидаги сарматлар ҳудудига жойлашган кўчманчи қабилалар.

Григориан тақвими — дунё бўйича қўлланиладиган расмий тақвим, вақт ҳисоби. 1582 йилда Рим папаси Григорий XIII нинг кун билан туннинг тенглашиши 21 мартга тўғри келадиган қилиб барқарорлаштириш учун яратган янги тақвими.

Грифон — ярми арслон, ярми ҳумо қуши ёки боши, қаноти қуш, танаси арслон афсонавий маҳлуқ.

Гуньмо, кунбий — уйсунларнинг олий ҳукмдори титули.

Давр — жамият тарққиётида муҳим воқеа, ҳодиса юз берган, ҳукм сурган ёки ўзига хос хусусияти билан ажралиб турадиган маълум вақт оралиғи (тош даври, бронза даври, темир даври).

Девор — болчиқ, сомон, чим каби ашёлардан ўраб солинган ғов, тўсиқ, қурилиш.

Дунхулар — хунларга қарши қабилалар.

Дунёқараш — объектив воқеликка, ҳаётга, уларнинг айрим воқеа-ҳодисаларига бўлган қарашлар тизими.

Европеоид қиёфа — териси оқ, сочлари юмшоқ, танаси жунли, кўзлари очиқ, юзлари чўзинчоқ, қирра бурунли, елкаси ингичка одамларнинг ирқий гуруҳи.

Ертўла — ердан ўйиб қилинган, новдалар билан ўралган, қамиш билан ёпилган турар жой.

Ёдгорлик — инсоннинг кўҳна замонлардан бугунги кунгача бўлган энг муҳим ютуқларининг ўзига хос, такрорланмас ашёвий маънавий намуналари, халқнинг тарихий даврлардаги қадриятлари, ардоқли меросларн.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Ёзма манбалар — ёзиб қолдирилган, тарихий воқеалар ҳақида баён қиладиган солномалар, тадқиқотлар, кундаликлар, қўлёзмалар, сулола меросларі, китоблар.

Жамоа — ягона ижтимоий мақсад ва мажбуриятлар теграсида бирлашган кишилар гуруҳи.

Жанг — уруш операциясининг таркибий қисми, уруш ҳаракатлари турлари.

Заргарлик санъати — зийнат буюмлар ясайдиган ҳунармандчилик тури.

Ибодат — Худонинг амрини бузмасдан бажариш, сиғиниш.

Ибодатхона — Худога итоат қиладиган, диний маросимлар ўтказиладиган ва фарз ишлари бажариладиган иморатларнинг умумий номи.

Ибтидоий одамлар тўдаси — одамларнинг тош давридаги ҳаёт учун бирлашиб курашиш заруратлари туфайли вужудга келган дастлабки тўдаси. Ибтидоий одамлар тўдаси маконлари. Қозоғистонда Сариорқа, Ғарбий ва Жанубий Қозоғистон, Еттисув, Балхаш кўлининг шимолий ўлкаларидан топилган.

Империя — 1) император бошчилик қиладиган йирик монархияли давлат; 2) ер юзининг ҳар турли қисмларида кенг-бепоён минтақаларни босиб олган йирик мустамлака давлат.

Ипак йўли — мил. авв. II асрдан буён Хитой ҳудудини Ўрта Осиё ва Олд Осиё билан улайдиган савдо, карвон йўлларининг умумий номи.

Истеҳком, қалъа, қамал — қадимги қабрлар устидаги тош ёки тупроқ уюмлари; 2) эски шаҳарларининг ташқи қамаллари. Қадимги Саврон шаҳрининг бир неча истеҳком деворлари бўлган.

Иттифоқ — 1) ижтимоий, алоҳида одамлар бирлашмаси; 2) давлат бирлашмаси.

Каталаун текислиги — ҳунларнинг европаликлар билан йирик жангги бўлиб ўтган ўлка.

Кели — ўғир, донни уриб туйиш, эзиб майдалаш учун ишлатиладиган ичи ўйиқ ғўладан иборат рўзғор буюми.

Келисоп — дон кели ичига солингандан кейин уни туядиган ясси ёғоч.

Кескич — чети ўткир, узун тош парчалари.

Кон — таркибида фойдали қазилмалари мавжуд бўлган ер қаъридан олинадиган ашё.

Коҳин — диний ишларни бошқариб, тахмин қилиб, башорат айтадиган обрўли шахс.

Кроманьон — онгли одам вакили, мил. авв. 40—35 минг йил олдин шаклланган. Биринчи скелети Кро-Маньон ғоридан топилган.

Кунбий — уйсунлардаги энг олий бошқарув лавозими.

Кўчиш — аҳолининг доимий яшаш жойини, манзилини ўзгартиришига боғлиқ ҳолда кўчиб юриши.

Кўчманчилар — табиий яйловларга боғлиқ ҳолда чорва молларининг ўтлови учун доим кўчиб юриб яшайдиган халқ.

Леваллуа — тошга ишлов бериш техникаси. Аввал диққат билан тайёрланган юмалоқ ҳажмли нуклеусдан тош парчалари ажратиб олинади. Сўнгра тош парчаларидан керакли қуроллар яратилади. Бир томони юмалоқроқ, иккинчи томони эса ясси бўлади.

Маданий қатлам — инсон фаолияти ниатижасида шаклланган ер қатлами, тарихий даврлардаги шаҳар ва истеҳкомларнинг вайрон бўлган ўринларининг тупроқларга кўмилиб, унинг ўринларида пайдо бўлган бир неча қаватдан иборат тепаликлар, қатламлар. Унда маиший-хўжалик қурилиш ишлари ва бошқа ашёлар сақланган.

Маданият — табиатда инсон ҳаракати туфайли рўй берадиган ўзгаришлар.

Макролит — йирик қилиб бўлинган тош қуроллар.

Мамонт — филлар оиласига мансуб, жундор, ер юзидан муз босиш даврида йўқолиб кетган ҳайвон.

Мақбара — қабр, гўр бошига қурилган, гумбазли маданий-тарихий ёдгорлик.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Мезолит — ўрта аср тарихи, палеолит ва неолит даврлари оралиғидаги тош даврига мансуб давр. Тахминан мил. авв. 12—5-мингйилликлар оралиғи.

Мезолит (юнон. *mesos* — оралиқ, ўрта, *lithos* — тош) — тош даврининг палеолит ва неолит даври оралиғидаги ўрта босқичи, моддий маданият тараққиёти жиҳатдан олиб қаралганда палеолит даврининг давоми саналади.

Менгир — қўрғон уюмини ўраб қуршов учун қурилган йирик тош парчалар.

Мерган — кўзланган нишонга аниқ текказадиган моҳир ўқотар.

Микролит — кичик тош; микро тош; трапеция, сегмент, учбурчак сифатидаги тош парчалар. Кўпинча хўжалик воситаларига қистиргич, қўндиргич сифатида қўлланилган.

Монгол турдош — Марказий Осиёга шарқдан келган манчьжур қабилаларидан тарқалган авлодлар.

Монголоид қиёфа — сариқ, малларанг терили, қалин сочли, танасида жун кам, қисиқ кўзли, ясси юзли, қалин қовоқли, қалин катта елкаси билан фарқ қиладиган ирқ гуруҳи.

Музликлар — қор ва муздан шаклланган муз чуқури.

Мўйловли қўрғонлар — илк темир даврига оид ёдгорликлар (мил. авв. VII—IV асрлар).

Наврўз байрами — қадимги замонда шаклланган йил боши байрами.

Неандерталь — ер юзида бундан 100—35 минг йил олдин яшаган одам тури, скелети Германиядаги Неандерталь деган жойдан топилган.

Неандерталь одам (*Homo neandertahalensis*) — суяк скелетлари топилган қадимги одамларнинг алоҳида гуруҳи. Фанда умумий палеоантроплар гуруҳига киради.

Неоантроплар (юнон. *neos* — янги, *anthropos* — одам) археологик қазилмалардан топилган ва бугунги *ақл-идрокли одамлар* (Homo sapiens) нинг умумий номи, уни кроманьон одамлар деб ҳам атайдилар.

Неолит (юнон. *neos* — янги, *lithos* — тош) — тош даврининг сўнгги даври. Неолит даврининг энг муҳим ютуқлари шундаки, бу даврда чорвачилик ва деҳқончиликда ишлаб чиқарувчи тармоқлар пайдо бўлган. Хронологик (тадрижий) жиҳатдан мил. авв 3-мингйилликларда рўй берган бу ҳодиса фанда "неолит инқилоби" деб аталади.

Нўнелар — уйсунларга қарши қабилалар.

Нуклеус — юмалоқ ядродан яратилган ибтидоий одамларнинг меҳнат қуроли.

Ов усули — қадимги кўчманчи халқларнинг амалий-тасвирий санъати. Ушбу атама тасвирий санъатнинг асосий мавзуси сифатида ҳайвонлар, жониворлар ва афсоналардаги ажойиб жониворларни тасвирлаш юзасидан келиб чиққан.

Овчилик — ибтидоий одамларнинг асосий касб-корлари, ёввойи ҳайвонларни овлаш.

Олтин одам — темир давридан сақланган, саклар қўрғонидан топилган олтин кийимли жангчи мурдаси.

Оролтўбе — сармат жангчиси (иккинчи "Олтин одам") қабри топилган жой.

Остеология — суяклар ва скелетлар тузилиши ҳамда ўзига хос хусусиятларини ўрганадиган фан.

От абзаллари — отга миниш ва ўргатиш учун фойдаланиладиган эгар-жабдуқлар ва жиҳозлар.

Оқсуяк — анъана бўйича "қора халқ"дан устун шажаралар вакили.

Оғзаки манбалар — авлоддан-авлодга тарихий даврлардан оғзаки тарқалган намуналарнинг умумий номи. Оғзаки манбаларга тарихий ҳикоялар, тарихий достонлар, эртак ва афсоналар, ҳикматли сўзлар киради.

Палеоантропология — одамларнинг келиб чиқиши, ривожланиш тарихи, унинг шаклланиши, тараққиёт босқичларини суяк қолдиқларига суянган ҳолда ўрганадиган соҳаси.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Палеоантроплар (қадимги одамлар) — мустье давридаги қазилма одамларнинг умумий номланиши.

Палеолит (юнон. *palaios* — қадимги, *lithos* — тош) — тош даврининг илк босқичи.

Палеонтология — йўқолиб кетган ўсимликлар ва ҳайвонлар ҳамда уларнинг тарихий ривожланиш қонуниятларини ўрганадиган фан соҳаси.

Парадарайа — денгизнинг нариги томонидаги саклар.

Партизанлар уруши — ўз юртининг эркинлиги, озодлиги ва мустақиллиги йўлидаги халқона курашнинг бир куни.

Петроглиф — қоятош, тахтатошларга чизилган расмлар, тасвирлар.

Печ — нафас юборадиган тешиклари мавжуд бўлган металл эритадиган печка.

Питекантроп — маймунсимон одам вакили, ер юзида 1 млн. 500 минг йил олдин яшаган, биринчи марта скелети Ява оролидан топилган.

Прохоров маданияти — Сармат маданияти намунаси.

Протошаҳар — қадимги шаҳарлар пайдо бўлишига замин ҳозирлаган бир неча минг йил олдинги кичик аҳоли пунктлари. Уларда шаҳарнинг айрим белгилари пайдо бўла бошлаган.

Пичоқсимон тош парча — призмасимон нуклеусдан бўлиб олинган узун меҳнат қуроллари.

Руна — қадимги халқлар ёзуви, қадимги герман, скандинав, туркий халқлар орасида кенг тарқалган.

Саркофаг — ёғоч, тош, мармар тайёрланиб, чиройли ёзувлар билан безатиладиган, очиқ осмон остига ёхуд махсус қурилиш ичига қўйиладиган тобут.

Сарматия — Қора денгиз бўйида ва унга яқин минтақаларда сармат қабилалари яшаган минтақанинг умумий номланиши.

Сариқ уйсун, қора уйсун ва алвон уйсун (қизил уйсун) — кейинги уйсунлар қабилалари иттифоқларининг номлари.

Скифия — Қора денгиз бўйида ва унга яқин минтақаларда скиф қабилалари яшаган минтақанинг умумий номланиши.

Совут — одамларнинг ҳар хил совуқ қуроллардан ҳимояланиши учун мўлжалланган кийими.

Совға-салом — анъана бўйича яратилган совға.

Солнома — йилма-йил ёзиб бориладиган воқеа, ҳодисалар тарихи, муҳим ёзма манба.

Сопол — соз ва уларнинг минерал аралашмаларидан пиширилган ва куйдирилган материал. Бу материалдан керамик идишлар, кўзалар тайёрланади.

Сувлиқ — от оғзига кийдириладиган, икки томони юганни ёпиб турадиган от абзали.

Сюннулар — ҳун қабилаларининг номи.

Тактика — уруш ҳаракатларининг барча турларини ўқиб-ўрганиш, режалаштириш, тайёрлаш ва уруш давомида усул ва услублардан фойдаланиш.

Тати — тепаси ва қуйи қисми очиқ, кичикроқ тожсимон безакли бош кийими.

Темир — ер қатламида энг кўп тарқалган металл.

Теримчилик — ибтидоий одамларнинг асосий касби, ейиш учун яроқли майсаю ўт илдизларни қазиб, қуш тухумларини топиб, дарахт шоҳларида ўсиб турган ҳар хил мева-чеваларни териш.

Теша — экин экиш учун ер ағдаришга мўлжалланган меҳнат қуроли.

Тиграхауда — чўққи қалпоқли саклар.

Тотемизм — уруғ жамоасидаги одамлар тўдасининг келиб чиқишини ҳайвонлар билан боғлаш асосида шаклланган ишончлари.

Тош йўниқ — тошга ишлов бериш жараёнида унинг сиртидан йўниб олинган парчалари.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Тош парча — эни узунлигидан камида икки ҳисса кичик, узунроқ тош қуроли.

Тош ядроча — тош қуроллари йўниб олинган тош кесиги.

Тоқсой мажмуаси — сармат маликаси ("Олтин малика")нинг қабри жойлашган жой.

Туманбоши — ўн минг лашкар қўмондони.

Тўда — тош даврида ибтидоий одамларнинг ҳаёт учун курашишда бирлашган тўдалари.

Унифас — бир томони қайта ишланган макролит.

Уруғ — ибтидоий одамларнинг қариндошлик томонидан бирлашиб яшаган доимий жамоаси.

Уруғлар — қариндошлар бирлашмаси.

Урчуқ — қўлда ип йигириш учун ишлатиладиган, икки томони учли, ўртаси йўғонроқ таёқча, йигириш қуроли.

Хаомаварга — хаома шарбатларини тайёрлайдиган саклар.

Хитой — ҳунларнинг жануби ва жануби-шарқидаги давлат.

Хон шажараси — Хитойни бошқарган шажара.

Цивилизация — жамиятнинг минерал ва маънавий ютуқлари йиғиндиси.

Чанғироқ — кигиз уйнинг муқаддас ва энг юқори қисми.

Чигу — уйсунларнинг Иссиққўл яқинидаги қадимий пойтахти.

Чоппер — малтатошдан тайёрланган узунроқ катта тош қурол. Икки, уч зарба билан бир чеккасигина қайта ишланган.

Чоппинг — икки томони ҳам бир неча зарбалар билан қайта ишланган малтатошдан тайёрланган катта тош қурол.

Чопқи — ибтидоий одамларнинг тошдан ясалган, болтага ўхшаш қаттиқ нарсаларни кесиш, чопиш учун қўллаган меҳнат қуроли.

Шаньюй, тангриқут — ҳунларда давлат бошлиғи лавозими.

Шанғилдоқ — кигиз уйнинг ёғоч эшиги.

Шоҳнома — Фирдавсий асари номи.

Эволюция — табиатда ва ижтимоий тизимда босқичма-босқич узлуксиз ривожланиш жараёни.

Эволюцион таълим, назария — тирик ҳаёт эгаларининг ривожланиш босқичларини, шаклланишига сабабчи бўлган омилларни ўрганишга асосланган, табиий фанлар билан чамбарчас боғлиқ билимлар мажмуи.

Экспедиция — махсус мақсадлар учун тузилган, ахборот қидириш, тўплаш.

Элчи — бирор бир давлатнинг иккинчи бир давлатдаги дипломатик вакили бошлиғи.

Энеолит (лотин. *aeneus* — мис ва юнон. *litos* — тош) — тош давридан кейинги одамларнинг биринчи металл, мис, қалай, жезни ўзлаштирган даври.

Эсдалик — инсонларнинг ўтган ҳаётига тегишли ҳар хил маълумотлар. Тарихий масканлардан топилган қимматли ахборот манбаи ҳисобланадиган буюмлар.

Этнос — бирор бир халқни иккинчи халқ билан ажратиш учун имкон берадиган умумий белгиларга эга ҳамжамият.

Юриш — ҳарбий қисмлар ва таркибларнинг маълум бир йўналишга чиқиши, транспорт ёки пиёда турда уюшган ҳолда саф тизиб ҳаракат қилиши.

Юэбань (Иобан) давлати — ғарбга кўчган ҳунларнинг уйсунлар ерида тузган давлати.

Ядро (нуклеус) — қурол тайёрлаш учун махсус ишлов берилган тош. Қадимда қуйи палеолит даврида юмалоқ, мустье даврида пирамидасимон, юқори палеолит даврида эса призма каби турлари чиққан. Тош даврида улардан бошқа бир неча турлари бор.

Яйлов — молнинг қор остидаги ўтни туёғи билан очиб олиш орқали овқатланиши.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Учебное издание

Омарбеков Талас
Хабижанова Гульнара Болатовна
Картаева Таттигул Ерсайыновна
Ногайбаева Мендигуль Сагатовна

ИСТОРИЯ КАЗАХСТАНА
(Древний мир)

Учебник для 5-классов общеобразовательных школ

(*на узбекском языке*)

Муҳаррир *Р. Азимий*
Бадиий муҳаррир *Ж. Болатаев*
Техник муҳаррир *И. Тарапунец*
Компьютерда саҳифаловчи *С. Жумагелдиева*

Нашриётга 2003 йил 7 июлда Қозоғистон Республикаси Таълим ва фан министрлигининг № 0000001 давлат лицензияси берилган

ИБ № 5676

Нашрга 21.07.17 рухсат этилди. Ҳажми 60x84 $^{1}/_{8}$. Офсет қоғози.
Ҳарф тури «SchoolBook Kza» Офсет нашри. Шартли босма табоғи 23,25 + 0,46 форзац.
Шартли бўёқ тамғаси 95,76. Нашр босма табоғи 15,72 + 0,79 форзац.
Жами 6300 нусха. Буюртма №

"Мектеп" нашриёти, 050009, Алмати шаҳри, Абай шоҳ кўчаси, 143-уй.
Факс: 8(727) 394-37-58, 394-42-30
Тел.: 8(727) 394-41-76, 394-42-34
E-mail: mektep@mail.ru
Web-site: www.mektep.kz

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217